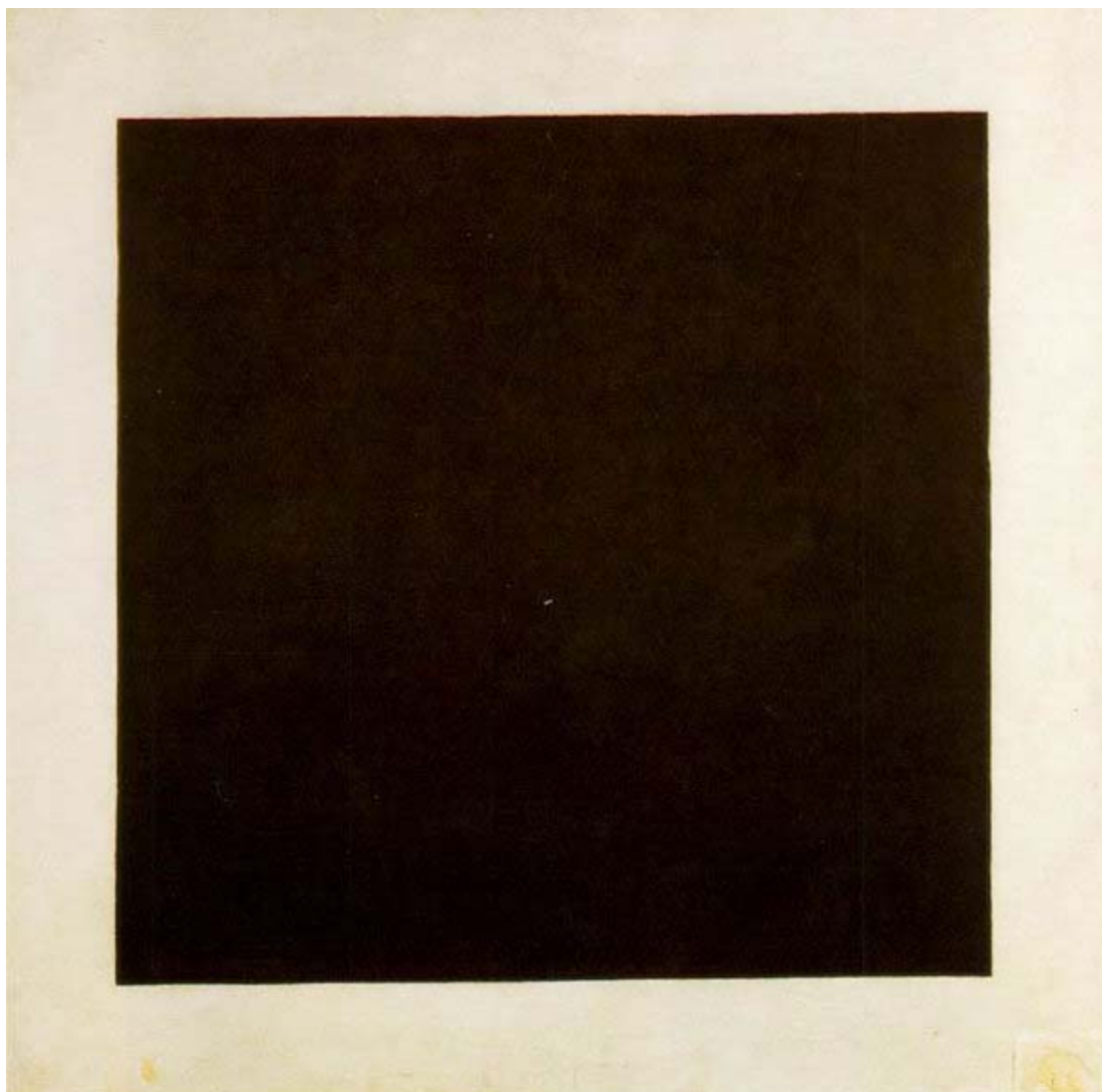

Institut a društvena istraživanja
istraživanja u Zagrebu

Alija Hodžić

TRAGOVI PORED PUTA

Sociološki fragmenti o procesu modernizacije

BIBLIOTEKA
znanost i društvo

Izdavač: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

Za izdavača: Vlasta Ilišin

Recezent:

Mladen Lazić
Josip Rastko Močnik

© 2008. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

ISBN 978-953-6218-38-7

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i
Sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem

Naslovna stranica: Kazimir Maljevič: Crni kvadrat na bijeloj podlozi, 1913. god.

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu Ministarstva za kulturu Republike
Hrvatske

Alija Hodžić

TRAGOVI PORED PUTA
Sociološki fragmenti o procesu modernizacije

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

Zagreb, 2008.

Sadržaj

Uvodna napomena

Sociologija i modernizacija: procesi i kompleksi

Vrijednosti i razvoj

1. Vrijednosne orijentacije omladine
2. Društvene grupe i vrijednosne orijentacije
3. Etnocentrizam društvenih grupa i nacionalnih zajednica

Vrhovi društva

1. Inteligencija u socijalizmu
2. Nastanak političke elite u Hrvatskoj

Mediji: Posrednici i konstruktori

1. Zaokupljenost «drugima»
2. Povijest i lektira
3. Posrednici i/ili konstruktori

Literatura

Bilješka o autoru

Uvodna napomena

U jednom zapisu «Znakova pored puta» Ivo Andrić* zapaža da se u svim ljudskim pothvatima, već od samog početka, prepoznaje nastojanje čovječanstva, odnosno čovjeka u njemu, da »se *oslobađa* i *spasava*, (da) traži bolje, ma i privremeno, rešenje, ili spasonosni izlaz. Jasno vidimo tu težnju, ali nekog izlaza ni spasenja, pravog izlaza ni punog spasenja, ne vidimo». U jedno od takvih velikih nastojanja svakako spada i višestoljetni proces moderniziranja ljudskog društva i nade koje su polagane u njega kao u konačno pronađeni ključ enigme ljudskih nesreća i patnji. Te nade i danas, mada s manjim žarom, griju srca miliona ljudi. Nad njima su se, a nakon ukupnog iskustva s učincima ovoga procesa, tamo gdje su formirane, nadvili teški, crni oblaci. Bit će da je jačina razočarenja razmjerna jačini nade. Ali, «prevariti se u jednoj velikoj nadi», bilježi Andrić u jednom drugom zapisu, «nije sramota. Sama činjenica da je takva nada mogla da postoji vredi toliko da nije suviše skupo plaćena jednim razočarenjem, pa ma kako teško ono bilo». (**Svjetlost*, Sarajevo, 1984: 46, 185.)

Hrvatsko je društvo već dva stoljeća zahvaćeno modernizacijskim procesom, s povremenim uspjesima i padovima, s iznova formiranim valovima nada i razočaranja. U ovoj knjizi, sociološkim fragmentima koji zahvaćaju neka polja društvenog života u zadnjih dvadesetak godina, mogu se prepoznati kako neka razočarenja tako i neke nove / stare nade. Osim prvoga, uvodnog teksta, svi su ostali tekstovi bili već ranije objavljeni. Podaci o tome navedeni su u napomenama uz svaki tekst. Raniji se tekstovi (s nekoliko novih napomena i manjom reorganizacijom zadnjeg teksta) objavljuju u izvornom obliku. U većini njih prezentiraju se i analiziraju podaci empirijskih socioloških istraživanja. Podaci koji prikazuju medij u kojemu se formiraju neki oblici kolektivne svijesti dobiveni su metodom analize sadržaja, a oni koji prikazuju raširenost neke pojave prikupljeni su anketnim istraživanjima. Sistematski prikupljati, obrađivati i prezentirati podatke o društvu i vremenu u kojemu se živi, minimalan je «poziv» sociologa. Hoće li ti podaci biti od koristi društvu na koje se odnose, izvan je moći samih sociologa.

A. H.

SOCIOLOGIJA I MODERNIZACIJA: PROCESI I KOMPLEKSI

«Mutno je sve to u nama, draga moja,
dobra Beatrice, nevjerojatno mutno».
(Miroslav Krleža: *Gospoda Glembajevi*)

«Pretpostavke s kojima mi počinjemo
nisu proizvoljne, nisu dogme, to su
stvarne pretpostavke od kojih se može
apstrahirati samo u mašti. To su stvarni
individuumi, njihova djelatnost i njihovi
materijalni i životni uvjeti kako zatečeni,
tako i njihovim djelovanjem stvoreni.
Ove pretpostavke mogu se konstatirati
čisto empirijskim putem».
(Karl Marx, Friedrich Engels: *Njemačka
ideologija*)

I.

«Ne postoji takva stvar kao što je društvo. Postoje pojedini muškarci i žene i njihove porodice», kaže Margaret Thatcher u intervjuu za jedan britanski ženski magazin.¹ Upitana šta misli o ovoj izjavi, Saskia Sassen će odgovoriti da je tu riječ o svojevrsnom redukcionizmu. «Svatko od nas je višestruki subjekt. Tako, mi smo i porodična osoba a isto tako i civilno društvo. Način kako govori Margareta Thatcher je centralizirajući. Mi smo mnoštvo različitih stvari. Ja sam i majka i supruga i kći. Također, ja sam i istraživačica i teoretičarka koja sjedi sama pokušavajući shvatiti stvari. I ja sam također civilno društvo» (Sassen, 2003.). Margaret Thatcher ne uvida te razlike, ona esencijalizira socijalno, reducira ga. Mi funkcioniramo u višestrukim skalama, različitim poljima socijalnog djelovanja, kaže S. Sassen. Ovoj će tvrdnji John Urry (2000.) pokloniti veću pažnju. Komentirajući je, bez apriori negativnog stava prema njoj (mada mu, kaže, nije namjera da Margaret Thatcher učini glavnim likom individualističke društvene teorije jer je to ionako izvedeno od Hayeka), on se osvrće na reakciju britanskih sociologa

koji su ustvrdili da, očito, postoji takva stvar kao što je društvo, te da se radi o politici koja socijetalno reducira na interes onih koje je ona nazvala «pojedinih muškarcima, ženama i njihovim familijama». Protuudar britanske sociološke zajednice, kaže Urry (2000.: 5), bio je i samodopadan i neopravdan. Jer, makar u društvenom životu postoji nešto i izvan onoga što su «pojedini muškarci, žene i njihove porodice», nije zapravo jasno šta se misli pod pojmom «društvo». O tome što je višak toga «izvan» ili «iznad» pojedinaca i kakva je njegova priroda, ne bi se složili mnogi sociolozi. «A opet ovo je posebno ironično jer ako sociologija posjeduje centralni koncept, to je sigurno onaj o društvu (čak kad se koriste alternativni pojmovi poput zemlje, društvene strukture, nacije ili društvene formacije)» (Urry, 2000.: 5). Ako u sociološkom diskursu i postoji neko slaganje oko njegova središnjeg pojma, oko koncepta društva, «ono je ugrađeno među pojmove nacionalne države, državljanstva i nacionalnog društva, koje djeluje kroz 'banalni nacionalizam' (Billing)», a sâm «smisao 'nacije – države - društva' suvremene mobilnosti dovode u pitanje» (Urry, 2000.: 6). U tom smislu, govoreći da ne postoji takva stvar kao što je društvo, Margaret Thatcher je možda i bila u pravu. Ali zanemarujući mnoge 'postsocijetalne' procese koji se nalaze iznad pojedinih muškaraca i žena, a posebno uključujući one iz globalnog tržišta, ona je poprilično u krivu. «Ona također ne uzima u obzir dugotrajnu ideološku moć nacije, vjerovatno zato što bi to prije smatrala 'prirodnim' nego 'socijetalnim'» (Urry, 2000.: 6). Sociologija, koja se formira kroz opisivanje i objašnjenje novonastalih industrijskih uvjeta zapadne Evrope i sjeverne Amerike (između 1700. i 1900.), usvaja jednu ili drugu verziju podjele na tradicionalno i moderno: status prema ugovoru, feudalizam prema kapitalizmu, zajednicu prema društvu, vojno prema industrijskom društvu, klasično prema građanskom dobu, mehaničke oblike prema organskim oblicima podjele rada (Urry, 2000.: 10). Za prikaz različitog razumijevanja društva u suvremenoj sociologiji Urry posebno izdvaja kritičku teoriju, etnometodologiju, feminizam, funkcionalizam, interakcionizam, marksizam, teoriju strukturacije (strukturacionizam), sistemsku teoriju i veberijanizam, a prema kojima se društvo shvaća kao forma otuđene svijesti, kao određeni sistem društvenih odnosa, kao socijalni sistem, kao socijalni poredak pregovaranja, kao struktura odnosa između ekonomske baze i političke i ideološke superstrukture, kao nakupina institucija nastalih reprodukcijom određenih strukturalnih principa, kao autopoetična mreža, kao odnos između specifičnih društvenih poredaka i društvenih grupacija u njima (Urry, 2000.: 7). Svuda su prisutne forme, sistemi, strukture, poreci, mreže, institucije društva, nezavisnoga i samoreproducirajućega socijalnog entiteta organiziranog kao nacija-država.

Dok S. Sassen svoju pažnju usmjerava na redukcionizam i esencijalizam socijalnog, J. Urry, ne zanemarujući ovaj uvid, nastoji pokazati da u razumijevanju suvremenog društva treba ići preko granica onoga što se najčešće još uvijek smatra «društvom» - na razne načine međusobno povezano mnoštvo ljudi u okviru nacije-države. Zato će reći da se suvremena sociologija, baveći se svojim osnovnim predmetom – društvom, treba fokusirati na «kretanje, mobilnost i slučajno uređenje, prije nego na stanja, strukturu i socijalni poredak» (Urry, 2000.: 18), pa se zalaže za to da «sociologija mobilnosti», koja ide preko nacionalnih društava, za svoju osnovu ima «globalno civilno društvo» (str. 211). To je ona sociologija koja će se, slično Baumanu, baviti postmodernim društvom koje se iz stanja pažljivo uređenog vrta (u kojem centralno mjesto imaju legislatori) i u kojemu se, uz pomoć znanosti, određuje šta jest a šta nije za kultiviranje (moderno društvo), transformira u novi globalni poredak koji podsjeća na stanje koje je prethodilo vrtlarstvu – u lovočuvarstvo (Bauman: *Legislators and Interpreters*). Lovočuvar nije zainteresiran za detaljno kultiviranje. Njega zanima reguliranje mobilnosti (ljudi i ostalih resursa). «Životinje su lutale okolo i prelazile posjed, poput putujućih polutana koji se u sadašnjosti skiću unutar i preko nacionalnih granica. Države su sve više nemoćne ili nesklone za vrtlarstvo njihovog društva, samo bi regulirale stanje njihovih zaliha tako da odgovarajuća zaliha bude dostupna za lovca na dan lova» (Urry, 2000.: 189). Predmet, tj. društvo kojeg se motri, promijenio je svoju prirodu. Otuda i sociologija, ostajući vjerna samoj sebi, mora mijenjati svoju praksu. To bi «najvjerovatnije značilo zamjenu ambicija suca 'zajedničkih vjerovanja', iscjelitelja predrasuda i suca istine, s ambicijama onoga koji bistri interpretativna pravila i onoga koji olakšava komunikaciju; to će rezultirati zamjenom sna legislatora s praksom interpretatora» (Bauman, 1992.: 204). Bila bi to sociologija postmodernizma.²

U sadašnjem značenju riječ «društvo» novijeg je datuma. U upotrebu je ušla u šesnaestom stoljeću i od tada «možemo zapaziti ne samo njenu sve veću rasprostranjenost već i sve širi raspon značenja» (Trilling, 1990.: 36). U istraživanju porijekla i društvenog značenja iskrenosti, «slaganja iskaza i stvarnog osjećanja» (str. 15), društvo se, kaže Trilling, razumijeva kao zajednica u kojoj čovjekov život «mora biti falsifikovanje istine» (str. 35), gdje je cijeli svijet glumište, pa i onda kada «društvo od nas iziskuje da se predstavljamo kao iskreni» (str. 25) i kada «iskreno glumimo ulogu iskrene osobe» (str. 26). Pretpostavlja se da se ispod svih uloga što ih igramo nalazi negdje «Ja, ona jedna stara konačna datost, koja bi, kad su sve uloge odigrane, volela da promrmlja: 'Dalje, od mene dalje, vi pozajmice!' i da se smiri sa svojim prvobitnim stvarnim bićem» (Trilling,

1990, 25).³ Društvo se, iz ove perspektive, pojavljuje kao otuđeni oblik ljudske egzistencije. Ali, značenja se uvećavaju s obzirom na povijesne promjene u proizvodnji vrste društvenosti koja je, smatra se, u novom obliku započela opadanjem feudalizma, smanjenjem utjecaja crkve i narastanja gradova, s jedne strane, (Trilling, 1990.: 37), a s druge strane, uvećanje raspona njegova značenja, od kada se društvo razumijeva kao zaseban entitet, različit od prostoga zbroya pojedinaca, uvjetovano je različitim stanovištima iz kojih se taj entitet promatra. Iz sociološke je perspektive već davno rečeno da se o « prirodi društva vodi stari spor. Jedna strana mistički preuveličava njegovo značenje tvrdeći da je ljudski život realan samo u društvu. Druga smatra društvo pukim apstraktnim pojmom pomoću kojega se mnoštvo individualnih ljudskih bića spaja u jednu cjelinu, jednako tako kao što se drveće, kuće i livade naziva 'pejzažom'» (Simmel, 2004.: 295). Pojedinci, koji se mogu neposredno percipirati, opremljeni su raznovrsnim interesima koji ih sjedinjuju u različite oblike udruživanja te se brinu da svoju individualnost ne ističu suviše neobuzdano i agresivno. Sam život u društvu kod pojedinaca formira smisao za takt koji «usmjerava samoregulaciju pojedinca u njegovim odnosima s drugima tamo gdje on nije određen vanjskim ili neposredno egoističnim interesima» (Simmel, 2004.: 295). Interesi integriraju pojedince i omogućuju njihov život u zajednici. Ova se misao rađala zajedno s riječju «društvo». «Interesi» se u socijalnoj misli Zapada «otkrivaju» u procesu potrage za alternativom razarajućim «strastima» kojima se pripisivao nastali nered od vremena renesanse i velikih vjerskih ratova pa sve do početaka kapitalizma. To je bila misaona, mada ne i sasvim osviještena priprema kapitalizma, nakana da se, kako se mislilo, naspram pogubnih učinaka strasti konstruira društvo predvidljivosti i stalnosti, a zahvaljujući proračunatosti koja se od početka vezala za riječ «interes». «Rezultat predvidljiva ponašanja pojedinaca u skladu s njihovim interesima nije nesigurna *ravnoteža*, nego jaka *mreža* međuzavisnosti. Tako se očekivalo da će širenje domaće trgovine stvoriti čvršće povezane zajednice, a vanjska će trgovina pomoći da se izbjegnu ratovi među njima» (Hirschman, 1991.: 49).⁴ Ovaj konstrukt društva, kao mreže međuzavisnosti pojedinaca, koji su, kako kaže Simmel, sjedinjeni raznovrsnim interesima, u sociologiji je ostao prisutan sve do danas. Međuzavisnost ljudi osnova je za stvaranje slike o čovjeku kao slike o društvu, smatra Elias (1996.).

Primjerenije je sliku o čovjeku koja podrazumijeva sliku pojedinačnog čovjeka «shvatiti kao sliku mnogih međuovisnih ljudi koji među sobom tvore figuracije, dakle skupine ili društva različite vrste», gdje društvo nije «ni apstrakcija specifičnosti individua koje postoje bez društva ni 'sistem' ili 'cjelina' onkraj individua, već je to isprepletenost

raznih međuovisnosti koju tvore individue» (Elias, 1996.: 43). Za Elias, činjenice o pojedincima i društvu ne postoje kao dvije različite stvari. One «mogu biti posebno istraživane od strane društvenih znanosti, ali odgovaraju dvjema stranama kompleksne realnosti» (Chauvin, 2003.: 527). Razdvajanje na dva zasebna entiteta, slike o ljudima kao pojedincima i kao društvu, najprisutnije je, prema Eliasu, u društvima s jakim liberalnom tradicijom. Tu se istovremeno i društvo, kao harmonizirajuća nacija, i pojedinac, kao autonomna i slobodna individua, smatraju najvišim vrijednostima. Unutrašnji rascjep ovih ideala, osamostaljene cjeline i u sebe zatvorenoga pojedinca, njihova dvojnost nalazi svoje mjesto i u sociološkim teorijama. Tu se nekritički miješaju ideali sa stručnim uvidima, poželjna harmonična integracija nacije sa stručnim promatranjem, kaže Elias. «Odras neriješenog, unutrašnjeg procjepa između dvaju ideala, susreće se u prvom redu u teorijama sociologa s konzervativno – liberalnom obojenošću nacionalnog ideala.

Primjeri takva gledanja su teorijsko mišljenje Maxa Webera – iako to nisu i njegova empirijska istraživanja – i, na njegovu tragu, teorija Talcotta Parsons» (Elias, 1996.: 29). Ako se pojmovi «pojedinac» i «društvo» razumiju tako da se kroz empirijska istraživanja odnose na procese u kojima se istovremeno oblikuju i pojedinci i društvo, kao figuracije, može se izaći iz stupice što je iznova postavlja statičko shvaćanje njihova odnosa i miješanje društveno poželjnoga sa činjeničnim. Društvo, shvaćeno kao pluralitet figuracija, rodno je mjesto čovjeka, nezavisno od toga što ga individualizirano, začahureno «ja» kao monada bez prozora, doživljava kao nešto vanjsko i strano.

«Pojedini muškarci i žene i njihove familije» iz ove su perspektive već u društvu, upućeni su jedni na druge i nalaze se u nekoj međuzavisnosti. S njima je društvo već tu, te nije potrebna nikakva potraga za njim. Tvrdnja da ga nema, zapravo i ne cilja na ovako razumljeno društvo. Ona cilja na društvo s minimalnom državom, u kojoj pojedinci, «muškarci i žene», u svijetu kojeg regulira «nevidljiva ruka», teže ostvarenju svoje sreće. Ne radi se o tome da nema društva već (pa i kroz ovu vrstu diskursa) o proizvodnji određenog oblika suvremenog društva. Ne radi se samo o tome da se suvremena sociologija treba usmjeriti na istraživanje koje ide preko društava (Urry, 2000.) već i o tome da, ne isključujući ovo nastojanje, svoja istraživačka oruđa prilagodi različitim tipovima, nivoima i aspektima suvremenih društava. U svima njima proizvodnja društvenosti i međuzavisnosti ljudi ne zasniva se podjednako na istim načelima i procesima. Negdje se, mada u uvjetima istih ili sličnih globalnih procesa, živi u pretežno «individualističkim» a negdje u pretežno «kolektivističkim» slikama o čovjeku i društvu. Margaret Thatcher je negirala postojanje društva i time, kako kaže Urry, izazvala

samodopadan protuudar britanske sociološke zajednice. Radilo se zapravo o negiranju jedne vrste društva, onog kojeg će Bauman metaforički nazvati «društvom vrtlarstva», a zalaganju za deregulirano društvo interesno konstituirajućih pojedinaca na koje su se delegirale obaveze a s njima i odgovornost, inače sve donedavno smještene u «društvo», tj. u državu razumljenu kao društveni servis. Ono što je, međutim, pozitivno u njezinu «ulazu u sociologiju» to je nova potvrda o tome da niti društvo niti zajednica nisu zadane i nepromjenljive konstante, već su, kao i sve u njima, varijabilne tvorevine.

I I.

«Pametni su smatrali da je na Zapadu fašizam nemoguć», kaže se u jednom zapisu «Dijalektike prosvjetiteljstva» (Horkheimer; Adorno, 1989.: 215). «Nemogućnost uniformiranja» osporavala se mnogobrojnim stručnim argumentima pa se, iz nacionalekonomske pozicije, ona dokazivala i «pomoću interesa bavarskih pivovara». Pametni su tako postajali glupi: išli su ususret onome što su smatrali nemogućim - ujednačavanju i neumjerenosti koja je s onu stranu ekvivalentne razmjene i poštivanja pravila njene igre, kao neuništiva oblika modernog društva. Kada se ne priznaju pravila igre, kad ih se ostavi po strani i pristupi «izravnom prisvajanju», tada i «pamet postaje suvišnom». «Proturjeđe o gluposti pameti je nužno», nastavlja se u ovom zapisu. «Jer, građanski ratio mora za sebe tražiti univerzalnost, a ujedno se razvijati ka njezinom ograničavanju» (str. 216). Kao što svi učesnici u «ekvivalentnoj razmjeni», dobivajući svoj dio, ostaju u nepravednim odnosima, tako je, načelno pravedan, opći um ipak i partikularistički, instrument «privilegija u jednakosti». "Fašist tomu umu podnosi račun. On otvoreno zastupa partikularno i razotkriva time ratio koji se bez prava ponosi svojom općošću, kao nešto što je i samo ograničeno» (str. 216). Građanski um, međutim, nije samo partikularan već je i opći, pa zahvaća i ono što ga niječe – fašizam, onu svijest koju su u Njemačkoj nosili «bankroteri, sektaši, lude», u tome momentu od liberala i pametniji (jer su znali da je ono što hoće realna mogućnost) i gluplji, jer su čak i svojim «osobinama kao što su kratkovidost, zagriženost, nepoznavanje ekonomijskih snaga, a prije svega zbog nesposobnosti da vide negativno i uključe ga u procjenu cjelokupnog položaja, i subjektivno srljali u katastrofu koju su zapravo uvijek očekivali» (str. 216). Fašizam se u ovome zapisu pojavljuje i kao mogućnost modernog društva i kao ono što moderno društvo svojom kompleksnošću i višestrukim posredovanjima onemogućava. Ambivalentno, moderno se društvo ovdje pojavljuje kao osvetnik vlastitog mogućnosti.

Ove osobine, u novom kontekstu pa prema tome i s barem donekle drukčijim značenjima, u zadnjih dvadesetak godina na prostorima bivše Jugoslavije nisu bile nepoznate. Vidjela se kratkovidost, zagriženost, nepoznavanje ekonomskih snaga, srljanje u katastrofu cijeloga društva pod vodstvom svakojakih, kako se kaže u zapisu, bankrotera, sektaša i luda. Vidjeli su se zapravo oni pokreti koji niti priznaju niti razumiju kompleksnost društva i pravila igre pomoću kojih ono funkcionira, pomoću kojih se reproducira, dakle pokrete koji ukidaju posredovanja i prelaze na izravna prisvajanja. Iz liberalne se perspektive, kako je to koncipirano u spomenutom zapisu, naspram neumjerenosti, uniformnosti, dobro orijentirane nadmoćnosti, direktnog prisvajanja, otvorenog partikularizma, nepoznavanja ekonomskih snaga, nesposobnosti da se uoči ono negativno i da ga se uključi u procjenu cjelokupnog položaja, pojavljuje interes, ekvivalencija, razmjena, pravila igre, sposobnost zahvaćanja partikularnoga, a iz vlastite univerzalističke težnje i konstrukcije. Što je, dakle, društvo gledano iz liberalne perspektive, ili što je to moderni svijet kojegaa svojim partikularizmom, kako se kaže, fašizam nastoji razotkriti? Na što su se tako samouvjereno oslanjali liberali kad su tvrdili da se fašizam ne može uspostaviti? Otkuda to da su oni koji su u «Njemačkoj došli na vlast bili i pametniji i gluplji od liberala», ili kako to da su liberali - nasuprot svojim procjenama o nastupajućem fašizmu, na kraju ipak bili pametniji od fašista? Ili, na kraju ovih pitanja, što je to moderno društvo kojega su fašisti nastojali uništiti, srljajući tako «u katastrofu koju su zapravo uvijek očekivali»?

Moderno je društvo, dakle ono što kod liberala podstiče i osigurava samopouzdanje u vlastite procjene, već stoljetni proces. Argumenti za njega pojavili su se, kaže A. Hirschman (1991.), i prije njegova trijumfa. Interes valja upregnuti i aktivirati protiv razarajućih, ratnih učinaka strasti. Gdje bi mogli potražiti njegove početke, obilježja koja ga odvajaju od ustaljenih predmodernih struktura? Može li se njegov početak prepoznati već u stvaranju trgovačke mreže koju već krajem 14. stoljeća stvaraju portugalski trgovci duž zapadne afričke obale, čime se teritorijalna ekspanzija plemstva pokušava zamijeniti trgovačkom ekspanzijom (Wallerstein, 1986.)? Može li se moderno doba može prepoznati u onom amsterdamskom podrumu koji se postepeno punio vodom i u kome je prosjak, koji odbije da radi, «mogao umaći davljenju samo ako je (vodu) neprestano crpio. Smatralo se da će se tako u njemu probuditi volja za rad» (Delumeau, 1987.: 572). Ili bi se početak modernog doba mogao smjestiti u 1776. godinu, godinu objavljivanja «Bogatstva naroda», kako

to pomalo ironično sugerira Karl Polanyi (1999, 67)? A izvan sfere rada i onoga što se referira na rad, to su možda već prvi nagovještaji renesanse, dugotrajan proces premještanja načela integracije i solidarnosti, te suverenosti na «narod» (o čijim počecima, razlozima i uzrocima i danas postoje velika razilaženja), to može biti ono vrijeme kada ugovorom regulirani sporazumi zamjenjuju naslijeđena prava (Dahrendorf, 2005.: 34.), ali to može biti i onaj događaj koji je zaprepastio njegove svjedoke: zemljotres 1755. godine u Lisabonu, u gradu koji se smatrao najpobožnijim, što će za ondašnji način vrednovanja reći najmoralnijim (bez javnih kuća) u tadašnjoj Evropi, odnosno u kršćanskom svijetu.

Ako bi se navedeni primjeri reorganizirali, tj. ako bi ih se iz pripovjednoga konteksta prebacili u teorijski (a to je ono što je u vezi s liberalnim, što će reći modernim razumijevanjem društva i zbog čega su liberali bili tako samouvjereni u nemogućnost uspostave fašizma), onda bi se moglo reći da se već tu radi o mrežama (kao dovršenoj moderni) nasuprot teritorijalnosti i bogatstvu kao takvom, o radu kao centralnoj vrijednosti nasuprot političkom statusu, o tržištu kao samoregulacijskom sistemu i kao mediju posredovanja nasuprot neposrednoj razmjeni, o naciji i nacionalnoj državi kao temeljnom okviru socijabilnosti i organiziranog oblika javnog djelovanja, o prelasku iz tradicionalnoga, staleškog društva u racionalnu vladavinu, o svjetovnom nasuprot teološkom vrednovanju ljudskih nastojanja i međuljudskih odnosa. U svemu tome djelatni se subjekt pojavljuje kao autonomna individua. Tek je pod ovim pretpostavkama, kao što je već ranije spomenuto, bilo moguće konstruirati sam pojam društva, nešto što će jednu složenu mrežu međuljudskih odnosa i struktura razlikovati od formalnih organizacija (kao što su država, crkva itd.). Tako će se onda iz liberalne perspektive (koja se i sama izgrađuje i oblikuje u tom procesu, pa je istovremeno i strukturira i strukturirana je) i diferencijacija među ljudima, i horizontalna i vertikalna, izvoditi iz složenog polja međuljudskih odnosa i položaja što ih zauzimaju u podjeli rada, privatne sfere njihova života, a čiji je osnovni regulativni mehanizam tržište, tj. ekvivalentna razmjena. Tu, iz ovoga samorazumijevanja, nema mjesta za neumjerenost, jer je to izvan logike društva zasnovanoga na ekvivalenciji. Državu i politiku određuje i oblikuje ovako zamišljeno društvo, a ne obratno - da društvo određuje i oblikuje država. Naravno, to je osnovna zamisao, osnovni model. Na jednoj strani neke zamišljene skale posve prevladava visoko diferencirano otvoreno društvo autonomnih subjekata, a na drugoj dominira autoritarna uniformirana politička zajednica. Kada su liberali visokoumno tvrdili da fašizam ne može proći, upravo su i mislili da visoka diferenciranost, kao temeljno obilježje društvenog

napredovanja, ne može biti poništena uniformiranjem, jer je ovo inferiorno otvorenom visoko diferenciranom društvu u kome se ljudi upravljaju prema svojim interesima, dakle onome što im je najbliže. Ali ova se inferiornost u određenim, često kriznim situacijama modernog društva, preokreće u nadmoćnost. Tako je i višestruka kriza jugoslavenskog društva zadobila homogenizirajuća obilježja, ujednačavanje prema nacionalnoj pripadnosti ljudi (tako da su prvi višestranački izbori u etnički heterogenim sredinama izgledali kao popis stanovništva po nacionalnoj osnovi), što će biti temelj radikalizaciji već stvorenih napetosti i konflikata. Događaji koji će uslijediti, posebno rat u Bosni i Hercegovini (koja se, s obzirom na intencije glavnih aktera i njihovu interaktivnost, samo po zamahu i trajnosti razlikuju od onoga što se zbivalo i u Hrvatskoj, ali i u Makedoniji i na Kosovu), nametnut će pitanje opstojnosti samoga društva. Keith Doubt je (2003.: 22.) zbivanja u Bosni i Hercegovini označio kao «sociocid».⁵ Vjeran Kutunarić (1991.a: 94) će za krizu i raspad socijalizma i njegovu transformaciju u novi poredak, temeljenu na autoritarnosti, etnocentrizmu i «ratničkom sindromu», reći da se radi o «skoro potpunoj propasti društva na ovom prostoru»; Mladen Lazić (1994.b: 17) će to nazvati «raspadom društva», a Silvano Bolčić (1994.a) «razaranjem društva». Ovdje se i «sociocid» i «propast» i «raspad» i «razaranje» odnose na razumijevanje modernog društva kao zasebnoga, autonomnoga i visoko diferenciranog entiteta.⁶ Krizom socijalizma (koji je u višenacionalnoj zajednici sam svojom reprodukcijom - redukcijom strukture moći⁷ i sistemom distribucije materijalnih i drugih dobara⁸ – proizvodio mogućnost nacionalnih napetosti i sukoba koji se onda, u svom krajnjem ishodištu, kao u ruralnom ili feudalnom društvu, organiziraju oko ograničenog dobra – zemlje, odnosno teritorije), a potom i nasilnim raspadom države bili su ugroženi pa su i propadali porodični, prijateljski, poslovni i susjedski odnosi, razarane su višestruke privredne povezanosti i međuzavisnosti kao i neki kulturni obrasci zajednički stvarani u dugotrajnom procesu modernizacije.⁹ Dogodio se *rascjep* društva. Formirala su se društva nacionalnih zajednica¹⁰, koja se integriraju i (samo)razumijevaju kao solidarne zajednice samobitnih suverenih naroda.¹¹ Dogodio se, kako kaže Hannah Arendt, «preobražaj države od instrumenta zakona u instrument nacije; nacija je osvojila državu, nacionalni interes je imao prioritet nad zakonom davno pre nego što je Hitler izgovorio 'ispravno je ono što je dobro za nemački narod'. Opet je ovde jezik gomile samo bio jezik javnog mnjenja iščišćen od hipokrizije i ustezanja» (Arendt, 1998.: 282). Nacionalizam (iz koga se i stvara nacija), kao političko načelo, kaže Ernest Gellner (1998. 21), «tvrđi da politička i nacionalna jedinica trebaju biti istovjetne». Učinak ovoga načela može se jasno vidjeti

ako usporedimo etnografske karte «prije doba nacionalizma...i nakon što je načelo nacionalizma obavilo velik dio svoga posla» (Gellner,158.). Prva je karta «nalik na Kokoschkinu sliku. Razuzdanost raznolikih točaka boje tolika je da se ni na kojem detalju ne može razlučiti nikakav jasni uzorak premda ga slika kao cjelina ima. Velika raznovrsnost, mnoštvo i složenost značajke su svih zasebnih dijelova cjeline: sićušne društvene skupine, atomi od kojih je slika sastavljena, imaju složene, nejasne i višestruke veze s mnogim kulturama; neke jezikom, neke svojom dominantnom vjerom, neke pak različitom vjerom ili skupom običaja, a neke lojalnošću upravi itd. Što se tiče slikanja političkog sustava, složenost nije manje velika no u sferi kulture. Poslušnost u jednu svrhu i u jednom kontekstu nije nužno jednaka poslušnosti zbog nekog drugog cilja ili u nekom drugom razdoblju» (str. 158). Druga je karta nalik na sliku Modiglianija: «gotovo ravne površine jasno su međusobno odijeljene, načelno je jasno gdje jedna počinje te druga završava, a nejasnoća i preklapanja ima vrlo malo ili ih uopće nema» (str. 158). U stvarnosti, pretežan dio vlasti koncentriran je u institucijama centralizirane države koja se «nadzire, održava i poistovjećuje s jednom vrstom kulture», jednim stilom komunikacije, zasnovanom na centraliziranom obrazovnom sistemu, nadgledanom i vođenom od strane države «koja monopolizira legitimnu kulturu gotovo jednako koliko i legitimno nasilje, a možda i više» (str. 159).¹² Podjela rada u industrijskom društvu, a s njim i povećana diferencijacija, individualizacija, pokretljivost i privremenost izvor je, smatra Gellner, potrebe za sveprožimajućom pisanom i sofisticiranom visokom kulturom koja standardiziranim sistemom komunikacije homogenizira pripadnike jedne jedinice modernog društva.¹³ «Ukratko, uzajamni odnos moderne kulture i države nešto je sasvim novo i nužno proizlazi iz zahtjeva moderne ekonomije» (str. 160.). Kao i svaka teorija modernizacije, i Gellnerova teorija nacije, kao produkta modernizacijskoga procesa, svoje uporište zasniva na usporedbi s predmodernim društvom – u Gellnerovu slučaju to je agrarno društvo, društvo proizvođača hrane. Dakle, statičnost, nepokretnost, krutost, poznatost, lokalnost naspram dinamičnosti, pokretnosti, fluidnosti, anonimnosti i sve većoj socioprostornoj obuhvatnosti. U analizi nastanka nacije on prepoznaje poništavanje svih onih neodređenosti, raznovrsnosti, razuzdanosti, nejasnoća i višestrukosti na etnografskoj karti predmodernosti i njihovo pretvaranje u načelno kulturno homogene, jednoobrazne cjeline «nakon što je načelo nacionalizma obavilo velik dio posla».¹⁴ Zygmunt Bauman sva nastojanja modernosti vidi u ovome ključu: «Tipično moderna praksa, supstanca moderne politike, modernog intelekta, modernog života, napor je za iskorjenjivanje ambivalencije: napor za precizno određenje – i za sprečavanje ili

eliminiranje svega što se nije moglo ili htjelo precizno odrediti... Netolerancija je, stoga, prirodna sklonost moderne prakse» (Zygmunt Bauman: *Modernity and Ambivalence*, prema Seidman, 1992.).¹⁵ Kroz kritiku modernosti Bauman pokušava naći objašnjenje i za sam holokaust, držeći da se tu ne radi o tek slučajnoj aberaciji ili regresiji već da je riječ o pojavi koja se nalazi u toku same modernosti.¹⁶ Za njega je holokaust «jedinствен susret između starih tenzija (naspram drukčijosti Židova kao 'nenacionalne nacije' – op. A. H.) koje je modernost oduvijek ignorirala, prezirala ili nije uspijevala riješiti, i moćnih instrumenata racionalnog i učinkovitog djelovanja koje je moderna evolucija oživotvorila», a koji počivaju kako na «modernim fenomenima rasne teorije i medicinsko-terapeutskog sindroma» tako i na «tipično modernoj koncentraciji vlasti, sredstava i administrativne stručnosti... Moderni genocid je genocid s ciljem. Riješiti se protivnika nije cilj sam po sebi, to je sredstvo za postizanje cilja, potreba koja proizlazi iz krajnjeg cilja, korak koji treba učiniti ako se želi stići na kraj puta. Sam cilj je veličanstvena vizija boljeg društva, radikalno drukčijeg. Moderni genocid je element društvene izgradnje koji bi trebao proizvesti društveni poredak u skladu s idejom o idealnom društvu», a holokaust «objedinjuje neke uobičajene faktore modernosti koji se normalno ne miješaju» (Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, prema Bruneteau, 2005.: 152-153).¹⁷ Stvoriti vrt, učiniti ga umjetnim, očistiti ga od korova, onoga što je štetno i nekorisno «vrtlarski je posao». Bernard Bruneteau, koji cijelo 20. stoljeće označava «stoljećem genocida», ovu Baumanovu metaforu o genocidu kao vrsti vrtlarskog posla prepoznaje i u «etničkom čišćenju», pojmu koji je u masovnu upotrebu ušao za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini (str. 154). Može li se «etničko čišćenje» u zadnjem ratu na prostoru bivše Jugoslavije razumjeti u ključu modernosti, onako kako Bauman razumijeva moderni genocid (a što Bruneteau prihvata), te na čemu temelji svoju analizu onoga što se danas naziva holokaustom? Kada je riječ o starim napetostima koje modernost nije riješila ovdje se radi o tzv. konstitutivnim narodima koji raspolažu određenim teritorijem (ili iz prava svoje konstitutivnosti pretendiraju na njega), a ne o drukčijosti «nenacionalne nacije», a sukob se (ispoljen i kroz masovne likvidacije i protjerivanje stanovništva) nije legitimirao nekom sistematski razvijenom rasnom teorijom. Sukob se umnogome, ali ne i isključivo, organizirao s «tipično modernom koncentracijom vlasti, sredstava i administrativne stručnosti», a cilj (kojim se opravdava «sredstvo za postizanje cilja») kao «veličanstvena vizija boljeg društva, radikalno drukčijeg» mogao se tek kao neka slutnja nazrijeti u vrijeme priprema sukoba, i nikada nije poprimio neke jasnije konture. On bi se možda mogao tražiti u konfliktnim

programima koji su poznati kao «zajam za Srbiju» (kojim će se Srbija preporoditi), «Europa zdaj» (Evropa kao utopijsko utočište) i «milijarde dolara» što će doći iz dijaspor, tzv. iseljene Hrvatske (također neka vrsta preporoda za narod koji treba biti «svoj na svome»). Ovdje je «objedinjavanje uobičajenih faktora modernosti koji se obično ne miješaju» obavljeno u povijesno iznimnoj situaciji, novom percepcijom povijesnih prilika i preusmjerenjem pažnje na mogućnosti zasnivanja novih strategija (napuštanje socijalizma, «pad berlinskog zida», nova globalna struktura moći i stare svrhe – nastale još u vrijeme formiranja nacija na prostoru bivše Jugoslavije i njihovih ranijih odnosa). Masovna okupljanja na mjestima koja simboliziraju kolektivna stradanja (a koja od prethodnog sistema nisu bila obilježavana na takav način)¹⁸ te njihova medijska prezentacija jasno su ukazivali i na taj prekid i na osvetu kao mogući motiv koji će se ugraditi u izgradnju novih strategija. Ova elementarna evidencija ukazuje na to da se razumijevanje «etničkog čišćenja» ne može zasnivati samo na konceptu modernosti (barem onako kako ga zasniva Bauman), jer svi ključni pokazatelji samo djelomice odgovaraju zahtjevima modela: ostale su stare napetosti konkurentskih nacija koje se nisu riješile procesom modernizacije i životom u zajedničkoj državi, sukob se pretežno organizirao s «tipično modernom koncentracijom vlasti, sredstava i administrativne stručnosti», ali, za ovaj slučaj, ključni pokazatelj modernosti – «veličanstvena vizija boljeg društva» - uglavnom izostaje, ona se tek možda nazire. «Riješiti se protivnika» (masovnim likvidacijama, progonima pa čak i uništenjem građevina koje simbolički ukazuju na prisustvo onoga «drugog») ovdje nije tek sredstvo već je i «cilj sam po sebi». U ovom je slučaju krajnja svrha život bez «drugog»: biti na određenom ili aspiriranom teritoriju «svoj na svome». Ako se ovdje može govoriti o «veličanstvenoj viziji boljeg društva» kao krajnjem cilju, onda je to sveprožimajući konstrukt (visoke kulture) o kulturnoj, a onda i svakoj drugoj bliskosti jednog broja ljudi, o njihovu kolektivnom identitetu i na tome zasnovanoj solidarnosti. Onaj drugi narušava ili onemogućava uspostavljanje cjelovite i koherentne konstrukcije. Zato ga treba marginalizirati, isključiti ili čak eliminirati iz «našeg» života. Jednom nastala nacija nije i dovršena nacija. Ona se kao moderna tvorevina, kako je u ovom kontekstu rekao često spominjani Ernest Renan, svakodnevno izgrađuje. Povijesne okolnosti i situacije u kojima su zatečeni akteri i njihova interaktivnost, određuju smjer, izbor sredstava i dosege ove izgradnje. U tom smislu je, najopćenitije govoreći, svaki međunacionalni sukob moderan jer je, što je već skoro truizam, i sama nacija moderna zajednica. Sam Bauman, kada dotiče balkanski, slučaj pomjera kategorijalni aparat i u analizu uvodi «eksplozivne zajednice» (Bauman,

2000.). To postaje centralno mjesto u razumijevanju «bosanskog genocida» (str. 196) te ga time na neki način «etnologizira». Eksplozivne zajednice nastaju i održavaju se u «odsutnosti institucionalnog okvira 'arborescentnih' struktura», u uvjetima endemičke nestabilnosti i stalne nesigurnosti u kojima trebaju neprijatelja koji prijeti njihovom opstanku (str. 193-194). Iz situacije «mi ili oni» ove zajednice «izvode svoj *raison d'être*» (str. 197) «Za razliku od državno-upravljenog genocida (i ponajviše za razliku od holokausta), vrsta genocida koji je ritual-riđanja eksplozivnih zajednica ne može biti povjeren stručnjacima i specijaliziranim uredima i jedinicama. Puno manje je važno koliko je neprijatelja ubijeno; puno je važnije koliko su brojni ubojice» (str. 197). Najbolji način održanje eksplozivne zajednice jest da se «periodično ili u kontinuitetu oživljava sjećanje na zločin i na strah od kazne pomoću dodavanja novih zločina starima» (str. 197). Zločini se vrše na otvorenome, pred svjedocima, tako da su svjedoci, za razliku od slučaja genocida staroga stila (holokaust), nezamjenljiv sastavni dio iz kojih se rađa eksplozivna zajednica (str. 197). Iako su vezane za teritorij, što karakterizira solidnu modernost, «eksplozivne zajednice su, s druge strane, kod kuće u eri likvidne modernosti» (str. 198). Koliko je ovaj pomjereni kategorijalni aparat primjeren za analizu onoga što se nazvalo etničkim čišćenjem? Ovdje se pojavljuju: 1) opći uvjeti u kojima nastaju eksplozivne zajednice (slaba institucionalna izgrađenost, endemičke nestabilnosti, vezanost za teritorij); 2) način njihove reprodukcije (situacije «mi ili oni», oživljavanje sjećanja na prethodne zločine); 3) način i funkcija izvršenja zločina (odsustvo ili slabo prisustvo stručnjaka i birokratskih aparata, prisustvo svjedoka, važnost broja ubojica). Na temelju općeg uvida u događaje vezane za nastajanje ratnog sukoba i u njemu provedeno etničko čišćenje (a samo bi detaljna analiza dala detaljne i pouzdane odgovore) moglo bi se reći da i ova analitička matrica, kao i ona prethodna, pomaže u razumijevanju nekih dimenzija nacionalnih odnosa i krajnje radikalnih i ekstremnih oblika ratnih djelovanja. Ona je primjenljiva je, to joj je i prednost i nedostatak, i na ona stanja koja nisu poznavala detaljno razrađen institucionalni poredak u kome je država prožimala sve oblasti društvenog života, na stanja društava u kojima je nestabilnost i nesigurnost bila češća od stabilnosti i sigurnosti, ali i na postmoderna stanja sa slabom institucionalnom izgrađenošću, slabom socijalnom državom i općenito nacijom-državom u kojoj je, kako kaže Bourdieu (1999.: 94), «danas prekaritet svuda», tj. nesigurnost, nestalnost i privremenost (pa otuda i «neoplemenske» tendencije u suvremenom društvu). Kriza i slom ionako slaboga institucionalnog poretka (koji je bio izložen stalnim intervencijama Partije i autokratskoga i karizmatičnog vođe u način funkcioniranje države), stvorili su

široko polje neizvjesnosti i nesigurnosti. Dugotrajna razgradnja tradicionalnoga, dominantno seljačkog društva (a bez izgradnje dovoljno brojne i moćne socijalne grupacije koja bi bila u stanju da osigura stabilne društvene odnose i društveni razvoj), stvarala je u društvu dugotrajnu nestabilnost. Periodično ili kontinuirano sjećanje na ranije počinjene zločine (što je i danas obilježje svakodnevnoga javnog života) gradilo je situaciju «mi ili oni». Već u pripremama sukoba tome je doprinosila i promjena odnosa prema počiniocima ranijih zločina (kao što i danas održanju tog stanja doprinosi solidariziranje s onima koji su osuđeni ili optuženi za nove ratne zločine). Ovaj pristup snažno ističe nestalnosti i nesigurnosti, a onda iz toga i izrazitu konfliktnost autohtonih i (auto)destruktivnih unutrašnjih snaga «eksplozivnih zajednica», a zanemaruje druge vrste odnosa među njima, kao i važnost vanjskih okolnosti (vanjskih struktura moći) za unutrašnja zbivanja, i općenito za povijesno i strukturalno uvjetovanu nestabilnost vanjskim djelovanjem. Kao da se radi riječ o izoliranoj tvari u epruveti kemijskog laboratorija! Zato bi zajednice o kojima je ovdje riječ bilo bolje nazivati «konkurentskim» nego «eksplozivnim zajednicama». Na taj se način bolje mogu razumjeti njihovi raniji odnosi (koji se za većinu pripadnika nisu iscrpljivali u neprestanim konfliktima), ali i mogućnosti drukčijih, nenasilnih odnosa. Ove zajednice postaju eksplozivne tek kada se za to steknu određeni uvjeti, kada se u jedinstvenosti povijesne situacije sintetiziraju raniji povijesno-kulturni slojevi i novonastale okolnosti, kada je interaktivnost aktera (unutrašnjih i vanjskih) promijenila smjer (od suradnje prema konfliktu), kada se dakle steknu uvjeti za aktiviranje onih obrazaca koji predstavljaju kolektivno i individualno negativno iskustvo o onim «drugima», onima koji su uzročnici «naših» frustracija te resantimana i zapreka «našim» htijenjima.

Teškoće oko imenovanja («etničko čišćenje», «genocid») koje, kako kaže Doubt, kod nekih stvaraju «kvantitativni¹⁹ i semantički razlozi», po njegovu se mišljenju mogu izbjeći uvođenjem pojma «sociocid». On se pita za smisao i funkciju etničkog čišćenja i zašto je ono bilo praćeno «sadizmom i golemom količinom nasilja». U odgovoru na ova pitanja on se koristi idejom latentnih funkcija Roberta K. Mertona, čijim se uvođenjem u funkcionalnu analizu striktno razlikuju motivi i funkcije ponašanja i gdje se o latentnim funkcijama, za razliku od manifestih, govori iz perspektive posljedica nekog djelovanja, pa je onda «neophodno napraviti razliku između zamišljenih ciljeva i funkcionalnih posljedica akcije» (Merton, 1979.: 127). U vezi s tim on podržava interpretaciju rata u Bosni Noela Malcolma (*Bosnia: A short History*, 1994.) koji naglašava da je latentna funkcija etničkog čišćenja bila da «kolektivnom krivnjom veže neodlučne pristaše među»

srpskim, kao i među hrvatskim stanovništvom i svakom drugom grupacijom koja u tome sudjeluje, dodaje Doubt (str. 18), a onda eksplicira da je «funkcija etničkog čišćenja u Bosni bila da se izobliči normativna orijentacija o kojoj su bosanski Srbi bili ovisni i kojoj su bili podložni kao članovi bosanske zajednice» (str. 22). Radi se dakle o namjeri da se radikalnom akcijom, brutalizacijom koju ne trpi suvremeni rat, kod pripadnika dotične nacionalne zajednice dokinu sve podvojenosti, sumnje i nesigurnosti vezane uz etničko čišćenje te «osakate kolektivni osjećaji» koji su ih vezali s drugima. To je ono što Doubt naziva «sociocidom», ubijanjem društva (str. 22). Ovdje se homogenizacija pripadnika nacionalne zajednice i na temelju toga prekid s drugima, izvodi iz (latentne funkcije) masovnog zločina. Miješaju li se ovdje posljedice jednog djelovanja (etničko čišćenje) sa samim pretpostavkama za to djelovanje (tj. već uspostavljenom homogenošću)? Zar se već od početka konflikta, a prije bilo kojega počinjenog zločina, nije radilo o ciljno-racionalnom djelovanju koje računa na već ostvarenu homogenizaciju i na proizvodnju takvog stanja koje bi trebalo (i nakon rata) da spriječi mogućnost rekonstrukcije ranije (političke) zajednice i/ili uspostavljanje uzajamnog povjerenja u miru? Homogenizacija (ukidanje unutrašnjih razlika, poništavanje podvojenosti, sumnje i nesigurnosti oko ratnih ciljeva među pripadnicima određene nacionalne zajednice) ne pojavljuje se kao posljedica već kao pretpostavka takvog djelovanja. Ratu s oružjem, njegovim brutalnostima, strategijama i taktikama prethodili su ratni ciljevi i «govor rata», njegove taktike i strategije. Ništa nije bilo skriveno. Nazivi i programi (pobjedničkih) tek formiranih političkih stranaka, obraćanje «braći i sestrama» (kao da je riječ o kućnoj zajednici), orijentiranost k prisvajanju teritorija na temelju tzv. prirodnih, povijesnih, administrativnih, republičkih ili bilo kojih drugih granica, posvemašnji relativizam ili amoralizam (sve je dopušteno ako je u tzv. nacionalnom interesu), isključivanje drugoga prije i nakon preuzimanja slobodnim izborima legitimirane demokratske vlasti. Radilo se o konstrukciji političke zajednice kao nacionalne zajednice, te nastojanju da se demokratskim sredstvima realiziraju ranije (u sukobima konkurentskih nacija) formirane nedemokratske svrhe. Uslijed toga je na svim razinama (općinskim, regionalnim, republičkim) uslijedila «bitka» za stvaranje demokratske većine. Vlast se na svakoj razini (s izuzetkom federalne vlasti) nastojala zaogrnuti plaštom demokratske legitimacije, kojom se nastojala zadobiti legitimacija vlastitih svrha. Bitku za teritorij trebalo je osigurati sa svih strana: od povijesnog iskustva (reduciranog na ranije sukobe) do argumentiranja da demokratsku političku zajednicu, kao i ekonomski prosperitet društva, nije uopće moguće uspostaviti u višenacionalnoj zajednici.²⁰ Na ovakvim «politikama» i

razumijevanja politike, a s manjim razlikama u vremenu i na teritoriju SFRJ (neujednačenost u formiranju višestranačja i vremena provođenja izbora), stvorena je nova politička konstelacija u vrijeme prvih slobodnih izbora i konstituiranja republičkih i lokalnih vlasti na njihovoj osnovi. Nacionalna homogenizacija (sa svim povijesno – strukturalnim pretpostavkama) izvršena je u razdoblju formiranja političkih stranaka, predizbornih kampanja i vremenu nakon uspostavljanja demokratske vlasti, a prije ratnih djelovanja (u Srbiji, i nešto ranije - u uvjetima jednopartijskog sistema - i njegova raspada). Etničko je čišćenje bilo već sadržano u političkim ciljevima, pa i u razumijevanju demokracije. Kod glavnih aktera jugoslavenske krize, onih koji će, koristeći se demokratskim sredstvima, zaposjesti poluge vlasti, etničko je čišćenje bilo već sadržano u njihovim političkim ciljevima, pa i u razumijevanju demokracije. A ono što se dešavalo nakon toga jest da su frustrirane mase (među njima i psihopati i kriminalci) zadavale udarce jedne drugima, dok viši slojevi, udvarajući se tim masama (istovremeno ih disciplinirajući raznim oblicima zavođenja, a znatno rjeđe represijom), na uspostavljenim podjelama zasnivaju trajnu legitimaciju za svoju dominaciju. «Sociocid» o kojemu govori Doubt (2003.) prvotno je nastao u glavama, a potom se uspostavljao i ovjeravao nasiljem i zločinima.

Proces civiliziranja u sociološkom se imaginariju koncentrirao na dva centralna polja djelovanja: «potiskivanje iracionalnih i suštinski antisocijalnih poriva i postepenu neumoljivu eliminaciju nasilja iz socijalnog života (preciznije: koncentraciju nasilja pod kontrolom države, gdje se ono koristi isključivo radi očuvanja opsega nacionalne zajednice i uvjeta društvenog poretka)» (Bauman, 1988.: 494). Moderno se društvo konstruirati na temelju socijabilnosti među ljudima i premještanja legitimne upotrebe nasilja (u pravno uređenu državu). Vizija civiliziranog društva kao moralne sile je ono što spaja ove dvije strane procesa civiliziranja. Time se, kroz sistem institucija koje nameću normativni poredak i vladavinu prava, čuvaju uvjeti socijalnog mira i individualne sigurnosti, slabo zaštićeni u ranijem periodu. Ova vizija, prema Baumanu, arbitrarno razgraničava normu i abnormalnost i fokusirajući se samo na jednu stranu historijskog procesa, lažno sugerira i odvraća pažnju od stalno prisutne alternative «destruktivnog potencijala procesa civiliziranja», a koji se, slično kao kod H. Arendt (str. 310) u vezi s totalitarizmom, nalazi u samoj srži moderne civilizacije. Upotreba nasilja kao i etičkih normi, ovdje se podređuje racionalnom kalkulusu, racionalnosti koja je odavno priznata kao obilježje modernosti. Zato «fenomen u stilu holokausta» (nasilje urađeno racionalnim birokratskim postupcima, u kojem učestvuju i obični, porodični ljudi, podvrgnuti

ideološkim ciljevima, birokratskim dužnostima i odanostima koje neutraliziraju njihovu moralnu osjetljivost i pretvaraju ih u aktere zločina) «mora biti prepoznat kao legitimna posljedica civilizirajuće tendencije i njenog stalnog potencijala» (str. 949). Sociološki imaginarij je zapravo mimetičke naravi. Sociologija je već od svojih početaka «bila zauzeta mimetičkom vezom sa svojim objektom – ili, radije, s imaginarijem tog objekta koji je ona konstruirala i prihvatila kao okvir za svoj diskurs» (str. 495). Principi racionalnog djelovanje, koje je vidjela kao konstitutivne za svoj objekt, bili su i njezini principi. Slijedom toga ona je iz svog diskursa isključila etičku problematiku. «Frazе poput 'svetosti života' ili 'moralna dužnost' zvučale su strano na sociološkom seminaru isto kao i u nezadimljenim i dezinficiranim sobama birokratskog ureda» (str. 495). Zbog svega toga - a nakon iskustva s holokaustom - za sociologe se, smatra Bauman, holokaust pojavljuje kao laboratorij u kojemu pod sociološku lupu iznova valja staviti njezin objekt, a u procesu civiliziranja prepoznati i njegove alternativne destruktivne tendencije i društvenu proizvodnju moralne indiferentnosti. Dva različita analitička modela što ih Bauman predlaže za tu analizu (moderni genocidi), a koje tek dijelom koristi i Doubt u analizi «etničkog čišćenja», izgledaju kao dva nespojiva modela, jer se izvode i primjenjuju na različite situacije, stanja, tipove društva. Međutim, u slučaju «etničkog čišćenja» oni su više komplementarni nego što su suprotstavljeni, jer zahvaćaju različite dimenzije samog fenomena, a koji se ne može sasvim jednoznačno svrstati u već gotove formule predmoderne, moderne ili postmoderne. Naime, i model koji polazi od kritike modernosti i onaj koji polazi od «eksplozivnih zajednica» konstruiraju društvo, svoj objekt, iz vlastitoga analitičkog imaginarija. Objekt, međutim, nije moguće logički dosljedno i konzistentno urediti kao sam analitički model. Samo neki elementi društva u kojem se obavilo «etničko čišćenje» mogu biti razumljeni iz kritike modernosti, dok se neki drugi objašnjavaju pomoću modela «eksplozivnih zajednica». Moderne nacije kao konkurentske zajednice obuhvaćaju i «eksplozivnost» i «racionalnost modernosti». No, zastupljenost ovih obilježja nije u svakom društvu podjednaka. Tek bi detaljna sociološka istraživanja mogla pomoći u sređivanju ovoga «nereda» te dati preciznije odgovore na pitanja koja se postavljaju u vezi s nastankom, funkcijom i smislom fenomena «etničkog čišćenja» u suvremenom društvu.

III.

Ono što je zajedničko za «značajne političke revolucije moderne historije jest da one nisu bile anticipirane» (Kuran, 1989.: 41.). Tako se i istočnoevropske revolucije 1989. godine, uz sve razlike među njima i kontroverze koje ih prate, slažu u jednome: iznenadile su svijet. «Štaviše, lokalni su disidenti bili zapanjeni obratom događaja» (Kuran, 1991.: 121). Na temelju rezultata anketnog istraživanja²¹ koje je provedeno manje od pola godine prije izbora u Hrvatskoj i godinu dana prije izbora u Bosni i Hercegovini, nije se mogao očekivati masovni, na izborima manifestirani radikalni etnocentrizam. Da se radilo o početku hrvatske nacionalne revolucije vidjelo se tek nakon provedenih prvih višestranačkih izbora. Na izborima u Hrvatskoj, a potom i u Bosni i Hercegovini, sasvim nadmoćno su pobijedile stranke s naglašenim nacionalističkim programima. Ona koja je s 42% osvojenih glasova pobijedila u Hrvatskoj, od ostalih se hrvatskih stranaka izdvajala kako po svojim teritorijalnim zahtjevima (Hrvatska u povijesnim i prirodnim granicama) tako i po sastavu vodstva – po savezu nacionalkomunista (komunisti koji su u većini slučajeva, zbog ranijih skretanja «po nacionalnoj liniji», izgubili mjesta u nomenklaturi) i dijela nacionalističke političke emigracije.²² Neuspjeh socijalizma svuda je otvorio sve ono što je on u svojim intencijama trebao prevladati. Pritom je proces retradicionalizacije u novim uvjetima ponegdje zadobivao tek komično-folklorna obilježja, a ponegdje je proizvodio i tragične posljedice.

Rezultati anketnog istraživanja neposredno prije izbora (1989.) pokazali su relativno manju prihvaćenost etnocentričkih stavova (Hodžić, 1991.) i relativno manju etničku distancu (Katunarić, 1991.;1991.a). Sasvim male razlike u odnosu na prethodno istraživanje, ono iz 1984. godine, nisu remetile opći dojam iako se, na temelju nekih od njih, možda i mogao slutiti smjer tih promjene. Tako je u Hrvatskoj došlo do povećanja prihvaćenosti etnocentričke dimenzije «nepovjerenja» u pripadnike drugih nacija (Hodžić, 1991.) i «samopreferabilnosti među većinskim skupinama», a slična je samopreferabilnost zabilježena i u Bosni i Hercegovini (Katunarić, 1991.: 383). Rezultati istraživanja iz 1996. godine pokazali su da je došlo do velikih promjena, do izrazito velike prihvaćenosti nacionalističkih stavova i vrlo velikih razlika u etničkoj distanci. Vrlo je velika distanca bila prema Srbima, Crnogorcima i Rusima; nešto slabije je bila prema Bošnjacima, Grcima i Albancima, a relativno slaba prema Nijemcima, Austrijancima i Amerikancima (Katunarić, 1997; Hodžić, 2002; Sekulić et al., 2004.). Slični rezultati istraživanja o etnocentrizmu, rađeni istim instrumentom, dobiveni su i u Srbiji (Lazić, 2005.).

Široko rasprostranjena autoritarnost ustanovljena u ovim kao i u drugim istraživanjima koja su provedena u nekoliko zadnjih desetljeća, smatra se osnovom za radikalnu i brzu transformaciju vrijednosne orijentacije stanovništva (Katunarić, 1991.b; Lazić, 2005.). Učinci

rada «odozgo» ne bi u vrlo kratkom vremenskom periodu «postali u tolikoj mjeri impresivni» bez rada «odozdo», kaže Lazić (2005.: 48), tj. bez široko rasprostranjene spremnosti za podčinjavanje autoritetu. Masovna autoritarnost je «najvažniji među uslovima koji objašnjavaju pojavu da se po 'nalogu' s vrha društvene hijerarhije, veoma brzo, jedna preovlađujuća vrednosna orijentacija (u ovom slučaju međuetnička tolerancija) preobražava u suprotnu (etno-nacionalizam)» (Lazić, 2005.: 49). Katunarić (1991.b: 96) kaže da je, «govoreći u kategorijama autoritarnosti kao sindroma koji okuplja niz međusobno uvjetovanih stavova o Drugom, etno-šovinizam preobraženi oblik izvornijeg seksizma». Kao složen kompleks, autoritarnost ima svoju «glavu» i svoj «rep», «alfu» i «omegu». «Alfa» mu je seksizam (neskrivana diskriminacija prema ženama - od svjetskih religija do konvencionalnog ponašanja), a «omega» je laž – «niz konformističkih adaptibilnih stavova o drugim» (str. 95). Ovdje se radi o neusklađenosti. U izmijenjenim okolnostima, u kojima se etnocentrizam nudi kao poželjan regulator individualnih i kolektivnih frustracija, «konformistički adaptibilni stavovi» se uklanjaju tako što se «visoki postotak seksizma 'usklađuje' sa sve većim postotkom etnocentrizma, odnosno porastom socijalne distance» (str. 100). Jesu li ispitanici (s iskazanim seksizmom i relativno niskim etnocentrizmom) prikrivali svoja «prava» uvjerenja, jesu li nas lagali?, pita se Katunarić. Ako su to radili onda su nas «prevarili na slijedeći način: lagali su da su seksisti, a nisu lagali da su nacional-šovinisti; ili obratno» (str. 101). U oba slučaja riječ je o međusobnom isključivanju. Kao čisti oblici mogu se pojaviti seksizam – nacionalizam i antiseksizam – antinacionalizam. Prva su tri modaliteta «lažna», a samo zadnji je «ispravan i istinosni». Prema rezultatima istraživanja iz 1989. godine, 10% ispitanika imalo je svojstva ovoga modaliteta. «Svaka kreativna i integrativna politika oslonila bi se na taj dio populacije i generirala uzore za ostalu populaciju. Nacional-šovinistička politika u Hrvatskoj i drugim dijelovima Jugoslavije...ima suprotne predznake i uzore» (str. 101).

Je li život u konformizmu - život u laži? Lažu li ispitanici doista kada zastupaju nacionalističke ili antinacionalističke stavove, a koji su u aktivnoj vezi s dominantnim obrascima ponašanja, mnijenja i vjerovanja? Možemo li u podatke koje dobijemo anketnim istraživanjima imati povjerenje? Komentirajući rezultate istraživanja vrijednosti u više od 40 zemalja koje obuhvaćaju oko 70% svjetske populacije (Inglehart, R.; Basanez, M.; Moreno, A.: *Human Values and Beliefs*, 1998.), Raymond Boudon ističe, nasuprot tvrdnjama o radikalnoj promjeni, «postojanost strukturacije vrijednosti». Neki od odgovora koji potvrđuju taj nalaz mogu, kaže, biti i neiskreni, tj. moguće je da su u nekim slučajevima «ispitanici dali društveno prihvatljiv odgovor». Ali i neiskren odgovor «izražava ispitanikovo priznavanje kolektivnih vrijednosti: čak i ako ih ne prihvata uvijek

iz dubine srca, on im priznaje postojanje i uviđa dobro značaj koji imaju te ih priznaje» (Boudon, 2005.: 64). Ambivalentnost je zapravo rodno mjesto suvremenog konformizma. Podvojenost na privatno i javno jedan je od oblika te ambivalentnosti ili, kako bi u pokušaju da objasni konformistički karakter javnog djelovanja, rekao Tamur Kuran: radi se o privatnim istinama i javnim lažima. Riječ je o falsifikaciji preferencija do čega, kaže on, dolazi «kada se preferencija javne politike pojedinca razlikuje od njegove privatne preferencije, tj. kada se preferencija koju on iznosi u javnosti razlikuje od one koju bi izrazio na tajnom glasanju» (Kuran, 1987.: 54). Preferencije se falsificiraju kada su koristi veće od gubitka. To, međutim, ne znači da se nikada ne suprotstavljaju popularnim politikama. No to su oni pojedinci koji korist izvlače iz «očitovanja osobnog integriteta», ili oni koji kroz izražavanje svoga neslaganja iščekuju promjene preferencija drugih (str. 54). Tri su vrste koristi: intrizična, reputacijska i ekspresivna. U slučaju kada se javno zagovara privatna preferencija i očekuje neka nagrada, onda je korist od takvog zagovaranje ograničena na male grupe. U velikim grupama mjesto takvog zagovarača već je zauzeto. To je intrizična korist. Reputacijska korist nastaje onda kada se kroz izjašnjavanje u korist mišljenja većine može povećati reputacija pojedinca, a smanjiti u slučaju izjašnjavanja u korist manjine. Ekspresivna korist je ona koja ne računa na bilo kakav izvanjski dobitak, a nastaje iskrenim izjašnjavanjem, čime se postiže samopoštovanje. Većina se ljudi veže uz neko, jednom formirano uvjerenje, mada i to uvjerenje može biti ugroženo novim informacijama i upornom propagandom. Ali, «kad se ljudi jednom vežu za određeno gledište često se više ni ne trude da razmotre moguće alternative. Kao što Kuran kaže: 'nezamislivo postaje nemišljeno'» (Frank, 1996.: 119). Pojedinci iz prve i treće grupe pripadaju manjinama modernog društva, čija se privatna preferencija može pretvoriti u većinsku ako se za to steknu neki uvjeti. Može se desiti da početne male promjene rezultiraju prevratom. Svi članovi društva različito reaguju u danim situacijama. Tako, jedna osoba će se javno izjasniti protiv postojećeg režima, neka druga će to učiniti jedino onda kada se barem 20% ljudi izjašnjava protiv režima, a neka treća će se izjasniti protiv režima tek onda kada se protiv režima izjašnjava velika većina članova društva, npr. njih 90%. Mi odmah ne prepoznamo znakove koji nagovještavaju tu promjena. I zato «bez obzira na to što se unaprijed revolucija učinila nevjerovatnom, gledajući unatrag ona će se činiti neizbježnom zato jer njena pojava otkriva oklop prethodno sakrivenih konflikata» (Kuran, 1989.: 41).

Je li bilo moguće već, na temelju podataka istraživanja iz 1984. i 1989. godine predvidjeti hrvatsku nacionalnu revoluciju? Da li se iz podataka koji pokazuju dominantno konformistički

karakter ispitanika (uzimajući u obzir i određenu dozu «neiskrenosti» ili «laži») mogla iščitati prevratnička tendencija? Konformizam je model preživljavanja u uvjetima koji podupiru strukturiranje stalne ambivalentnosti. Temeljna vrijednosna ambivalentnost koja se pojavila kod ispitanika u ovim istraživanjima jest ona između vrijednosti (državnog) socijalizma i liberalizma. U tih pet godina se, međutim, desio preokret. Vrijednosti socijalizma su bile prisutnije 1984. a vrijednosti liberalizma 1989. godine. Sve su vrijednosti ostale stabilne, osim liberalizma: on je 1989. «pretekao» (državni) socijalizam. Uočljivo je da su vrijednosti liberalizma u obadva istraživanja pokazivala jaku pozitivnu vezu s etnocentrizmom i tradicionalnim vrijednostima kao što su autoritarnost, patrijarhalnost, religioznost i djelatnost crkve (ukazujući tako na kompleksan, povijesno stvoren i sindrom, u kojem su se u procesu modernizacije liberalizam i nacionalizam «vjenčali» s tradicionalnim vrijednostima pretežno seljačkoga društva, te tako međusobno podržavali i održavali).²³ S druge strane, jača pozitivna veza vrijednosti socijalizma ustanovljena je samo s autoritarnošću, znatno slabije s patrijarhalnošću, a još slabije s etnocentrizmom (Hodžić, 1990.; Katunarić, 1991.b; Sekulić i Šporer, 2006.). Na temelju podataka dobivenih ovim istraživanjima, moglo se govoriti o pripremljenosti hrvatskog društva na radikalni preobražaj (od društvenoga prema privatnom vlasništvu, od plana prema tržištu, od jednopartijskoga u višepartijski politički sistem). Također su se, a na temelju pozitivne veze nadolazećeg liberalizma (kao osnovnog regulativnog načela) i etnocentrizma (koji bi u tom slučaju ekspandirao) mogli tek slutiti i konflikti (ne nužno nasilni) oko «nacionalnog pitanja». Događaji koji su uslijedili, oni između naše ankete i izbora («pad berlinskog zida», raspad Saveza komunista Jugoslavije, zakazivanje višestranačkih izbora i novi diskurs u predizbornoj kampanji), uvelike su poništili istraživanjem ustanovljenu temeljnu ambivalentnost i moguću napetost između socijalne sigurnosti i individualne slobode (i uz to vezanu nadu u bolji životni standard), a zaokupljenost ljudi usmjerili prema egzistencijalnoj sigurnosti, kroz žestoku interaktivnost i proizvodnju «drugog» i njegove drugosti.

Novonastalu situaciju, preobražaj i interaktivnost aktera istraživački je moguće «savladati» tek kad se u analitički model uključe i oni dubinski kulturni slojevi kojima su akteri «opremljeni», s kojima akteri ulaze u interaktivnost. Jedan takav istraživački model, izveden iz radova Pierra Bourdieua, nudi nam Richard Harker (*An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu*, prema Mouzelis, 2000.). Model bi se, uz određene korekcije, mogao upotrijebiti za istraživanje procesa modernizacije u društvima koja su opterećena konkurentnim zajednicama, istraživanjima vrijednosnih orijentacija i tipovima vrijednosti kojima te zajednice nastoje legitimirati svoja nastojanja i strategije promjene. Da bi se objasnila i povijesna transformacija a ne samo reprodukcija, praksu, kao

centralnu kategoriju Bourdieuova analitičkog modela piše Harker, treba promatrati «...kao dijalektičku produkciju, koja se nalazi u stalnom procesu refolmulacije. Ova refolmulacija može biti gotovo neprimjetna u tradicionalnom tipu kulture koji se polako mijenja, ili pak velikih razmjera za vrijeme revolucije. Ovi zadnji događaji uključili bi prekid u percepciji povijesnih prilika koja je kontrolirana od strane *habitusa* (rušenje lažne svijesti, zbacivanje vladajuće hegemonije), te preusmjeravanje pozornosti na novi skup načela ('istinsku' svijest, suprotnu hegemonijsku transformaciju).» Mouzelis smatra da predloženi model reprodukcije i promjene «samo komplicira problem, a da ga pri tome ne rješava. 'Prekid u percepciji povijesnih prilika kontroliranoj od strane *habitusa*' i 'preusmjeravanje pozornosti na novi skup načela' mogu zahtijevati kalkulirane strategije, koje se ne uklapaju u kalup položaj – dispozicija» (Mouzelis, 2000.: 170). Možda bi se ovaj nedostatak mogao izbjeći tako da se «*habitus*» («matrica opažanja, vrednovanja i delovanja», Bourdieu, 1999.a: 162) u modernim, dinamičnim društvima ne shvaća kao jednoznačna i neproturječna tvorevine (pa i igre i strategije koje su pod njegovom kontrolom mogu zadobiti i «voluntaristička» svojstva), a da se «praksa» koja je i sama relacijska, a nije tek jednosmjernan učinak «*habitusa*», shvaća i kao polje interaktivnosti aktera (u našem slučaju pripadnika konkurentnih zajednica – pojedinaca i kolektiviteta) iz kojega se povratno djeluje na «*habitus*». Kroz interaktivnost restrukturira ga se tako što unutar njega provodi selekcija i reducira ga na one obrasce (percepcije, vrednovanja i djelovanja) koji proizvode «eksplozivne zajednice» i njihovu reprodukciju. Komplementarnost očekivanja u ovakvoj konfliktnoj interaktivnosti («mi» - «oni») ne doprinose stabilnosti društvene zajednice. Naprotiv, oni je destruiraju zajedno s već ionako nestabilnim institucionalnim okvirom, pa se jačanjem konflikta konkurentne zajednice transformiraju u eksplozivne zajednice. Konfliktna interaktivnost ovoga tipa proizvodi «eksplozivne zajednice» i uvjete koji generiraju njihovu reprodukciju. Analitički se model donekle fleksibilizira i time što zavisi od toga šta je u samom fokusu analize: reprodukcija ili promjena. U ovom drugom slučaju, a radi se o hrvatskoj nacionalnoj revoluciji, akteri i njihova interaktivnost dolaze do većeg izražaja.

IV.

«Novi savez kapitalizma i nacionalizma ima posljedice po središnji sociološki pojam 'društvo'». Taj savez raskida vezu između one dimenzije društva koja, kroz svoju horizontalnu i vertikalnu povezanost, osigurava reprodukciju postojećih nejednakosti i

moći i one dimenzije društva koja skupom veza i djelovanja može promijeniti dati poredak. «No izmjena dviju dimenzija nije pravilna ni zajamčena. Suvremeni sustav moći projektira društvo kao konačnu stvarnost tako što ga rastače u dvije sfere: globalni poredak stvari i nacionalno određenu zajednicu ljudi» (Katunarić, 2003.: 53). Slično ovome (globalnom poretku stvari i nacionalno određenoj zajednici ljudi) Castellsova je zamisao o prostorima tokova i prostorima mjesta u kojima su dominantne menadžerske elite «kosmopolitske, a narod je lokalni. Prostor moći i bogatstva projicira se širom svijeta, dok su život i iskustvo naroda ukorijenjeni u mjestima, u njihovoj kulturi i povijesti. Dakle, što je više društvena organizacija utemeljena na bespovijesnim tokovima, nadmašujući logiku bilo kojega posebnog mjesta, to logika globalne moći više izbjegava društveno-političku kontrolu povijesno specifičnih lokalnih/nacionalnih društava» (Castells, 2000.: 441). Slijedom ovoga, proces globalizacije otkriva novo polje autonomije za etničke zajednice. S obzirom na to da su te zajednice izmještene iz prostora tokova, one su upućene na sebe, zaokupljene su vlastitim identitetima. Ali, šanse za njihovo održanje u takvom položaju vrlo su malene. Stoga i etnički nacionalist, da bi se održao, mora «smjestiti svoje izgleda za djelovanje u transnacionalnom okviru i prostoru» (Beck, 2004.: 158-159). Znatno povećana povezanost i međuzavisnost suvremenog svijeta konceptualno se, dakle, sređuje na različite načine. To su, pored Castellsova umreženog društva sa svojim prostorima tokova i mjesta, nastavak i radikalizacija modernosti koja je imanentno globalizirajuća kod Anthonyja Giddensa (1998.), gdje vidljiv oblik lokaliteta «skriva udaljene odnose koji određuju njegovu prirodu» (str. 28), «hibridizacija» i deteritorijalizacija kod Arjuna Appaduraia, koji globalizaciju promatra kao proces u kojemu se na globalnom planu ukrštaju različita područja ljudskog djelovanja, pri čemu je nadilaženje teritorijalne geografije, «deteritorijalizacija jedna od centralnih sila modernog svijeta» (Appadurai, 1990.: 9). U novoj globalnoj kulturnoj ekonomiji radi se o ukrštanju područja etničkog (migracije), financijskih tokova, medija (tokovi informacija i slika), tokova ideja i tehnoloških inovacija. Appadurai zagovara okvir za istraživanje «nove globalne kulturne ekonomije kompleksnog, preklapajućeg, disjunktivnog poretka koji se ne može više razumijevati u terminima postojećih centar-periferija modelima» (Appadurai, 1990.: 2). Nasuprot ovoj kompleksnoj povezanosti i međuzavisnosti, Peter Berger (a znatno prije njega i Johan Galtung), iz različitih perspektiva globalizaciju promatra ili kao širenje centra prema periferiji ili kao čist (imperijalistički) model centar - periferija. Berger (2002.) prepoznaje četiri lica globalne kulture: 1) «Davos kulturu» (elitna kultura, međunarodni biznis itd.); 2) «međunarodni

fakultativni klub» (kontra Davos kultura – feminizam, ekologija, NVO); 3) popularnu kulturu; 4) evangelističku protestantsku kulturu. Dvije zajedničke crte svih ovih kultura koje se šire po svijetu jesu: prvo, porijeklom su američke i, drugo, komunikacija kojom se one šire i reproduciraju na engleskom je jeziku. Radi se, dakle, o kulturnoj dominaciji centra. Galtung pak smatra da se imperijalistički odnosi uspostavljaju i reproduciraju tako što dolazi do cijepanja kolektiva (u tome ga, svako na svoj način, ponavljaju i Kutunarić i Castells). Neki dijelovi sistema dovode do harmonije interesa, a neki drugi su u interesnoj disharmoniji. Naime, Galtung smatra da imperijalizam implicira da i «centar» i «periferija» imaju svoj «centar» i «periferiju». Harmonija interesa postoji između «centra centra» i «centra periferije» (koji se javlja u funkciji mostobrana centra, a radi se o kooptiranim lokalnim elitama koje preuzimaju stilove života, kulturu i ideologiju centra), a veća je disharmonija interesa unutar periferije nego unutar centra te disharmonija interesa između periferije u centru i periferije periferije (Johan Galtung: *Eine strukturelle Theorie des Imperialismus* (1972.), prema Wuggenig, 2002). «Ono što u bitnome obilježava imperijalizam u smislu Galtungove 'strukturalne teorije' je jedan oblik vladavine koji se u krajnjoj konsekvenci svodi na cijepanje kolektiva i na određene interakcijske odnose, obrasce i strukture. Neki dijelovi sistema dovode se u odnose koji su obilježeni harmonijom interesa dok drugi završavaju u odnosima čije je obilježje, naprotiv, disharmonija tih interesa» (Wuggenig, 2002.). Isti procesi i odnosi, promatrani iz različitih perspektiva, daju različite spoznajne učinke. Različito fokusiranje i naglašavanje nekih dimenzija suvremenosti dovode i do različitih pa i suprotstavljenih koncepata.

Kako promatrati lokalno, etničnost, naciju u vrijeme globalizacije ili povećane međuzavisnosti i povezanosti? U osnovi su dva razumijevanja ovih zajednica koji se ugrađuju u nove nacionalne strategije i njihovu teorijsku refleksiju: jedno je ono koje ih razumije kao temporalnu tvorevinu, kao proces, otvorenu i višeznačnu, a drugo ih razumijeva kao trajni entitet zatvoren unutar svojih kulturnih osobina. Nešto slično današnjem shvaćanju civilizacije kako to vidi Roland Robertson (2006.): Eliasovo shvaćanje civilizacije kao procesa u kojem su ograničenja ljudskog ponašanja povijesno postala internalizirana, procesa civiliziranja koji poprima različite forme u različitim kulturama, pa tako omogućava spajanje i u zadnje vrijeme posebno poznato Huntingtonovo shvaćanje civilizacije kao zasebnog teritorijalno ograničenoga sociokulturnog kompleksa, kao kristaliziranih atributa ljudskog bića, zatvorenih entiteta koji su u sukobu. Uz ovakva razumijevanja civilizacije danas se roje rasprave oko tzv.

rata protiv terora. U ovo spada i razumijevanje zapadne civilizacije i njezine nacije-države, koju drugi nemaju, kao trajnog entiteta građana lojalnih određenoj teritorijalno-političkoj zajednici (sadašnjih građana, prošlih generacija - kao naslijeđenoga «mi», i onih koji se još nisu ni rodili, te tako čine više od zbroja sadašnjih građana), kao zasebne i sasvim različite od svih drugih (kuranskoj je viziji društva strana ideja nacionalne lojalnosti) pa među njima i ne može biti suštinskog razumijevanja, kako to izvodi i argumentira Roger Scruton (2002.). Sve je to bliže sukobu nego suradnji i inkompatibilno je s globalizacijskom perspektivom (Robertson, 2006.).

Gellnerovo opisivanje nastanka i funkcioniranja nacije, koje najviše odgovara praksama u srednjoj i istočnoj Evropi, opisuje one nacionalne pokrete koji su naciju razumijevali uglavnom kao kompleks a ne kao proces. U Hrvatskoj se ovakvo razumijevanje nacije, koje je devedesetih godina 20. stoljeća došlo do punog izražaja, može smatrati osnivačkim aktom.

Sociologija može sistematskim i strpljivim radom, učeći se i na vlastitim greškama, ublažiti sadašnje razlike u istraživanju procesa globalizacije i kontroverza vezanih uz njih. Pritom se valja čuvati da konstrukcijom svojih istraživačkih modela ne konstruira samu stvarnost; da stvarnost ne razvija iz vlastitih kategorija već da je obuhvati u njezinoj raznolikosti i procesualnosti.

Napomene

¹»I think we've been through a period where too many people have been given to understand that if they have a problem, it's the government's job to cope with it. 'I have a problem, I'll get a grant.' 'I'm homeless, the government must house me.' They're casting their problem on society. And, you know, there is no such thing as society. There are individual men and women, and there are families. And no government can do anything except through people, and people must look to themselves first. It's our duty to look after ourselves and then, also to look after our neighbour. People have got the entitlements too much in mind, without the obligations. There's no such thing as entitlement, unless someone has first met an obligation.» (Margaret Thatcher, in: *Women's Own*, 31. oktobra, 1987.)

² Ne radi se, dakle, o postmodernističkoj sociologiji već o «disciplini» koja i dalje o (postmodernističkoj) stvarnosti formira sistematski i racionalni diskurs. Tu se, kaže R. Kalanj, javlja «asinkroničnost znanosti i njezina predmeta. Dok se društvu, u predmetnom smislu, priznaju značajke postmodernosti, sociologiji kao znanosti o tom predmetu te se značajke poriču. Postmodernost je društvo stvarnost, a sociologija koja se tom stvarnošću bavi ne može biti postmoderna znanost. Narav postmodernih fenomena ne mijenja ni bit ni oblik njihova znanstveno-sociološkog izučavanja» (Kalanj, 2000.: 208).

³ «Ako je iskrenost izbegavanje nevernosti ma kojem čoveku time što ćemo biti verni vlastitom Ja, uviđamo da se to stanje ličnog postojanja ne postiže bez najmukotrnijeg napora. A ipak, na izvesnoj tački istorije,

izvesni ljudi i kategorije ljudi shvatili su da je ulaganje ovog napora od najveće važnosti u moralnom životu, a vrednost koju su pridavali poduhvatu iskrenosti postala je istaknuta, možda definišuća odlika zapadne kulture za nekih četiri stotine godina» (Trilling, 1990.: 19 i 20).

⁴ Ali, «čim je u relativno mirnoj, spokojnoj, poslovnoj Evropi nakon bečkog kongresa zavladao kapitalizam te se činilo da su 'strasti' doista obuzdane i možda čak iskorijenjene, svijet je odjednom izgledao prazan, beznačajan i dosadan, pa je bila spremna pozornica za romantičku kritiku buržoaskog poretka kao mnogo siromašnijeg od prijašnjih razdoblja – činilo se da novom svijetu nedostaju plemenitost, veličina, zagonetnost i, više od svega strast. Značajne tragove ove nostalgije kritike moguće je naći u kasnijoj društvenoj misli, od Fourierove obrane strastvene sklonosti do Marxove teorije otuđenja, te Freudove teze o potiskivanju libida kao cijeni napretka do Weberova pojma *Entzauberung* (progresivna dezintegracija magične vizije svijeta). U svim tim eksplicitnim ili implicitnim kritikama kapitalizma bilo je malo svijesti o tome da je u prijašnjem razdoblju svijet 'potpune ljudske ličnosti', opterećen raznim strastima, izgledao kao prijetnja koju treba suzbiti što je moguće više» (Hirschman, 1991.: 121).

⁵ «Dok neki tvrde, oslanjajući se na kvantitativne i semantičke razloge, da etničko čišćenje ne uspijeva opisati karakter onoga što genocid zapravo jeste, ja tvrdim da termin 'genocid' ne može opisati etničko čišćenje. 'Sociocid' – ubijanje društva – možda će, kao precizniji termin od 'genocida', bolje opisati karakter i posljedice etničkog čišćenja» (Doubt, 2003.: 22). Doubt će za «djelovanje ljudi tokom rata u Bosni», u kojemu su svakodnevno ubijani «djeca, žene i nenaoružani muškarci» i formirani «logori u kojima se vršilo sadističko silovanje», naći u motivaciji kojom se nastojalo «uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak, na kom je zajednica počivala stoljećima» (str. 9). On ovdje, valjda uslijed nedovoljne obaviještenosti ili možda nastojanja da se suprotstavi koncepcijama o postojanju permanentne mržnje i nasilja, konstruira višestoljetni «društveni poredak» i «zajednicu» koja na njemu počiva, mada su se na tom prostoru u zadnja dva stoljeća radikalno mijenjali oblici i «poretka» i «zajednice», kojima sila i otvoreno nasilje nisu bili nepoznati (Austro-Ugarska je okupacija uslijedila nakon masovnog nasilja, a samo šezdesetak godina poslije toga i pedeset godina prije događanja koje pokušava razumjeti, ljudi su tu i na temelju rasnih zakona gubili živote i bili odvođeni u logore). Jedan oblik društva i zajednice je propadao, a drugi oblici su nastajali. Isključivanja onog «drugog» i nasilja, pa i onog najbrutalnijega, nije nedostajalo. Valja se otvoreno suočiti s tom stranom modernosti. Ona nije karakteristika samo «ovih prostora».

⁶ Pod društvom «...podrazumevamo savremen autonoman, visoko diferenciran (horizontalno i vertikalno) i vrednosno integrisan entitet (pri čemu vladajuće vrednosti podržavaju date oblike diferencijacije...)» (Lazić, 1994.c: 257.).

⁷ Moguća sociološka pretpostavka jest da veća razućenost društvene moći, široka otvorenost u zauzimanju viših položaja u strukturi moći te višestruke i ne nužno usklađene, već često i proturječne, uloge pojedinaca, mogu ublažiti (ako ne i onemogućiti) jače društvene konflikte i radikalne ideologije i pokrete. Da to nije dovoljno pokazuje i slučaj Njemačke iz tridesetih godina prošlog stoljeća. Način konstruiranja, proces i vrijeme formiranja njemačke nacije, učinci velike ekonomske krize, poraz 1918 i ponižavajući uvjeti nakon njega, masovna mobilizacija nakon preuzimanja vlasti 1933. godine, a što su sve obilježja modernog društva 19. i 20. stoljeća, uvelike su poništili ublažavajuće potencijale visoko diferenciranoga društva.

⁸ Stalne svađe oko toga ko koga eksploatira u danom sistemu distribucije i ko kome tako onemogućava brži razvoj (razvijeni su tvrdili da previše izdvajaju za nerazvijene, a ovi da su oštećeni postojećim sistemom

cijena), na samom su kraju završile temeljnim neslaganjem oko izbora strategije razvoja, oko toga kojom brzinom treba ploviti konvoj jugoslavenskih brodova. Političko vodstvo Slovenije se zalagalo za takve mjere koje će omogućiti najbržu plovidbu najbržega broda, a savezna je vlada zagovarala mjere koje će omogućiti i najsporijem brodu da posve ne zaostane za drugim brodovima konvoja.

⁹ Nasuprot tome aktivirani su kulturni obrasci za koje se vjerovalo da su procesom modernizacije prevladani, a što je – kako se moglo i slutiti – bilo neosnovano. «Ovdje» su, na samom početku procesa modernizacije, prepoznati u svojoj ogoljenosti, bez forme, sposobni da aktiviraju izravna prisvajanja, grubosti i podčinjavanja: «I tamo u svetu iz kojeg dolazi, Karas je poznavao oholost i znao da manja ili veća nabusitost ide kao neka uniforma uz ime, rang i položaj..., ali oholost tih ljudi na Zapadu bila je ublažena složenim ceremonijalom i mnogobrojnim formulama učtivosti, nešto kao simbolična, tanka, jedva vidljiva ali osetna i neprelazna pregrada koja deli kastu od kaste, 'svet' od 'sveta', nešto defanzivno i bezlično, kao opšte, za sve jednako i tradicijom osvešteno pravilo. Ali ovde je drukčije, ovde se ta oholost, to preziranje i omalovažavanje drugog čoveka javlja svuda, ide pravo na čoveka i udara ga grubo i lično, bez forme i poštete, bez ikakva reda i pravila ... i otvoreno služi kao sredstvo u borbi, kao jedan od načina kako će čovek drugog čoveka pritisnuti, podčiniti, iskoristiti ili uništiti» (Andrić, 2003.: 134 - 135).

Oblik javne komunikacije i danas, kao i kroz cijeli «tranzicijski period», poprima obilježja oholosti o kojoj piše Andrić. U povodu diskusije oko mogućeg izbora novog predsjednika Hrvatskoga nogometnog saveza, njegov aktualni predsjednik Vlatko Marković kaže da se iza toga nalazi i «borba za vlast, ali i novac», da on ne vjeruje da će se u to (a protiv njega) umiješati političari (kao što su to, kako kaže novinar, «u prošlosti redovito činili») jer, nastavlja predsjednik HNS-a, «FIFA je posebno osjetljiva na takve pojave». Kaže da «hrvatski narod dobro zna što je Vlatko Marković sve učinio za nogometni sport», te zaključuje da ga «takvi tipovi» koji bi ga htjeli smijeniti «uopće ne zanimaju» te dodaje: «uopće ne razmišljam o tim jadnicima. Degutantno je, naime, medijski polemizirati s tim mediokritetima. Vlatko Marković može sutra napustiti HNS uzdignute glave. No, Vlatko Marković će otići tek kada on to bude htio» (*Slobodna Dalmacija*, 23. 1. 2008).

¹⁰ Ako se, kako tvrdi Y. Tamir, san o tome «da se liberalne i nacionalne ideje mogu u potpunosti uskladiti unutar jednog političkog okvira» («homogena država-nacija») u postojećoj stvarnosti pokazao neostvarivim te da nastojanje za njegovo ostvarenje «neizbježno vodi krvoproliću» (Tamir, 2002.: 233), onda je također i «postojeća stvarnost» pokazala da u nacionalno mješovitoj sredini nastojanje za stvaranjem «jednog političkog okvira» za pripadnike jedne nacionalne zajednice često završava upotrebom nasilnih sredstava.

¹¹ Ovo je i temeljna zapreka za prognane i izbjegle pripadnike hrvatske i srpske nacionalnosti s prostora Bosne i Hercegovine i Hrvatske (gdje se 1991.-1995. i vodio rat za hrvatsko-srpsko razgraničenje) da se masovnije vrate u svoje zavičaje koji se nalaze na prostorima gdje suverenu vlast, kako je oni razumiju, imaju oni «drugi». Da je takav povratak ipak moguć potvrđuju prijeratni stanovnici s prostora općina Kupres i Drvar. Po ovom načelu, načelu nacionalizma (Gellner), društvo Bosne i Hercegovine, s tri tzv. konstitutivna naroda, je podijeljeno društvo (Tamir, 2002.; Kasapović, 2005.).

¹² Da je kojim slučajem pogledao etnografsku kartu u vrijeme kada je objavio svoju studiju o naciji i nacionalizmu (1983. godine), Gellner bi zapazio da se u gradovima, a posebno velikim gradovima Zapada, ponovno nazire nešto što nalikuje na Kokoschkine slike. Danas, tek 25 godina nakon toga, u tim je

gradovima ta slika već sveprisutna. Istovremeno se u nekim drugim dijelovima svijeta iscrtava i ona drugačija karta.

¹³ Nacionalizam, kaže Gellner, «pati od prožimajuće pogrešne svijesti: ...tvrdi da brani pučku kulturu, dok zapravo kuje visoku kulturu, tvrdi da štiti staro pučko društvo, dok u biti pomaže sagraditi anonimno masovno društvo, ...propovijeda i brani kontinuitet, a sve duguje odlučnom i neizrecivo dubokom lomu u ljudskoj povijesti. Propovijeda i brani kulturnu raznolikost, dok zapravo nameće homogenost...Njegova slika samog sebe i njegova stvarna narav u obrnutom su razmjeru, s ironičnim skladom koji je rijetko kada bio dosegnut, čak i od drugih uspješnih ideologija» (Gellner, 1998.:144-145). Jedinice koje karakterizira nacionalizam, a koji je posebna, moderna vrsta patriotizma, zaključuje Gellner, ne odlikuju se krutim podskupinama; u njima pojedinci izravno participiraju, stanovništvo im je anonimno, fluidno i pokretno. «Homogenost, pismenost i anonimnost njihove su ključne značajke» (Gellner, 1998.: 157). Kada bi se Gellnerova teorija o naciji i nacionalizmu tretirala kao oruđe za istraživanje, onda bi je i primjedbe koje joj se upućuju manje pogađale. Tako bi se umanjio značaj primjedbe o počecima nastanka nacije (Hastings, 2003.) ili primjedbe o tome što čemu prethodi – nacionalizam i industrijalizam naciji ili nacija nacionalizmu i industrijalizmu (Smith, 2003.). Ključna veza koju Gellner uspostavlja između stvaranja i funkcioniranja nacije, modernog društva i države, uz sve specifičnosti pojedinih slučajeva, vjerovatno bi izdržala strogu empirijsku provjeru.

¹⁴ A posao koji se obavlja, tj. stvaranje nacionalno homogenih sredina, i nasilan je i nenasilan. Najčešće se radi o asimilaciji, radnim i prisilnim migracijama, ali i masovnim fizičkim likvidacijama. Iskustvo kojim raspolažemo o ovome, pokazuje da se navedeni oblici međusobno ne isključuju.

¹⁵ Naspram modernosti, Bauman u postmodernizmu prepoznaje dekonstruiranje uniformnosti i homogenosti, objavu višeglasnosti, heterogenosti, porodne identitete i značenja. To je njegova postmoderna sumnja u jedinstvenost ili esenciju i njegovo vraćanje različitosti i fluidnosti koji su pouzdani zaštitnici individualnosti. Preporučuje postmodernost kao moralni pogled koji afirmira human izbor, kontigenciju i raznolikost (Seidmana, 1992.).

¹⁶ Iz nešto drukčijeg polazišta dolazi se do sličnog zaključka: »Povijest je bila shvaćena kao *mehanizam* napretka, koji se usprkos svim peripetijama nužno ostvaruje. Ljudi mogu Zemlju pljačkati, međusobno trgovati, ratovati, ubijati se, ali 'vidovitost' (tj. 'nevidljiva ruka' – op. A. H.) ispravlja pogreške, slabosti, zlodjela, povijest ide *prema gore* ka sve većoj savršenosti i naprijed ka nezadrživom napretku. Masakri, ratovi, koncentracioni logori samo su puki privremeni poremećaji dinamičnog mehanizma, a svaki je od njih ostruga za još brži razvoj»(Kosik, 2007.: 193). Enzo Traverso će pak kao povjesničar, a slijedeći sličan metodski postupak kojim se služila Hannah Arendt u istraživanju totalitarizma, tražiti izvore, genealogiju koja nas dovodi do Auschwitza. «Ne možemo objasniti taj jedinstveni događaj Auschwitza a da ne rekonstruiramo njegove povijesne pretpostavke koje su mnogostruke i potječu iz složene dinamike; ti uvjeti, međutim, ne uključuju sam događaj. Drugim riječima, genocidarno dovršenje nacizma otkriva svoje premise, ali se ne može svesti na njih. Koje su to premise? Na kulturnom i ideološkom (planu), rasizam i eugenizam; na političkoj ravni, kolonijalizam i kontrarevolucija; na materijalnoj ravni zatvor, serijalizacija praksi ubijanja od izuma giljotine, administrativna racionalnost, tehnika i industrija koje će biti ostvarene u kampovima istrebljenja; na antropološkoj razini, uobičajenost masakra tokom Prvog svjetskog rata... No, sinteza tih elemenata predstavlja jedinstvenost nekog događaja». Tako je Prvi svjetski rat bio neka vrsta

laboratorija «u kojem se eksperimentira smrt koja je serijalizirana i anonimna smrt mase... No, to je trenutak kada se reformulira odnos između države i društva; kraj klasične liberalne države i pojava ratničkog nacionalizma koji se crpi na novim mitologijama, konzervativne vrijednosti naslijeđene od protuprosvjeteljstva i neegalitarne ideologije koje su rođene s društvenim darvinizmom stupaju u simbiozu s tehničkom modernošću» (Traverso, 2008.: 9).

¹⁷ Ovakvo specificiranje holokausta, «neutralizira Aušvic», kaže Detlev Claussen. Svjetskohistorijsku posebnost Auschwitz Bauman razrješava «u okviru opštih formula i obrazaca tumačenja – antisemitizam u okviru rasizma, strukturalno neprestano promjenljivi kapitalizam u okviru moderne, koja kao kategorija podjednako treba da važi i za varvarizirajuća društva sovjetskog tipa» (Claussen, 2003.: 27). Općenito, «Akademizam se služi artefaktom 'holokaust' kao proizvoljnom temom, koja je na dnevni red stigla zahvaljujući proizvodima industrije kulture... Već se ime Aušvic, koje sobom nosi nepojmljivost mašinerije masovnog uništenja i njenih žrtava, pokazuje kao suviše odbojno i žrtvuje se reči 'holokaust', koja lišava stvarnosti, raz-stvaruje. Preobučen u 'holokaust', Aušvic može da se podvrgne *racionalizaciji kroz akademizaciju*, pomodnim akademskim pravcima. Sociologija i nauke o književnosti koje se bave 'holokaustom' same sebe mistifikuju, jer ne mogu da prihvate da je ono suštinsko o vezi Aušvica i antisemitizma mišljeno i rečeno bez njihove metodologije» (Claussen, 2003.: 26).

¹⁸ Na primjer, okupljanja i mobilizacija oko izgradnje nove grobnice u selu Prebilovci u južnoj Hercegovini, ili govori s razvijenim nacionalnim zastavama okupljenih oko jame Jazovka na Žumberku u Hrvatskoj.

¹⁹ Prema još uvijek nepotpunim podacima, u ratnom je raspadu Jugoslavije poginulo između 140.000 i 150.000 osoba. Po svoj prilici ne više od 150.000 (oko 0,6% od ukupnog stanovništva 1991. godine.). Najmanje je poginulih u Sloveniji (oko 60 osoba), a najviše u Bosni i Hercegovini. Prema podacima Istraživačko - dokumentacionog centra iz Sarajeva (zasada najpouzdanijim podacima o poginulima i nestalima na području bivše Jugoslavije), u Bosni i Hercegovini je stradalo oko 100.000 ljudi (oko 2,3% od ukupnog stanovništva), od čega oko 90% muškaraca i 10% žena, te 60% vojnika i 40% civila. Među stradalima su i 3.372 djeteta. (Preuzimanjem zvaničnih podataka o ratnom statusu poginulih i nestalih svakako je smanjen broj stradalih civila, jer su neki od njih, zbog ostvarivanja socijalnih prava članova porodice, uvršteni u grupu vojnika.) S obzirom na nacionalnu pripadnost, među stradalima je najviše Bošnjaka - oko 65%, dok je Srba 25%, a Hrvata 8%. U odnosu na broj pripadnika pojedinih nacionalnosti iz popisa stanovništva 1991. godine, stradalih Bošnjaka je 3,4%, Srba 1,8% i Hrvata 1,0%. Među Bošnjacima na jednoga poginulog vojnika dolazi jedan stradali civil, a među Hrvatima te posebno Srbima znatno je više stradalih vojnika nego civila. Vrlo je vjerovatno da je broj poginulih i nestalih u Hrvatskoj manji od 20.000 (oko 0,4% od ukupnog stanovništva iz 1991. godine), te da njihov broj na Kosovu ne prelazi 12.000 (0,6%). Hrvatski zvanični podaci (oko 15.000 poginulih i nestalih) ne obuhvaćaju stradale građane Hrvatske, vojnike i civile, srpske nacionalnosti, one sa «srpske strane», a o kosovskim žrtvama rata, i nakon sedmogodišnje međunarodne uprave, podatke (slično kao u Bosni i Hercegovini) prikuplja nevladina organizacija (Fond za humanitarno pravo).

«Kvantitativni razlog» kojeg neki navode u vezi imenovanja – «genocid» ili «etničko čišćenje» (Doubt, 2003.: 22.), hoće, moguće je, reći da se o genocidu u Bosni i Hercegovini ne može govoriti ako je u njoj stradalo (tek) 3,4% pripadnika u ratu najugroženije nacionalne zajednice, a od čega polovinu čine vojnici.

Previše ili premalo? Svakako manje od broja stradalih (koji je poprimio i mistifikatorske i mitske oznake) na prostoru Jugoslavije za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Prema istraživanjima Bogoljuba Kočovića i Vladimira Žerjavića (dva pokušaja koja su nastojala već u samom postupku izbjeći svaku mistifikaciju), a na temelju statističke obrade demografskih podataka, u tom je ratu stradalo oko 1.000.000 osoba (oko 6% ukupnog stanovništva). Kočović je svojim izračunom ustanovio da stvarni gubici stanovništva iznose 1.014.000. U Žerjavića je taj iznos neznatno veći: 1.027.000, od čega 947.000 u zemlji, na teritoriju predratne Jugoslavije, a 80.000 u inozemstvu - logori i sl. «Računa se da je tamo (u logorima, op. A. H.) stradalo 24 hiljda Jevreja» (Žerjavić, 1989.: 58). Stradalo stanovništvo Žerjavić dijeli u tri grupe: «borce», «žrtve» i «kolaboracioniste i kvislinge». Poginulih je «boraca» bilo oko 25% od ukupnog broja stradalih u zemlji; udio «žrtava» (civila) bilo je oko 53%, a udio «kolaboracionista i kvislinga» oko 22%. Među «žrtvama» je bilo oko 53% onih koji su nastradali u naseljima, a oko 43% onih koji su nastradali u logorima i sl. (Žerjavić, 1989.: 116). I tada su najveći gubici zadesili Bosnu i Hercegovinu, jer su u njoj «razmjeri genocida bili relativno najveći i jer se najviše borbi odvijalo u toj republici» (Žerjavić, 1989.: 33.). Na temelju statističke analize demografskih podataka, arhivske građe i brojnih publikacija (najčešće lokalnoga ili regionalnog karaktera), Žerjavić procjenjuje da je stradalo 316.000 bosansko - hercegovačkih stanovnika (oko 11% od očekivanog ukupnog broja stanovnika 1941. godine); i to 72.000 «boraca» (23%), «žrtava» 174.000 (55%) i «kolaboracionista i kvislinga» 70.000 (22%). Među stradalim civilima bilo je 11.219 djece s «područja Kozare ... koju su umorili njemački vojnici i ustaše» (Žerjavić, 1989.: 106). Skoro je podjednako civila stradalo u naseljima (51%) i logorima (49%). Na temelju statističke obrade podataka o nacionalnoj pripadnosti, Žerjavić (str. 61, tabl. 28) procjenjuje da je u Bosni i Hercegovini (bez specifikacije statusa) u kategoriji «ratni gubici» bilo 170.000 Srba (oko 52% od ukupnih «ratnih gubitaka», odnosno oko 14% od očekivanog stanovništva srpske nacionalnosti u 1941. godini); Muslimana je bilo 78.000 (oko 24%, ili 9% od očekivanog broja Muslimana u 1941. godini); Hrvata je bilo 66.000 (oko 20% ili oko 10% od očekivanog broja Hrvata u 1941. godini), te 10.000 Jevreja (oko 3% ili 83% od očekivanog broja Jevreja u 1941. godini). U Hrvatskoj je, prema Žerjaviću, stradalo 271.000 njezinih stanovnika (oko 7% ukupnog stanovništva), i to 66.000 boraca (24%), civila 153.000 (57%) i kvislinga i kolaboracionista 52.500 (19%). Za Hrvatsku, a na temelju raznih raspoloživih izvora, Žerjavić navodi nacionalnu pripadnost stradalih te njihov status. Stradalih Srba je bilo 129.500, od toga boraca i žrtava rata 126.000 i 3.500 u formacijama četnika (49% od ukupnog broja stradalih ili oko 18% od ukupnog broja očekivanog stanovništva srpske nacionalnosti u Hrvatskoj 1941. godine). Stradalih Hrvata je bilo 103.100, od toga boraca i žrtava rata 58.100 i 45.000 u formacijama ustaša i domobrana (39% od ukupnog broja stradalih ili oko 4% od ukupnog broja očekivanog stanovništva hrvatske nacionalnosti 1941. godine). Stradalih Roma je bilo 15.000 (7% ili 94% od očekivanog broja Roma u 1941. godini). Prema ovim izvorima, stradalih Jevreja u zemlji (boraca i civila) bilo je 10.000 (4%) (Žerjavić, 1989.: 100-101). Ovim podacima Žerjavić dodaje i 24.000 stanovnika Hrvatske koji su stradali u inozemstvu: 12.000 Hrvata, 6.000 Srba i 6.000 Jevreja (Žerjavić, 102). Žerjavić je uvjeren da se rezultati daljnjih istraživanja, barem kada se radi o ukupnom zbiru, neće mnogo razlikovati od ovih koje je on prezentirao u svojoj studiji (str. 116). Sasvim je moguće da je on u pravu. Ako ništa drugo a ono postupak kojim je došao do svojih rezultata sasvim je transparentan i u tom smislu njegova studija, kao i ona Kočevićeva, raskidaju s uobičajenim mistifikacijama koje ne prestaju sve do danas. Podaci izvršenih popisa stanovništva su javni pa svaki demograf može pristupiti novim

izračunima. Ali i nakon svega ostaje jedno pitanje koje se u javnosti često spominjalo a na koje nikad nije odgovoreno: zašto se stradanja ljudi u Drugom svjetskom ratu nisu nikada valjano istražila i javno objavila? Pri tom ne samo da je na temelju demografskih podataka valjalo izračunati određene procjene već je valjalo poimenično utvrditi svaku stradaluu osobu, njezin ratni status i okolnosti u kojima je stradala. A to je država sa svim svojim službama svakako mogla obaviti u 45 godina svoga postojanja. Države, nasljednice Jugoslavije, ponašaju se na sličan način. Ima li neke veze između ovih dviju nehajnosti? Je li mistifikacija sa žrtvama rata tek podgrijavanje priče za neki novi rat i je li borba oko imenovanja masovnih i po svemu gnusnih zločina tek borba za dominaciju «strana u sukobu»? Da li se tako stvaraju trajni uvjeti za reprodukciju situacije «mi ili oni», uvjeta bez kojih zavađene zajednice ne mogu ni obnovljati svoj identitet? Broj od skoro 150.000 stradalih ljudi je velik, golem, pa ma kako ga mi imenovali. Sukob oko imenovanja zaklanja mogućnost da se kroz slobodnu, javnu diskusiju pitamo o samom smislu onoga što se desilo.

²⁰ Ovo je, desetak godina nakon završetka rata, možda najlapidarnije iskazao Dragan Čović, predsjednik HDZ BiH: «Istina, politika svih stranaka bila je takva da se stvori što više kvalitetnog prostora po mjeri jednog naroda. Ispalo je poraznim takvo djelovanje, ali danas valja ispraviti krivo urađene stvari» (Ivan Lovrenović, u *Feral Tribune*, 19. 8. 2005.). Ili, u blažoj varijanti, kako kaže Zvonko Cegledi, gradonačelnik Daruvara, ovog puta bez potrebe za ispravljanjem «krivo urađenih stvari»: U «Daruvaru je postojao i veliki postotak srpske nacionalne manjine, ili tada konstitutivnog naroda, koji se sada smanjio, vjerujem svima nama na zadovoljstvo» (Drago Hedl, u *Feral Tribune*, 21. 4. 2006.).

²¹ Radi se o istraživanju «Društvena struktura i kvaliteta života» kojeg je 1989. godine proveo Konzorcij instituta društvenih nauka. Koordinator projekta bio je Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. U Hrvatskoj su slična istraživanja provedena 1984. i 1996. te 2004. godine. Dio rezultata iz tih istraživanja prikazan je u nekim tekstovima u ovoj knjizi.

²² O tome, petnaestak godina nakon toga, profesor Akademije kazališne umjetnosti i filmski režiser kaže: «Došlo je vrijeme da pogledamo istinu u oči i da preispitamo gdje smo sve bili i što smo sve radili. Da ustanovimo koje su bile naše paradigme i s kakvim su defektima djelovale... Nema sumnje da je Tuđman svojim redefiniranjem Pavelićeve NDH kao izrazom stoljetnih težnji hrvatskog naroda za svojom državom, zapravo ekshumirao tu mentalnu tvorevinu, ubrizgao joj svježuu krv i omogućio joj da još generacijama među nama živi» (Zvonimir Berković, u *Feral Tribune*, 24. 11. 2006.).

²³ Pozitivna veza liberalizma i nacionalizma ne može se razumjeti kao sistemska povezanost njihovih ideja, već tek kao dvostrukost povijesnih konstelacija, kroz istovremen proces nastajanja i liberalizma i nacionalizma ili kroz, kako kaže Y. Tamir (2002.: 197), «dugotrajno... savezništvo između liberalnih i nacionalnih ideja» (otud «liberalni nacionalizam»). «U najpogubnije zablude 19-og i 20-og stoljeća ubraja se shvaćanje da su širenje nacionalne misli i društvena emancipacija dvije strane jedne te iste medalje. Pozadinu tog krivog shvaćanja činio je zapadnoevropski odnosno iz revolucije rođeni francuski model nacije nacionalne države. U francuskom slučaju su nacionalna misao i građanska prava odnosno izgradnja civilnog društva išli ruku pod ruku (barem kao intencija) i bili međusobno vrlo povezani. Ali to je bio ako ne slučaj, a onda ipak specifična povijesna konstelacija, koja se samo u malobrojnim slučajevima ponovila. Što su udaljenije od tog originala vremenski, društvenoekonomski i kulturno bila sljedeća pravljenja nacije, to veća je bila provalija između nacionalne misli i demokratske emancipacije, i tim manje su kopije

(odnosno kopije kopija) ličile originalu...U jugoistočnoj Evropi nema ni jednog uvjerljivog primjera da je nacionalna emancipacija poticala društvenu i demokratsku emancipaciju. Naprotiv, ima mnoštvo primjera da je nacionalna emancipacija (ili kako god se to zvalo) blokirala formiranje demokratskog i 'otvorenog' društva» (Sundhaussen: *Nationalismus in Südosteuropa*, 1993.; prema Snježana Kordić: «Akademičke bajke», u *Književna republika* 5-6 2007.).

VRIJEDNOSTI I RAZVOJ

VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE OMLADINE

Do sada poznata društva Zygmunt Bauman dijeli na dva osnovna tipa^{*}: homogena i heterogena (Bauman, 1967).¹ Homogena dijeli na *agregatna* (u kojima nema diferencijacije u radnjama među pojedincima i u kojima pojedinci u istoj situaciji postupaju na isti način) i *segmentna* (u kojima, također, ne postoji mogućnost različitih obrazaca postupanja, ali postoje grupe pojedinaca koje se iznutra međusobno razlikuju; razlike među pojedincima su razlike u uzrastu). Heterogena društva dijeli na monokulturna i polikulturna društva. *Monokulturno* heterogeno društvo ne sastoji se od identičnih pojedinaca niti od identičnih grupa. Također, svaki pojedinac tokom svog života ne prolazi kroz sve uloge i položaje u društvenoj strukturi. Društvo se sastoji od staleža ili kasta koje imaju posebno mjesto u društvenoj podjeli rada kako po pravima i dužnostima, tako i po obaveznim obrascima ponašanja. Pojedinci u okviru vlastite grupe mogu zauzimati različite položaje.

Društvo se tim karakteristikama može opsluživati jednom kulturom samo u uvjetima ako teren populacije u kojem se zadovoljavaju osnovne potrebe nije veliki, ukoliko nije razvijeno nadlokalno tržište, te se redistribucija osnovnih dobara vrši kanalima neposrednih i ličnih kontakata. Diferencirani obrasci ponašanja uslijed monokulturnosti mogu biti zajednički prihvaćeni od svih članova društva. Zato se i u tom društvu ne mogu pojaviti generacijski i drugi sukobi (mada već ima strukturalnih pretpostavki za to — različiti položaji u istoj grupi); mlađi kao i drugi članovi društva još nemaju, uslijed karakteristika kulture, mogućnosti izbora, položaji su nasljednog karaktera i lišeni konkurencije. Sazrijevanjem stječu nova, već poznata prava i obaveze, nove unaprijed poznate položaje.

U polikulturno heterogenom društvu dvije ili više kultura postoje jedna pored druge i međusobno se prožimaju.

a) *Heterogeno društvo statičke polikulturnosti* nastaje trajnim i intenzivnim kontaktima dviju ili više kultura: 1. trajnom okupacijom, 2. masovnim migracijama, 3. trajnom razmjenom dobara među monokulturnim društvima, čime se ukida dominacija lokalnog tržišta.

b) *Heterogeno društvo dinamičke polikulturnosti* iznutra je dovoljno diferencirano na posebne društvene grupe s obzirom na njihovo mjesto u

društvenoj podjeli rada i unutar sebe je do te mjere dinamično (nisu za promjenu potrebni vanjski poticaji kao što su trajnost veza dvaju ili više monokulturnih heterogenih društava), tako da ga više ne može opsluživati jedna kultura. *Intenzitet kulturnih promjena preovladava apsorpcione mogućnosti pojedinaca*; oni svijet oko sebe mogu shvatiti, tumačiti i usvojiti manje više trajno ili, u određenim periodima svog uzrasta, samo iz svojih perspektiva. Dakle, date su pretpostavke diferencijacije u kulturama među generacijama. Inače, kao i u statičkoj polikulturnosti i ovdje je riječ o sukobljavanju različitih obrazaca postupanja u istim situacijama, gubljenju obrazaca ponašanja apsolutnog važenja i neophodnosti. Dakle, pojedinac je stavljen u situaciju nužnosti biranja.

U homogenim društvima i monokulturno heterogenom društvu zajedničko je da, u principu, postoji mogućnost različitog izbora u istoj situaciji, da ne postoji konkurencija položaja (ili nema diferencijacije u položaju ili su uslijed načina strukturiranja društva i monokulturnosti diferencirani položaji za svakog pojedinca, s obzirom na pripadnost društvenoj grupi, uzrastu i spolu, već unaprijed određeni i poznati). Ne postoji ni pitanje generacijskih odnosa, u smislu što se ne problematiziraju (uslijed automatizma položaja). »Cjelina najvećeg reda«, tj. referentni okvir za unošenje, objašnjenje i tumačenje činjenica .događaja, stavova i društvenog ponašanja je samo društvo (rod, pleme ili šira društvena zajednica). Zbog toga, ne postoji podijeljenost između »bića i dužnosti«, svako »treba« je automatski ono što »jest«. Zato se odstupanje pojedinaca od obaveznog obrasca postupanja u ovakvim tipovima društva ne može shvatiti kao njegovo protivljenje tom obrascu i traženje novog, već kao bolest koju treba liječiti. Mladi se u ovim društvima s gledišta današnjih prilika, vrlo rano uključuju u reprodukciju društvenog života, a njihova se socijalizacija odvija kroz konkretne životne situacije i zadatke kojima odgovara samo jedan obavezan obrazac postupanja.

Z. Bauman navodi (i usvaja) karakteristike ličnosti formirane u ovakvim društvima od M. Mead. To su: »a) saglasnost među iskustvima koje pojedinac pri svome sazrevanju nosi iz raznih faza svoga života; b) sumarna i kompletna manifestacija celokupne sume društvenih iskustava u ponašanju odraslih članova društva; c) svesno preticanje svih budućih iskustava, od čega usled toga što je dete posmatrajući starije — u stanju da blagovremeno predvidi sva ona iskustva

koja će i ono samo doživeti u zrelijim godinama svoga uzrasta; d) sve veća konsolidacija ranijih iskustava, koja se pojačava srazmerno tome koliko pojedinac opaža kako mlađi od njega ponavljaju onaj isti ciklus iskustva koji je on sam proživio; rezultat i sintezu svih tih karakterističnih osobenosti predstavlja; e) stalno sve veći automatizam i jednoznačenost postupanja koji prate sazrevanje ljudskih jedinki; obrazac postupanja koji kultura lansira za određeni društveni položaj jednostavno je lišen konkurencije; ljudska individua ne dolazi u situaciju da bira, ona je takva kakva jest; iz njene društvene situacije i pozicije proističe nedvosmisleno njeno takvo, a ne drukčije ponašanje« (Bauman, 33).

U ovakvim društvima, dakle, nisu moguće različite vrijednosne orijentacije pojedinaca i grupa.

U polikulturno heterogenim društvima, s gledišta koje nas ovdje interesira, situacija je sasvim drugačija. Prije svega, riječ je o dvije osnovne karakteristike ovih (industrijskih) društava: a) razbijeno je jedinstvo »bića« i »dužnosti« (trebanja) i b) cjeline najvišeg reda, kao osnovni kriterij i integrativni moment nisu više rod, pleme, porodična zadruha, seoska zajednica i si. već su to, a što ovisi o ekonomskom i političkom sistemu društva, tržišta, nacija, apstraktno opće dobro smješteno u daleku i neznanu budućnost i si. Iz ovog proizlazi da »trebanje« različitih pojedinaca i grupa u istoj situaciji jeste i može biti različito. Dakle, da se pojedinci u istoj situaciji mogu različito ponašati, te da su kriteriji za izbor ponašanja nužno apstraktni, da više nisu jasno određene konkretne norme za svaku konkretnu situaciju, već »metanorme«. »Prilagođavanje uslovima polikulturnog društva ne sastoji se u tome da ličnost usvoji u sebe obrasce postupanja za sve prilike, već u tome da usvoji izvjestan kriterij ili pokazatelj koji se može pridodati alternativnim obrascima postupanja radi njihovog upoređivanja i ocene relativnih preimućstava jednog obrasca nad ostalima« (Bauman, 1967.: 35).

Nasuprot homogenim društvima i monokulturno heterogenim društvima formiraju se u polikulturnim heterogenim društvima slijedeće karakteristike ličnosti: a) parcijalnost, nesuglasnost i proturječnost iskustava koje pojedinac zadobije u raznim fazama svoga života: b) otvorenost budućnosti — nepoznavanje ili nedovoljno poznavanje budućih iskustava (nepostojanje svjesnog preticanja

budućih iskustava): c) postoje mogućnosti da pojedinci tokom života zauzimaju različite društvene položaje (postoji konkurencija u položaju i mogućnost izbora). Pri tome osnovna usmjerenost je zauzimanje sve »višeg« položaja, što znači usmjerenost k maksimalizaciji nagrade; a) mlade generacije ne ponavljaju u svemu ono što su ranije radili stariji. Formiraju se novi odgovori na vanjske situacije, oni se uslijed odsustva obaveznih obrazaca postupanja unaprijed ne mogu pouzdano ustanoviti; e) u procesu socijalizacije vrijednosti postaju sve apstraktnije, tako da se razlike, pa i suprotnosti u njihovom tumačenju povećavaju.

Ta obilježja, međutim, ne treba shvatiti kao potpunu neodređenost. Mogućnosti različitih orijentacija i njihovog dometa, te stupanj i tipovi diferencijacije pojedinaca, određeni su, kako općim karakteristikama suvremenog industrijskog društva, tako i posebnim društveno-historijskim, političkim i kulturnim karakteristikama svakog od tih društava. U okviru tih karakteristika formiraju se dominantni tipovi ličnosti i dominantne vrijednosne orijentacije. Dominantan tip ličnosti suvremenog industrijskog društva Z. Bauman naziva egzoaksijalnom ličnošću. Takvu ličnost karakterizira eksternost, teleologičnost i instrumentalnost.

U polikulturno heterogenom društvu, s obzirom na njegove karakteristike i karakteristike ličnosti koje se u njemu formiraju, bitno je, sa stanovišta koje nas ovdje interesira, da postoje međugeneracijske razlike, nužnost izbora, te različitog izbora u istoj situaciji, tj. *date su pretpostavke za različite vrijednosne orijentacije*, pošto jedna kultura ne može opslužiti čitavu populaciju jednog društva.

Mjesto omladine u produkciji i reprodukciji društvenog života i kulture i karakteristike tog mjesta bitno utječu na njene potrebe, vrijednosni sistem i vrijednosne orijentacije. Kakvo je to mjesto i koje su njegove karakteristike?

Prije svega, treba reći da postoje bar tri osnovne društvene situacije u kojima omladina ima različito namijenjene društvene uloge.

1. *U dinamičnim i dramatičnim društvenim situacijama* (revolucije, krupna ekonomska ekspanzija), omladina ima vrlo važne, skoro centralne funkcije. To su situacije velikih kolektivnih akcija u kojima, ovisno o tipu usmjerenosti i karakteru promjena o kojima se radi, može doći do potpunog podvrgavanja pojedinca kolektivu, ali i do relativno zadovoljavajućeg

odnosa pojedinac-kolektiv, tj. situacije u kojoj se postiže visok stupanj kolektivism, pri čemu ne dolazi do gušenja individualnih napora i akcija. »No, ubrzo poslije toga dolazi do ... 'segregacije' mladih, oni su alocirani u svoj posebni prostor novicijata, u kojemu tek treba da se pripremaju za preuzimanje ozbiljnih životnih uloga. Paralelno s tim vraća se na 'normalu' i njihov status« (Novosel, 1968.: 11).

2. *U relativno stabilnim društvenim situacijama* status omladine je ambivalentan (istovremena privilegiranost — deprivilegiranost, vezanost - sloboda i sl.). Ovakav status omladine je najčešći. U ovim situacijama omladina se priprema za preuzimanje društvenih uloga koje su joj namijenjene. U socijalističkim zemljama do sada najčešće je ova priprema strogo funkcionalna, budući da društvo ima za cilj: rast, usavršavanje organizacije i izgradnju sistema. Aspiracije i potrebe omladine treba da se usklade s ovim ciljevima (Kuvačić, 1968.: 47).

3. *U relativno nestabilnim društvenim situacijama* kada dolazi do značajnih promjena u društvenoj strukturi i načinu života (nagli procesi industrijalizacije, deagrarizacije, urbanizacije i si.) položaj omladine u društvu, naročito u porodici, veoma je neodređen. To je proces društvene dezintegracije i stvaranje integracije na novim osnovama. Ovi uvjeti pogoduju procesima socijalne dezintegracije omladine i dezintegracije ličnosti. Potrebe i aspiracije omladine po pravilu su daleko iznad realnih mogućnosti. To su situacije kada dominiraju materijalne vrijednosti i privatizacija.

U jugoslavenskom društvu omladina je u toku narodnooslobodilačkog i građanskog rata, te neposredno nakon njega, imala važne uloge u produkciji i reprodukciji društvenog života. Nakon toga, bile su karakteristične druga i treća spomenuta situacija. Danas je dominantna druga situacija, ali, još uvijek, za jedan dio omladine (radničku, a posebno seosku i poljoprivrednu) prisutni su i uvjeti treće situacije. U okviru ovih najopćenitijih određenja valja tražiti specifičnost u društvenom položaju omladine danas kod nas, te njenih vrijednosnih orijentacija.

P. Novosel smatra da omladinu u suvremenom industrijskom razvijenom društvu karakterizira općenito nizak status na društvenoj ljestvici, ambivalentnost tog statusa, uloga novicijata, te specifičnost socijalizacije, posebno vrijednosne socijalizacije (Novosel, 1968).

Općenito, niži status omladine sastoji se u tome što ne učestvuje i nema mogućnosti da učestvuje u donošenju društveno relevantnih odluka, pa čak ni u donošenju odluka samima sebi. »Mladi treba da se opredijele što žele postati, kakve osobe će biti. Oni moraju donijeti niz odluka o željenim ekonomskim, političkim, porodičnim, moralnim, socijalnim i drugim svojim karakteristikama i opredjeljenjima. Samostalno i samoinicijativno donošenje takvih odluka znakom je da se mlada osoba nalazi na putu uklapanja u svijet odraslih, da se orijentirala prema njemu, šta joj je u toj dobi osnovni zadatak. Zato je ta aktivnost, sa stanovišta odraslih, pozitivna. No, ona to ostaje, samo dotle dok su njeni rezultati u skladu sa očekivanjima odraslih... Od mladih se zahtijeva samostalno opredjeljivanje, a istovremeno im se određuju granice odluka, koje ne smiju preći« (Novosel, 1968). Traganja za identitetom i pokušaji uspješnog uključivanja u društvo nailaze na niz prepreka. »Podruštvljavanje« ili socijalizacija potreba, u interesu društva, može ići protiv samih društvenih potreba čovjeka (Supek, 1968.: 42).

Askriptivno nizak status mladih, između ostalog, uvjetovan je i izvjesnim racionalizacijama. To su uvriježeni stavovi o nesposobnostima mladih, njihovoj neodgovornosti, impulzivnosti i neiskustvu, mada bi se moglo reći da su ove karakteristike (kao impulzivnost, neodgovornost) posljedice nižeg statusa a ne uzroci uslijed kojih onda (opravdano) mladi imaju tako nizak status. Zvanično tumačenje društvenih odnosa i procesa, uloge pojedinaca i grupa u tome, njihovog doprinosa društvenom napretku, osnovnim i poželjnim društvenim usmjerenjima, monopol je svijeta odraslih. Ovaj monopol proizlazi iz svijeta rada u kojemu su upravo odrasli. Ako su mladi u svijetu rada, oni su tu da slušaju, gledaju i izvršavaju. Ovo slušanje, gledanje i izvršavanje, kao uključivanje u svijet odraslih, uglavnom se odnosi na uključivanje u regulaciju međuljudskih odnosa, a znatno manje na uključivanje u čisto proizvodno-tehnološke procese.

Specifičnost položaja omladine je u njegovom privremenom i prelaznom karakteru. Omladina se priprema za preuzimanje različitih položaja u svijetu odraslih (ekonomskih, reproduktivnih, političkih itd.). Ovu ulogu P. Novosel naziva ulogom novicijata.

Mogućnost izbora i sam izbor zanimanja, kao potreba da se osigura pogodno mjesto u društvu, pri tome je od prvorazrednog značaja. Ovdje treba, međutim, spomenuti bitne razlike u odnosima u primarnim (porodica, škola, grupa vršnjaka) i sekundarnim (radna organizacija) sredinama u kojima se mladi nalaze. Dok je za primarne sredine manje više karakterističan neposredan i emocionalan odnos, sa mnogo više razumijevanja za individualne sklonosti, potrebe, želje itd., dotle su u sekundarnoj sredini odnosi u značajnoj mjeri formalizirani i funkcionalnog su tipa. Prilagođavanje uvjetima sekundarne sredine zahtijeva izuzetan napor, te promjene u usvojenim društvenim standardima i vrijednostima. »Nesretna svijest« karakteristična za dio omladine upravo proizlazi iz ove situacije; iz mogućnosti da se formalizirani i funkcionalizirani svijet, u osnovi otuđeni svijet, izmijeni i prilagodi njihovim postojećim potrebama i vrijednostima. Zbog toga se u ovim situacijama javlja bazična nesigurnost mladih, bjekstva od društvenih uloga koje su im namijenjene u svijetu odraslih ili odlaganje preuzimanja tih uloga. Dakako, ovo je za sada karakteristično samo za jedan dio omladine i u određenim situacijama, situacijama ekonomskog prosperiteta. Pripremanje i odlaganje za ulazak u svijet rada, omladinu stavlja i u inferioran i u povlašten položaj. Ambivalentnost položaja i ukupne situacije je opća karakteristika u kojoj se nalaze mladi.

Ambivalentnost položaja omladine sadržana je i u procesu socijalizacije i identifikacije kao temeljnog mehanizma vrijednosne socijalizacije.² Mladi se tu nalaze u situaciji u kojoj je moguće (što ovisi o najopćenitijim karakteristikama društva, pa do karakteristika porodice) kao manipulacija, tako i uvođenje mladih u svijet kao punopravnih i samostalnih ličnosti.³

Vrijednosna socijalizacija najprisutnija je u porodici i sve više u društvenim organizacijama i institucijama, posebno u školi. U porodicama, najčešće onima koje pripadaju višim i srednjim društvenim slojevima, osnovnim ali i drugim školama, omladini se predočava jednostran i idealizirani sistem vrednota, kao što su: napredak, ravnopravnost, dobrobit svih, altruizam, suglasnost itd.⁴ Ove se vrijednosti pripisuju sredini mladih u kojoj oni žive. »Od časa svoje reorijentacije u pravcu pripremanja za ulazanje u svijet odraslih, mladi postaju receptivni za stvarna zbivanja u tom svijetu. Budući da u njemu moraju naći svoje mjesto i uspjeti, oni su prisiljeni da ga realistički proučavaju i prosuđuju. A slika koju u tom procesu stječu sve je prije nego slika koju su dobili u toku tako jednostrane socijalizacije« (Novosel, 1968). Upravo, to je onaj moment kada iz ukupne grupe mladih možemo izdvojiti omladinu kao posebnu skupinu, moment

kada »u genetičkom pogledu mladenačko doba, sa 'pubertetskom krizom', predstavlja jednu od bitnih etapa za strukturiranje ili restrukturiranje karaktera« (Supek, 1968), kada društvene vrednote kao rezultat početnog kritičkog ispitivanja društva počinju bitno utjecati na konkretno ponašanje pojedinaca.

Odsustvo instinktivne vezanosti i strogih fiksacija na date okolnosti (potpuna vezanost za roditelje i difuznu i amorfnu okolinu) zahtijeva od čovjeka da izgradi vlastiti okvir orijentacije (Fromm). To je uz potrebe za stvaralaštvom i udruživanjem (što potvrđuju i antropološka istraživanja), jedna od osnovnih (ne elementarnih) čovjekovih potreba (Golubović, 1973.: 177). U kojem će se obliku ispoljiti te potrebe, da li će dobiti pozitivan ili negativan vid, zavisi o historijskim i socio-kulturnim uvjetima u kojima pojedinac formira i realizira svoje dispozicije.

Vrijednosti su temelj čovjekove orijentacije. U zavisnosti o vrsti i strukturi potreba, koje pojedinac zadovoljava, ove orijentacije mogu biti na različitim nivoima: od onih koje se kreću u okvirima materijalnih, pragmatičkih i utilitarnih potreba, pa do najviših ideala. Dominantna potreba, tj. ona koja još uvijek nije zadovoljena, koja prema tome organizira i upravlja čovjekovom djelatnošću (Maslow) bitno određuje tip orijentacije.⁵ Samo prisustvo takve potrebe je već određena orijentacija. »Društvo u kojem bi sve potrebe bile svedene na potrebe nedostajanja ... predstavljalo bi savršeno stabilno društvo mravi... Kad se čovjek rukovodi potrebama nedostajanja on tada spoljašni svijet posmatra kao zbir dobara ... a vlastito ponašanje ima za njega važnost samo u pogledu spoljašnjeg rezultata, tj. privlačenja upravo tih dobara« (Bauman, 1967.: 14).

Veza između ličnosti i kulture najbolje je izražena kroz motivacioni sistem individue, a jezgro motivacionog sistema su vrijednosti. Ova se veza izražava višestruko: »kao prisutna ljudska okolina koja propisuje tipove ponašanja za individue; kao naslijeđena tradicija koja utječe na formiranje društveno prihvaćenih navika kod pojedinaca, kao niz društveno poželjnih ciljeva; kao odredba društvenih interesa i u vezi s tim prioritarnih potreba; kao kombinacija svega toga i sistema potreba individua, njihovih želja, aspiracija, ciljeva« (Golubović, 1973.: 187). Vrijednosti označavaju: *tekovine*, (pomoću kojih društvo definiše smisao svog postojanja), *standarde* (pomoću kojih se sugerira što je od postojećih tekovina poželjnije sa stanovišta potreba i interesa društva), te *orijentacije* koje pojedinci formiraju u toku svog života, a uz pomoć kojih se vrši integracija, odnosno dezintegracija ličnosti (Golubović, 1973.: 191). Dakako, sva ta tri

aspekta vrijednosti samo bi iz analitičkih razloga mogli biti odvojeni. U samoj stvarnosti oni su međusobno isprepleteni i čine jednu cjelinu.

U heterogenom, polikulturnom i proturječnom društvu pojedinac je prisiljen da vrši izbor između više mogućnosti, da se opredjeljuje, on mora izgraditi određenu koncepciju svijeta u kojemu živi i koncepciju svoga mjesta u tom svijetu. Vrijednosti kao elementi strukture ličnosti javljaju se pri tome kao značajna komponenta u motivacionom sistemu i kao komponenta »životne filozofije« ili »pogleda na svijet«, što je opet dio motivacionog sistema, ali i okvir formiranja motivacionog sistema (Golubović, 1973.: 198). Riječ je p tome da pojedinac mora formirati ili usvojiti opći kriterij (o čemu je ranije bilo riječi) da bi, u nedostatku obaveznih obrazaca postupanja za pojedine situacije u kojima se nađe, mogao pomoću tog kriterija vršiti izbor i opredjeljenje. Na taj način taj opći ili temeljni kriterij predstavlja i osnovu vrijednosne orijentacije pojedinca. Zato bismo vrijednosnu orijentaciju mogli označiti kao skup tih temeljnih kriterija (principa) koji organiziraju i usmjeravaju težnje, potrebe i aspiracije pojedinaca i grupa.

U procesu socijalizacije, upravo u tzv. pubertetskom periodu i nakon njega kod mladih ljudi formiraju se ti temeljni kriteriji pomoću kojih pokušavaju razumjeti svijet u kojem žive i naći svoje mjesto u njemu. Usvajanje ovih principa uvelike je određeno mjestom koje omladina zauzima u suvremenom društvu. Istovremena *privilegiranost* (neučestvovanje u rutiniziranom, formaliziranom, funkcionaliziranom i odgovornom svijetu produkcije i reprodukcije ekonomskog i političkog života) i *deprivilegiranost* (nemogućnost utjecaja na društveni život), *tip vrijednosne socijalizacije* (koji je uglavnom jednostran i zasniva se na idealiziranju stvarnosti) i *iskustvo koje se stječe u interakciji* (a kakvo će biti ovisi o konkretnoj situaciji u kojoj se pojedinac nalazi) u najvećoj mogućoj mjeri utječe na tip vrijednosne orijentacije. Mlad čovjek u tom periodu još nije podijeljen na niz društvenih uloga, najčešće međusobno proturječnih. Iz toga proizlazi relativno cjelovita ličnost mladih ili težnja k cjelovitosti. Zbog toga »romantizam« nije slučajno karakteristično svojstvo omladine. Da li će on (kao težnja za cjelovitom ličnosti i izrazita potreba za zajedništvom) prevladati ili će biti potisnut, zakočen ili destruiran, ovisi o tome do koje mjere je društvo usmjereno k zajedništvu, odnosno privatizaciji. To je jedan od razloga sukoba (koji u homogenim i monokulturnim društvima nisu bili mogući) između mladih i starijih generacija suvremenog industrijskog društva.

Napomene

* Tekst je objavljen u «Reviji za sociologiju», VIII (1-2.), Zagreb, 1978.

1. Dio je šireg teorijsko-hipotetskog okvira rađenog (1977. godine) za zamišljeno ali nikad (u organizaciji Centra za idejno-teorijski rad SSOH) provedeno istraživanje o vrijednosnim orijentacijama omladine. Svi su pripremni radovi bili obavljani, uključujući i izradu instrumenta za prikupljanje podataka (upitnik), a onda je Centar odustao od istraživanja. Operacionalizacijom sam nastojao izbjeći koncepte koji su suviše općeniti ili su najupotrebljiviji kada se radi o komparativnim istraživanjima različitih kulturnih obrazaca, kao što je npr. i danas (Gallagher, 2001) vrlo moćan koncept antropologa Clyda Kluckhohna (1951.) i kasnije njegovih suradnika (F. R. Kluckhohn, F. L. Strodbeck, 1961), po kojem se vrijednosti smještaju u polje poželjnoga, a vrijednosne orijentacije ispituju pomoću pet dimenzija: o ljudskoj prirodi (zla, dobra), o odnosu čovjeka i prirode (podređenost, sklad, dominacija), o bivanju u vremenu (prošlost, sadašnjost, budućnost), o djelovanju (postojanje, činjenje), o društvenim odnosima (naglašavanje hijerarhije, grupe ili individualizma). Primijenjen na suvremeno američko društvo ovo istraživačko oruđe pokazuje da se radi o društvu u kojem dominira orijentacija prema budućnosti i činjenju, da se ljudska priroda razumijeva i kao dobra i kao zla (neki su dobri, a neki zli), a karakterizira ga i zauzimanje za individualizam i dominaciju nad prirodom. Nasuprot tome, u urođeničkim kulturama je utvrđena orijentacija prema prošlosti i postojanju, ljudska se priroda smatra u osnovi dobrom, naglašena je suglasnost s prirodom i orijentacija prema životu u grupi. Bio sam uvjeren da primjena ovakvog ili nekog sličnog koncepta, usprkos njegove valjane zasnovanosti i dobrih rezultata koje daje u primjeni, ne bi za istraživanje *ovdje i sada* bilo spoznajno relevantno; rezultati bi bili preopćeniti, a time i malo informativni. Zato sam nastojao «uhvatiti» ono što bi moglo biti relevantno za vrijeme i društvo u kojem živimo. Bilo je, pored ostalog, zamišljeno da se empirijski provjeri prisustvo dva tada važeća vrijednosna sistema, socijalizam i liberalizam (kao svjetski dominantan sistem i sistem koji je prethodio socijalističkom sistemu u socijalističkim zemljama), kao i prisustvo vrijednosnog nasljeđa pretežno seljačkog društva zahvaćenog procesom transformacije u moderno industrijsko društvo (patrijarhalnost, autoritarnost, etnocentrizam). Primjenu ove zamisli sam realizirao 1984. godine u istraživanju o društvenoj strukturi i u svojoj osnovi ponovio u sličnim istraživanjima 1989. 1996. i 2004. godine.

2. Kakve opasnosti, kroz mehanizam identifikacije, postoje po ličnost mladog čovjeka poznato je iz socio-psihološke literature koja objašnjava nacizam. Vidjeti o tome, na primjer, Igor Karuzo:

Socijalni aspekti psihoanalize, Beograd, 1969.

3 Razlika između socijalizacije i manipulacije s obzirom na metode, sadržaje, svrhe, motive i posljedice vrlo oštro i jezgrovito istakao je Đuro Šušnjić: Ribari ljudskih duša, Beograd, 1976. godine, str. 25—26.

4. U tom kontekstu se može razumjeti i naziv jedne televizijske emisije za omladinu: naziv emisije je — »Ljubav svuda oko nas«.

5. Ovdje treba napomenuti da ne postoji automatizam u zadovoljavanju potreba, tj. ne znači da će nastati nova potreba ukoliko je neka druga već zadovoljena. Uvođenje tzv. lažnih potreba (Fromm, Marcuse), preko kojih se onda ne može izaći iz postojećeg sistema potreba, donekle revidira Maslowljevo učenje o potrebama.

DRUŠTVENE GRUPE I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE

«Tamo gdje vladaju puki neposredni odnosi moći zapravo i nema ideologije», T. W. Adorno, M. Horkheimer

Tvrdnja o tome da jačanje države vodi njenom slabljenju samo je prividno apsurdna.* Ona to prestaje biti čim se primijeni na povijesno-praktičnu djelatnost u kojoj je i iz koje je iskazana. Što nam, dakle, tvrdnja da država slabi njenim jačanjem, zapravo, kazuje?

«Rad je u Rusiji komunistički organiziran utoliko ukoliko je, prvo, ukinuto privatno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju i ukoliko, drugo, proleterska državna vlast organizira u općenacionalnim razmjerama krupnu proizvodnju na državnoj zemlji i u državnim poduzećima, raspodjeljuje radnu snagu između raznih grana privrede i između poduzeća, raspodjeljuje između trudbenika masovne količine proizvoda za potrošnju, koji pripadaju državi.» (Lenjin, 1977: 84-85) Dakle, državi pripada zemlja, njoj pripadaju sredstva za proizvodnju i proizvodi (uključujući i one koji služe za masovnu potrošnju), ona organizira proizvodnju i raspodjeljuje proizvode. Ona je opći i neposredni vlasnik, organizator i distributer. Ako je V. I. Lenjin 1919. god. pisao o krupnoj proizvodnji koja se po naznačenom principu već organizirala, kasnija penetracija u sve sfere društvenog života jeste samo nužna konsekvencija početnog momenta. Dinamika socijalizma pokazuje se kao ekspanzija procesa penetracije države u društvo. Time, s jedne strane, država jača. Ali, time se istovremeno, s druge strane, postiže identitet države i društva. Odnosi u društvu (odnosi između pojedinaca i grupa) postaju neposredno državni poslovi, a državnim poslovima formiraju se i održavaju društveni odnosi. Time se i država i društvo, shvaćeni u njihovom novovjekovnom značenju (kao dvije relativno odvojene oblasti ljudskog djelovanja), dokidaju. Društveno (ekonomsko) je postalo političko, a državno (političko) postalo je ekonomsko. Jačanje države, dakle, vodi njenom ukidanju, ali ukidanju koje kroz ukidanje društva formira novi tip međuljudskih odnosa: zajednicu. Dok se apsolutistička država konstituirala naspram (i protiv) feudalne razjedinjenosti, pravne neuređenosti itd., a liberalna država naspram vladara (kao ukidanje ili ograničenje njegove vlasti), dotle se socijalistička država konstituira (a time kao država - kao ono što je opće - i ukida) naspram društva, koje kao područje «samoregulacije» valja posredovati

jer je haotično i nepravedno. Ne radi se, dakle, o intervenciji države u društvu (da bi se uspostavio narušeni red ili onemogućio monopol pojedinačnog, odnosno partikularnog interesa), već o njenom pretvaranju u temeljnog društvenog pokretača, koji organizira i distribuira sve društvene snage i resurse. Dok intervenira u društvo država još uvijek društvo ima naspram sebe (nezavisno od stupnja i vrste intervencije), pa tako održava i identitet, a kada postaje dio društva, njegov odlučujući moment, kada više nema društva naspram sebe, jer je poništila njegovu autonomiju, onda postaje identična s društvom. Unutrašnji odnosi funkcioniraju kao odnosi u zajednici, a tek u tzv. međunarodnim odnosima ova se zajednica (kolektiv) pojavljuje kao država. Međunarodni aspekt nije, međutim, neutralan prema unutrašnjem. Prema van ovaj se kolektivitet nužno pojavljuje kao država jer prelazi okvir samorazumijevanja i unutrašnje regulacije. Okviri ovog odnošenja pretpostavljaju državu, čije konstituiranje prema van bar prividno znači njeno unutrašnje konstituiranje. Moglo bi se reći da je unutrašnja izgradnja socijalističke države u srazmjeri sa stupnjem i vrstama otvorenosti ovog kolektiviteta prema vani. Sto je otvorenost veća i raznovrsnija (ekonomska i kulturna suradnja, univerzalizacija informacijskog sistema, sloboda kretanja pripadnika zajednice, itd.) to je i potreba za unutrašnjim konstituiranjem države veća, i obratno, njena zatvorenost prema van u pravilu znači reprodukciju početnog momenta, tj. reprodukciju zajednice, odnosno kolektivističkog tipa društva. Autarkičnost je, na izvjestan način, "prirodno stanje" kolektivističkog društva.

Socijalizam je historijski poseban način proizvodnje (Lazić, 1987). U odnosu na građansko-kapitalističko društvo promijenili su se organizatori proizvodnje, ukinuta je proizvodnja kao samosvrha, a na djelu je proizvodnja za potrebe (funkcioniranja date organizacije društva). Ukinuto je tržište kao složen sistem posredovanja u društvenim odnosima ljudi, a time i autonomija proizvođača i robni fetišizam kao njegova pretpostavka, odnosno posljedica. Ukidanjem ovog posredovanja i autonomije proizvođača proizvedeno je društvo kolektivističkog tipa, čija organizacija i regulacija nužno mora «transcendirati» individuum kao ekonomskog i političkog subjekta, čime je, konsekvntno, onemogućeno i razgrađeno njegovo samoorganiziranje. Prema vlastitom samorazumijevanju, socijalizam je eliminirao «sukob pojedinca i društva, posebnoga i zajedničkog interesa. Stoga Um više nije rascijepljen na svoje objektivne i subjektivne manifestacije; on više nije antagonističan stvarnosti i njoj transcendentan, puka 'ideja' -nego je ozbiljen u samom društvu» (Marcuse, 1983.: 71).

Tržište kao opći regulator zamijenjeno je dirigiranom distribucijom (prava, obaveza, sredstva). Tom se distribucijom u osnovi formira i reproducira društvena struktura i određuje društveni razvoj. Za razliku od kapitalističkog načina proizvodnje, kao nužno industrijskog društva (jer stalno i iznova mora uvećavati proizvodnost, efikasnost itd. da bi se osigurala ili uvećala dobit - čime se omogućava novi proizvodni ciklus, u kojem opet treba povećati proizvodnost, efikasnost itd.), socijalizam je tek historijski i industrijsko društvo. On se može razumjeti samo kao pokušaj prevladavanja kapitalističkih proturječnosti na rubovima kapitalističkog svijeta. Kapitalizam je (njegove proturječnosti) pripremio, dakle, socijalistički program: 1. stvorio je snage za izvršenje tog pokušaja, 2. odredio ciljeve i vrijednosti koje treba realizirati (kroz ukidanje postojećih proturječnosti i njihovih učinaka), 3. «sugerirao» način organizacije novog društva. Trebalo je ubrzanim tempom osigurati razvoj proizvodnih snaga te povećati njihovu produktivnost i efikasnost u uvjetima u kojima društvo još nema iskustvo koje je centralni kapitalizam stekao i u sebe ugradio (iskustva prosvijećenog apsolutizma i liberalizma, konkurentskog poduzetništva individualističkih i humanističkih ideologija, kulture tzv. srednje klase, itd.). Da bi se to ostvarilo izvršena je koncentracija svih raspoloživih potencijala društva (nacionalizacijom i kolektivizacijom). Društveno pitanje (ideološki) je pretvoreno u tehničko pitanje. Koncentrirane ukupne potencijale društva valja planski, racionalno upotrebljavati. Postizanjem tog cilja konstituirala se posebna grupa u društvu (tzv. društveni organ ili planski činilac) koja mora, da bi planski mogla djelovati, biti bez konkurencije i koja, onda, svojom djelatnošću može determinirati cjelinu društvenih procesa, komandirati ukupnom društvenom reprodukcijom. Ovim promjenama nije ukinuta klasna struktura društva: podjela rada se reproducira kao podjela na upravljački i izvršni, intelektualni i fizički rad itd., što omogućuje relativno stabilnu strukturu sistematske privilegiranosti - deprivilegiranosti. Ukratko, jedna grupa upravlja ukupnom društvenom reprodukcijom, čime ostvaruje (dirigiranom distribucijom) i vlast nad ljudima. Budući da je riječ o proizvodnji za potrebe, prva potreba je, svakako, očuvanje stvorene zajednice, koja, da bi mogla opstati mora izgraditi vlastitu cjelovitu ekonomiju i njoj odgovarajuće društvene ustanove, a to je zapravo «planska» izgradnja nove društvene strukture. Sve društvene reforme u socijalizmu, koje su smjerale ka razgradnji stvorene strukture danog sistema odnosa, sudarale su se s tom strukturom i nužno propadale. Riječ je o, kako ga je Marx nazvao, lokalnom komunizmu koji je u danim historijskim uvjetima relativno autarkično i nužno autoritarno društvo. Osnovni dinamički moment socijalizma smješten je, naime, izvan njega, u njemu nadmoćnoj socio-ekonomskoj i kulturnoj okolini

kapitalističkog građanskog društva. Otuda, svako značajnije otvaranje socijalizma prema ovoj okolini znači ugrožavanje socijalističkog načina proizvodnje, njegove socijalne strukture i njegove vladajuće ideologije.

Formirana socijalistička zajednica ne funkcioniše samo ideološki. Ideološka slika zajednice podržana je regulacijom društva koja, zapravo, reproducira dati tip zajednice. Svaki autonomni i privatni rad, naime, postaje društveni rad ukoliko je posredovan razmjenom. Pošto je u socijalizmu u potpunosti (ili uglavnom - što je rjeđe) ukinut autonomni i privatni rad, rad se pojavljuje kao neposredno društveni. Da bi rad bio neposredno društven, on mora biti (planski) organiziran, dakle, mora neposredno biti uključen u sistem dirigirane distribucije. Društveni rad je, prema tome, samo onaj rad koji je «podruštvljen».¹ Rad mnogih (svih) postaje društvenim onda kada je višestruko uzajamno povezan. U robnoj privredi on nije unaprijed dati uvjet: on se pojavljuje kao rezultat reprodukcije robne privrede, dakle moguć je samo u obliku apstraktnog rada. U društvima s organiziranom privredom rad pojedine osobe, u njegovom konkretnom obliku, neposredno organizira i usmjerava društveni organ, on istupa kao dio ukupnog društvenog rada, kao društveni rad. (Rubin, 1978.:131) On nije rezultat individualnog i grupnog djelovanja, već je sistem koordiniranih djelatnosti u kolektivu. Kao neposredno društveni rad on je teleološki determiniran proces djelovanja, tj. sistem djelovanja sa unaprijed postavljenim ciljem. To je, dakle, društvo planske djelatnosti koje se zasniva na uvjerenju u «urođenu ljudsku sposobnost za racionalno mišljenje i djelovanje» (Z. Bauman), čiju je proizvodnju moguće, znači, organizirati na proračunu. Ranije smo naglasili da se postizanjem osnovnog cilja (koncentriranje raspoloživih potencijala društva) konstituira posebna društvena grupa koja upravlja ukupnom društvenom reprodukcijom (planski činilac), koja dirigiranom distribucijom stvara novu, nužno hijerarhijsku, društvenu strukturu. Time ona samu sebe postavlja na vrh te hijerarhijske strukture, kao «klasu kolektivnih vlasnika» (Lazić, 1987). Postojanje ove grupe uvjet je za reprodukciju planski organiziranog, socijalističkog društva. Uvjeti, pak, za njeno uspješno djelovanje, tj. determiniranje cjeline društvene reprodukcije, su višestruki. Z. Bauman, u spomenutom djelu, navodi pet bitnih pretpostavki koje su nužne za plansko djelovanje ove grupe:

1. Društveni sistem koji je obuhvaćen planskom djelatnošću treba biti samostalan i izoliran. «To znači da sva dobra koja se mogu zamisliti - fizička, ljudska, intelektualna - neophodna za obavljanje aktivnosti koje treba da budu predmet planiranja moraju, biti:

a) dostupna unutar odrađenog sistema i b) slobodno manipulativna, to znači da cirkulišu na osnovu odluka planskog činioca i samo na osnovu njih ... Kad ovaj zahtjev (samostalnost djelovanja i nemogućnost interferiranja drugih u sistem planske djelatnosti - A. H.) nije ispunjen koordinirana delatnost ustupa mesto trvenju konkurentskih delatnosti planiranih na nekoordinisani način, i teleološke delatnosti bivaju zamenjene genetski determinisanim događajima» (Bauman, 1984.: 370-371).

2. Sve informacije, važne sa stanovišta planirane djelatnosti, moraju biti dostupne planskom organu. U suprotnom, s obzirom na to da odluke uslijed nedostatka svih informacija ne mogu biti dovoljno racionalne, u dužem vremenskom periodu planiranje je, sa vlastitog stanovišta, dovedeno u pitanje.

3. Društveni organ koji planira mora donositi maksimalno efektne odluke sa stanovišta ciljeva sistema. Da bi to mogao činiti on mora: a) biti depersonaliziran, tj. lišen svih drugih motiva osim postavljenih ciljeva sistema, b) biti kompetentan, što znači osposobljen da unutar mogućih izbora pronađe onu odluku koja najviše odgovara unaprijed zadanom cilju (racionalno korištenje potencijala) i c) da bi mogao biti depersonaliziran i kompetentan mora pronaći zajednički imenitelj da bi usporedbom vršio selekciju. Taj se imenitelj, pak, da bi se ostvarila usporedivost, mora izraziti kvantitativno. Svrha planskog djelovanja je zadovoljavanje kolektivnih i individualnih potreba. Potrebe su, međutim, kvalitativne i velikim svojim dijelom se ne mogu reducirati na zajednički, kvantitativni imenitelj. Uslijed toga su i «ambicije» sistema za širenje područja obuhvaćenog planskim djelovanjem sužene. Tako, veliko područje društvenog djelovanja ili ostaje izvan sistema planskog djelovanja, ili se prekoračenjem zadanih granica napušta pretpostavka o racionalnom odlučivanju.

4. Za model "savršenog planiranja" nužno je da interes cjeline sistema podrazumijeva i interes svih dijelova sistema. Postojanje različitih interesa, tj. mogućnost da je jedna odluka za jedan dio društva korisna, a za drugi štetna, unosi konflikt u socijalno polje obuhvaćeno planskom djelatnošću, a time nepredvidljive i nemanipulativne elemente utjecaja, što svakako ugrožava osnovni postulat sistema: racionalnost odlučivanja.

5. Da bi planska djelatnost bila djelotvorna, posrednici između centralnog planskog organa i djelatnih pojedinaca morali bi na temelju općih uputstava izabrati onu mogućnost koja najviše odgovara tim uputstvima. Ovi posrednici ne bi mogli imati

samostalne izvore moći i vlasti; njihova ovlaštenja su u funkciji ostvarenja planskih zadataka. Postojanje različitih interesa unutar hijerarhijske ljestvice planskog djelovanja onemogućava jedinstvenu akciju te daje mogućnost različitih interpretacija informacija.

Sistem «savršenog planiranja» kao model, suprotstavljen je modelu «savršenog tržišta». On, kako vidimo, ima niz ograničenja, onih ograničenja koja se razumiju iz njega samog kada ga se pokuša primijeniti na «neuređenu», za njega neprimjerenu stvarnost. Da bi mogao djelovati on treba stvarnost prilagoditi sebi, mora unificirati i homogenizirati društvo, planski ga organizirati i integrirati. Stvarajući društvo u kome je rad pojedinaca i grupa neposredno društveni rad, jer je unaprijed mišljen kao dio višestruko međusobno povezanih radova, sistem planskog djelovanja jedno posredovanje (tržište) zamjenjuje drugim (dirigirana distribucija) i na taj način ne samo što ukida samostalnost individualnog i grupnog djelovanja, već ga, namećući mu se, prilagođava logici svoga djelovanja. Pošto se svaki društveni sistem razvija iz svoga početnog momenta, dakle ekspandira, tako i sistem planske djelatnosti ekspandira (da bi se učvrstio, održao i reproducirao) u sva područja društvenog života (pa i ona u kojima ne može planski djelovati). Ukupan društveni rad stavljen je tako u funkciju sistema planske djelatnosti. Društveni rad postao je kolektivnim.

Društvene vrijednosti i podjela rada

U heterogenim polikulturnim društvima, dakle društvima razvijene podjele rada i podjele društvenog rada, u kojima jedan sistem vrijednosti (kultura) ne može opslužiti sve pripadnike društva (a takvo je suvremeno jugoslavensko društvo), nijedna društvena grupa, iz položaja u kojem se nalazi (nezavisno od njenog samorazumijevanja), nije u stanju da razumije totalitet društva, a otuda ni samu sebe - svoje mjesto u društvu i svoje mogućnosti. U ovim je društvima razbijeno jedinstvo «bića» i «dužnosti» (trebanja), a cjelina najvišeg reda nije više rod, pleme, autarkična seoska zajednica ili seoska porodična zadruga, već manje-više globalna tvorevina (tržište, država, društvo), koja je, da bi mogla biti shvaćena, višestruko posredovana, a time i različito intepretirana. Trebanje se, stoga, pojavljuje kao izbor, odnosno nužnost izbora. Oslobođeno dužnosti reprodukcije danog oblika egzistencije, ponavljanja istih obrazaca ponašanja u istoj situaciji, ono otvara mogućnosti diferencijacije i individualizacije. To ne implicira, međutim, neograničene mogućnosti izbora, krajnju neodređenost i nestrukturiranost. U svakom

ovakvom društvu, naime, postoji dominantan oblik svijesti, dominantna ideologija, dominantni okviri orijentacije.

Svijest svake društvene grupe proizvedena je njenim mjestom u društvenoj podjeli rada, ali istovremeno je proizvedena i ideologijom vladajuće (dominantne) društvene grupe. Svaka vladajuća društvena grupa modernog društva svoje partikularne interese mora učiniti univerzalnim. Ona mora težiti ideološkoj homogenizaciji, kao jednom od uvjeta za stabilizaciju date društvene strukture. To se u različitim društvenim i političkim sistemima postiže na različite načine. Jedino onima koji se koriste terorom kao trajnim sredstvom prinude, poslušnosti i «suglasnosti» nisu potrebni složeniji i višestruko posredovani mehanizmi «uvjeravanja». Teško je, međutim, pretpostaviti da je moguće relativno trajno moderno društvo u kojem se za održanje postojećih odnosa upotrebljava otvorena sila. Povremeni takvi pokušaji djeluju kao anakronizmi i u pravilu se moraju ili reformirati ili sasvim propasti. Stvaranje modernog čovjeka je proces discipliniranja njegove energije. Oslobodilački pokreti, koji uvijek imaju utopijske sadržaje svijesti i koji su u danoj historijskoj situaciji uvelike neodređeni, nikad ne uspijevaju realizirati željeni oblik društvene ravnoteže. Već u vrijeme uspona pokreta, energija masa se od strane vodstva preusmjerava prema unutra, pa se tako na izvjestan način spiritualizira. Historija građanskog kapitalističkog društva to dobro pokazuje. «Disciplinovanje svih slojeva stanovništva, koje je proizašlo iz nužnosti da se mase uvedu u buržoaski način proizvodnje, imalo je povratno dejstvo na razvitak ovog oblika privrede: ne samo nečuvano usavršavanje tehnike, uprošćavanje procesa rada, ukratko - jačanje čovjekove moći nad prirodom, nego i ljudske pretpostavke za viši oblik društva ne mogu se uopšte zamisliti bez procesa spiritualizacije ili interiorizacije» (Horkheimer, 1976.: 147) Svijest je svake društvene grupe, otuda, proturječna: ona, s jedne strane, jest izraz njenog mjesta u društvenoj podjeli rada, ali, s druge strane, ona istovremeno izražava i način reprodukcije danog društva, sadrži prema tome elemente dominantnog oblika svijesti. Osnova za djelovanje, prihvatanje i utjecaj, dakle, uplitanje u povijesnu zbilju dominantnih oblika svijesti, kao općih okvira orijentacije u društvu, jeste funkcioniranje društva zasnovanog na danoj društvenoj podjeli rada, odnosno organizacijama i institucijama koje tu podjelu podržavaju i održavaju. To je bitan moment u reprodukciji dominantnih oblika svijesti, te sve dok dati oblik društva (tj. njegove organizacije i institucije) funkcionira, dotle i njegova ideologija, kao obrazloženje danih odnosa, ima djelatan karakter. Čitava kultura je uključena u postojeću reprodukciju društva: ona obrazlaže, uvjerava, racionalizira. Samo

«neprilagođeni» pojedinci iskaču iz ovog mehanizma i pitanje je tipa vladajućih ustanova da li će vremenom integrirati njihovo djelovanje ili će ih trajno držati na svojim marginama i u svojim rezervatima, ili, pak, sistematski onemogućavati.

Svaka vladajuća ideologija mora za većinu stanovništva pronaći zadovoljavajuće odgovore za danu organizaciju društva. U protivnom, ideologija bi bila suvišna, ne bi imala nikakvu stvarnu funkciju. Bila bi stvar uvjerenja svakog pojedinca, a ne integrativni moment globalnog društva. Društvena podjela rada bi se iscrpila u podjeli društvenog rada, bila bi ukinuta neposredna ili posredna vlast čovjeka nad čovjekom, organizacija društva ne bi bila nametnuta i silom podržavana (pa je, prema tome, ne bi trebalo ni obrazlagati), već slobodna. Uspješnost odgovora (općih okvira orijentacije) na danu organizaciju društva najbolje se postiže onda kada ljudi zadovoljavanje svojih potreba ne mogu odvojiti od funkcioniranja postojećih institucija. Već sama pomisao na mogućnost propadanja postojećih ustanova, zamišlja se u katastrofičnim slikama. Uspostavljena mreža odnosa među ljudima i njihova institucionalizacija shvaćena je kao nužna i prirodna. Ona je ono što je poznato, što garantira kakvu-takvu sigurnost, što uspostavlja manje-više stabilna pravila prilagođavanja, «snalaženja», promocije. Otuda, kao obrazloženje postojećih odnosa, vladajuća ideologija pokriva znatno veću populaciju od same (vladajuće) društvene grupe čiji je proizvod. Kada bi ova ideologija izgubila na svojoj uvjerljivosti, kada bi se njena raširenost (prihvaćenost) svela na samu vladajuću grupu, kada bi ona, dakle, prestala biti djelatna, tada bi za održanje danih društvenih odnosa, njihovu organizaciju i regulaciju, vladajuća društvena grupa morala jednom uspostavljenu socijalnu ravnotežu održati neposrednom primjenom sile. Zapravo, iza svake do sada nam poznate organiziranosti društva stajala je i stoji sila. Svijest o tome nije samo individualna već i kolektivna. Ona se, dakle, kao kolektivno iskustvo prenosi generacijama. Nije rezultat samo aktualnog stanja (koje je podsjetnik onog što je već bilo), već historijski kumulirano iskustvo. Uvjerljivost i djelotvornost vladajuće ideologije podržani su ovim iskustvom (sjećanjem): jednom uspostavljeni autoritet koristi se onim prethodnim. Kriza ideologije (vladajućeg sistema vrijednosti) otkriva da su ustanove danog društvenog sistema već znatno ranije prestale da funkcioniraju (ili da neprimjereno funkcioniraju) u «duhu» sistema.

Svaki ideološki sistem počiva na nekim temeljnim društvenim vrijednostima, jer je i on sam određen sistem vrijednosti, koje složenim procesom interiorizacije funkcioniraju kao vrijednosne orijentacije, tj. kao okviri orijentacije u međuljudskim odnosima i njihovoj

regulaciji. Ako je socijalizam društvo koje je pomirilo individualni i opći interes, te društvene probleme pretvorilo u tehničke (proračunatost kojom se postižu optimalna rješenja prihvatljiva za sve), onda je pitanje da li se u takvom društvu može proizvesti bilo koja ideologija (kao parcijalni oblik svijesti)? Također, ako je to iz jednog centra vođeno, racionalno organizirano i oblikovano društvo, da li su u njemu osim racionalnosti i proračunatosti (kao vrijednosti) moguće i neke druge vrijednosti? Svakako, u društvu u kojemu su sistemski onemogućene (ukinute) sfere privatnog, partikularnog i autonomnog djelovanja, kao društvo racionalno utemeljenog djelovanja, nije moguće očekivati vrijednosti kojima su privatnost, partikularnost i autonomija izvorište. Ali socijalizam nije samo misaona konstrukcija, već i konkretno historijski oblik društva, globalni sistem društvenih odnosa koji je nastao i formirao se u posebnim društvenim i historijskim okolnostima. Empirijski se daje ustanoviti da socijalizam nije uspio prevladati i pomiriti različite interese i na njima zasnovane konflikte. Naprotiv, vlastitim razvojem spontano ih proizvodi, jer nije u mogućnosti da racionalno ovlada društvenom kompleksnošću. Učinci planske djelatnosti su nova, hijerarhijski organizirana društvena struktura te procesi decentralizacije i liberalizacije. Ovim se, međutim, još uvijek zadržava «istina» o društvu, jer osnovni mehanizam društvenog razvoja ostaje u biti nepromijenjen. Društvene veze među proizvođačima i dalje se održavaju dirigiranom distribucijom. Promjene se sastoje u tome što distribucija postaje složeniji sistem, pošto pojedine «karike» u njemu zadobivaju veća ovlaštenja (sa tendencijom osamostaljenja). Kovanice kao što su «samoupravno planiranje» ili «susretno planiranje», *izraz* su ovog procesa decentralizacije. «Istina» o društvu smještena je, međutim, još uvijek u njegovim ciljevima, pa se «njihova verifikacija ne vrši činjenicama nego 'tendencijama', povijesnim procesom u kojem će naredena politička praksa prouzročiti željene činjenice» (Marcuse, 1983.: 71)

Pošto je, međutim, decentralizacija nužna konsekvencija načina proizvodnje u socijalizmu (jer se u jedinstvenoj hijerarhiji vladajuće grupe, da bi sistem mogao funkcionirati, mora izvršiti funkcionalna diferencijacija sa povećanim ovlaštenjima nižih «instanci»), onda je time u taj način proizvodnje ugrađena temeljna protivrječnost: s jedne strane, to je društvo teleološke determiniranosti, gdje ciljevi proizvode djelatnost (i to je njegova "istina"), ali, s druge strane, način ostvarenja ciljeva proizvodi decentralizaciju, kojom se inauguriraju društveni procesi gdje cilj ne određuje djelatnost, već je prije posljedica, učinak djelatnosti. Kao poseban način proizvodnje, socijalizam ostaje cjelovit sistem sve dok onaj prvi tip djelatnosti (determinizma) dominira nad drugim, dok

kolektiv vlada nad društvom (u regulaciji, organizaciji i proizvodnji) i dok se kolektivistička ideologija sistemski proizvodi i podržava. Ovdje se univerzalizacija partikularnog (interesa vladajuće društvene grupe) proizvodi posredstvom stvorenog kolektiviteta. Otuda privid da između onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada ne postoje bitne razlike, tj. da je načelno među njima postignut identitet. Prvi su samo funkcioneri kolektiva, a drugi, pod uvjetima koje određuje kolektiv, mogu to postati, jer svi imaju ista prava da raspolazu i upravljaju kolektivnim resursima. Kriterij je, dakle, formalno-pravni, a ne sociološki. Funkcioneri niti raspolazu niti upravljaju privatnom svojinom, jer je ona kolektivna, a njihovim potomcima ničim nije zajamčeno pravo nasljeđa roditeljskih položaja. Uvjerljivost ove argumentacije, koja se može empirijski provjeriti i potvrditi, podržava spomenuti privid. Sociološki, pak, tip vlasništva i društvena podjela rada se ne moraju preklapati, privatno je vlasništvo samo u nekim sistemima društvenih odnosa manifestacija društvene podjele rada. Ukidanjem privatnog vlasništva nužno se ne ukida i društvena podjela rada (nadređenost - podređenost, komanda - izvršavanje, intelektualni rad - manuelni rad, itd.). Ona, društvena podjela rada, i nakon ukidanja privatnog vlasništva ostaje osnova za formiranje društvene strukture i za način funkcioniranja društva. Privid se spomenutog identiteta ukida uvidom u način funkcioniranja kolektiviteta, u kojemu se prepoznaje društvena grupa koja determinira ukupnu djelatnost društva, ali istovremeno se održava sistemom regulacije i ideološkim sistemom. Položaj u društvenoj podjeli rada i interesi vladajuće društvene grupe prikriveni su kolektivističkim tipom društva kojeg ona svojom djelatnošću i formira. Univerzalizacija partikularnog pojavljuje se, dakle, unutar osnovne djelatnosti «planskog činioca», pa ideologija koju ona proizvodi mora biti kolektivističkog tipa, a svoje utemeljenje potražiti će u dobrobiti cjeline. Ova se, pak, postiže planskom, racionalnom, proračunatom djelatnošću. Otud, prividno, ova ideologija gubi ideološke (partikularne) sadržaje i postaje znanost. Paradoks je sistemska oznaka funkcioniranja socijalizma i nije, dakle, slučajan. Tamo gdje je ideologija ukinuta i pretvorena u znanost, ritualno i kruto se čuva uspostavljena «istina», a djelatnost društva koja je znanstvena obiluje proizvoljnostima i voluntarizmom.

Vrijednosti i vrijednosne orijentacije

U društvu u kojem jedna kultura ne može opslužiti ukupnu populaciju nužno egzistira više međusobno konkurentnih i suprotstavljenih sistema vrijednosti. Njihov status

nije i ne mora biti isti, jer im ni društvena podloga koju izražavaju, reproduciraju i obrazlažu nije ista. U nedostatku obaveznog obrasca postupanja u istoj situaciji, kada, dakle, nije moguće za svaku situaciju, uslijed visokog stupnja društvene kompleksnosti, izgraditi i održati jedan i za sve pripadnike obavezujući obrazac postupanja, nužno dolazi do poopćavanja uputstava. Ona više ne mogu biti opisna (što učiniti u danoj situaciji) već moraju za pojedince, interiorizacijom, postati skup kriterija, koji, kao opći okvir orijentacije, organiziraju i usmjeravaju njihove potrebe, težnje i želje te omogućuju različit izbor pojedinaca u istoj situaciji. Samim tim što su interiorizirani, kaže se da ovi kriteriji nisu samo individualna već i društvena svojstva. Kao sistem vrijednosti, kao ono što je poželjno, objektiviziraju se u moralitetu, običajima, ideologiji, u tzv. kolektivnoj ili društvenoj svijesti. Vrijednosti označavaju «... i određene tekovine pomoću kojih društvo rešava svoje probleme i zadovoljava svoje potrebe, tj. definiše smisao svoga postojanja, te je vrednost kao takva element društveno-kulturnog sistema; i određene standarde pomoću kojih društvo sugerira što je od postojećih i mogućih tekovina poželjnije sa stanovišta potreba i interesa društva ...; i određene orijentacije koje individue tokom života formiraju, uz pomoć kojih se događa proces integracije (odnosno dezintegracije) ...» pojedinca u društvo. (Golubović, 1973.: 190-191) Vrijednosti, dakle, imaju ishodište i u onome što je na izvjestan način objektivizirano i u onome što je subjektivno. Zapravo su, u svom nastanku i reprodukciji, interakcija jednog i drugog. One čine, otud, dinamičan sistem, gdje pojedinac nikad nije iscrpljen kao predstavnik kolektiva, neke grupe itd. A to znači da su kao dinamičan sistem, a pogotovo u dimenziji vrijednosnih orijentacija, moguće samo u društvima veće kompleksnosti, društvima koja su polikulturnog tipa, u kojima ne postoji samo mogućnost različitog izbora, već i nužnost izbora. Vrijednosti nisu samo, kao u jednostavnim statičkim društvima (zajednicama), segment društvenog bića, kojeg tek posmatrač sa distance može ustanoviti, već u kompleksnim društvima u sebi sadrže i samorefleksiju, posredovane su. Kao dinamičan sistem, kao interakcija "objektivnog" i "subjektivnog", vrijednosti i vrijednosne orijentacije moguće su tamo gdje je moguć pojedinac, čija subjektivnost nije identična sa kolektivom kojem pripada. Kao što se subjektivnost pojedinca u kapitalističkom načinu proizvodnje ne može reducirati isključivo na privatnost, tako se ni u socijalizmu, kao dominantno kolektivističkom tipu društva, ne može svesti na kolektivnost. Višestruka strukturiranost oba tipa društva (od podjele rada, preko strukture porodice, pa sve do strukture kulture i raznih vrsta izabranih integracija) onemogućuje spomenutu redukciju. Uvijek postoji neki višak ili ostatak. Subjektivnost pojedinca, koja je omogućena

društvenom kompleksnošću, ne može se iscrpiti samo u jednom ili u pojedinim segmentima društva. Ali, to istovremeno znači da je razbijeno njegovo društveno biće i da živi u proturječnostima socijalno shizofrene situacije.

U empirijskom istraživanju društvene strukture² testirana su dva opća okvira orijentacije, ili dva globalna moderna ideološka sistema, prisutna u specifičnim oblicima u suvremenom jugoslavenskom društvu. Prvi se organizira oko vrijednosti kojima je u centru pojedinac kao privatna osoba, koja iz tog svoga utemeljenja razvija vlastitu socijabilnost ("liberalizam"); a drugi oko vrijednosti kolektiva, posredstvom kojih se "definira" mjesto pojedinca u društvu i garantira njegova sigurnost ("socijalizam").

Operacionalizirane su slijedeće konstitutivne vrijednosti ovih ideoloških sistema: sloboda, (javnog govora i udruživanja) jednakopravnost (putem nezavisnog sudstva), autonomija (pojedinačnih i grupnih agenata proizvodnje), vlasništvo na sredstvima za proizvodnju (privatno ili kolektivno). Liberalizam je, dakle operacionaliziran kao sistem koji afirmira autonomiju i privatno vlasničku, poduzetnost te, bar idealno, jednakopravnost, slobodu javnog govora i političkog udruživanja (kao načina artikulacije i organizacije interesa). Socijalizam je, nasuprot liberalizmu definiran kao sistem u kojemu se afirmira kolektivno vlasništvo (posredovano "državom") i u kojemu se istovremeno negativno vrednuje individualna i grupna autonomija u društvenom i ekonomskom životu, kao i jednakopravni status i sloboda artikuliranja i organiziranja grupnih i individualnih interesa. Uz ova dva sistema vrijednosti u istraživanju su još testirane vrijednosti koje reguliraju odnose žena-muškarac (u porodičnom i javnom životu te u sferi rada), kao jedan oblik patrijarhalnosti, zatim autoritarni sistem vrijednosti te etnocentrizam kao sistem vrijednosti. Istraživanjem su, također, testirani stavovi prema društvenim (dakle ne-religijskim) djelatnostima crkve. Riječ je o sistemima vrijednosti koji se kontrapunktiraju (a međusobno su povezani na različite načine), liberalizmu i socijalizmu, s jedne strane, kao i o emancipatorskim potencijalima suvremenog jugoslavenskog društva, s druge strane.

Spomenute vrijednosti nisu podjednako prisutne i u svim društvenim grupama. Značajne razlike u njihovoj raširenosti, odnosno njihovom prihvatanju ili odbijanju, svakako su dobrim dijelom rezultat različitog položaja grupa u društvenoj podjeli rada i načinu funkcioniranja čitavog društva, ali i historijskih ukorijenjenosti i individualnih obilježja.³

Tablica 1

Odnos prema vrijednostima socijalizma i liberalizma (u X razreda *)

Društvene grupe	Socijalizam	Liberalizam
Politički rukovodioci	3,16	3,97
Direktori	3,14	3,79
Inteligencija (sistemski rad-IS)*	3,11	3,73
Inteligencija (potreban rad-IP)*	3,16	3,55
Službenici	2,83	3,52
KV i VKV radnici	2,56	3,15
NKV i PKV radnici	2,41	2,91
Obrtnici	2,85	3,00
Seljaci	2,37	2,80

* Osnovne podatke prikazat ćemo aritmetičkom sredinom razreda, čije su granične vrijednosti od 1 do 5. Vrijednost 1 aritmetičke sredine razreda znači potpuno prihvatanje, a vrijednost 5 potpuno odbijanje. Vrijednost 3 znači podjednako prihvatanje i odbijanje. *Sistemsku inteligenciju* čine oni pojedinci čiji je rad neposredno u službi date organizacije društva, a *potrebnu* oni pojedinci, čiji je rad nužan za reprodukciju društva na danom nivou njegovog razvoja. (Detaljnije vidjeti u M. Lazić, 1987. O nekim sociokulturnim karakteristikama ovih grupa inteligencije vidjeti: Hodžić, 1987.)

Prema socijalizmu sve društvene grupe čiji je rad izvršan, manuelan (rutiniziran), a to su obje grupa radnika i službenici, kao i privatnici (obrnici i seljaci), imaju pozitivan odnos. Ostale grupe imaju sasvim blag negativan odnos.

S liberalizmom stvari, međutim, stoje drukčije. Pozitivan odnos prema njemu imaju NKV, PKV radnici i seljaci. Obrtnici podjednako prihvataju i odbijaju. Sve ostale grupe imaju negativan odnos: najviše politički rukovodioci (3,97) i direktori (3,79).

Sve dimenzije ova dva ideološka sistema nisu, međutim, podjednako prisutne ni kod jedne grupe:

Prema *privatnom vlasništvu* pozitivan odnos imaju samo seljaci i NKV/PKV radnici (obrnici ni pozitivan ni negativan). Izrazito negativan odnos prema privatnom vlasništvu imaju politički rukovodioci ($X = 4,77$).

Prema *grupnoj autonomiji* (autonomija radnih kolektiva) sve grupe imaju negativan odnos, mada radništvo znatno manje od političkih rukovodilaca, direktora i inteligencije.

Prema *slobodi* (artikuliranja i organiziranja grupnih interesa) svi osim obrtnika imaju negativan odnos; najjače ga izražavaju politički rukovodioci (4,62), a najslabije VKV/KV radnici i NKV/PKV radnici (3.06 i 3,03), što znači da su skoro podijeljeni.

Za ograničavanje *slobode govora* (jer bi dezorganiziralo društvo) jedini su NKV/PKV radnici i seljaci, a najpozitivniji stav prema ovoj vrijednosti ima inteligencija - IP (X = 3,71).

Moglo bi se, dakle, reći da dominira negativan odnos prema privatnom vlasništvu, grupnoj autonomiji i slobodi klasne artikulacije i organizacije, te pozitivan odnos prema kolektivnom vlasništvu (posredovanom državom) i slobodi govora kao individualnom činu. U osnovi, znači, dominira socijalistički ideološki sistem. Sa izuzetkom kolektivnog vlasništva (ta vrijednost je najprisutnija kod radništva), sve druge spomenute vrijednosti su kod radništva slabije izražene nego kod grupa koje se nalaze u društvenoj hijerarhiji iznad radništva. Radništvo blaže od drugih odbija liberalističke vrijednosti (KV i VKV radnici) ili ih blago prihvata (NKV i PKV radnici).

Tablica 2

Odnos prema patrijarhalnim i autoritarnim vrijednostima
(u X razreda)

Društvene grupe	Patrijarhalnost	Autoritarnost
Politički rukovodioci	3,12	3,95
Direktori	2,74	3,51
Inteligencija (IS)	3,15	3,65
Inteligencija (IP)	3,19	3,57
Službenici	2,91	3,22
KV i VKV radnici	2,28	2,80
NKV i PKV radnici	1,94	2,43
Obrtnici	2,26	2,86

Patrijarhalne vrijednosti usvajaju ispitanici iz većine istraživanih društvenih grupa (izuzetak su politički rukovodioci i inteligencija). Autoritarne, pak, oni ispitanici čiji rad je manuelan i/ili izvršni. Rezultati ovog istraživanja potvrđuju nalaze ranijih istraživanja koja su provedena u Jugoslaviji. Veći stupanj autoritarnosti, bez obzira na to da li su istraživane vrijednosti ili crte (karakteristike) ličnosti, pokazuju pripadnici društvenih grupa koje zauzimaju niža mjesta u društvenoj hijerarhiji (vidjeti npr. rezultate sličnog istraživanja provedenog u Srbiji 10 godina prije ovog istraživanja: Popović i dr., 1977).

Kao i u slučaju socijalizma i liberalizma, sve dimenzije patrijarhalnosti i autoritarnosti nisu podjednako zastupljene niti među grupama niti unutar njih. Kada su u pitanju lični i porodični odnosi (odnosi supružnika i odnos prema djeci) u kojima se ispoljavaju ove vrijednosti, njihova prihvaćenost je manja u svim grupama nego kada je u pitanju sfera rada (u domaćinstvu i izvan domaćinstva), a pogotovo sfera javnog života. U usporedbi s općom distribucijom autoritarnosti, za ilustraciju ovog nalaza navest ćemo prihvaćenost tvrdnje: «Narod bez vođe je kao čovjek bez glave». Samo politički rukovodioci ne prihvaćaju ovu tvrdnju (X razreda - 3,53). Ostali je, mada sa znatnim razlikama, pozitivno vrednuju (direktori - 2,51, inteligencija (IS) - 2,85, inteligencija (IP) - 2,64, službenici - 2,08, KV i VKV radnici - 1,67, NKV i PKV radnici - 1,52, obrtnici - 1,71 i seljaci - 1,45). Sve sfere društvenog života nisu, dakle, zahvaćene (ne reproduciraju se) istim stupnjem autoritarnosti i patrijarhalnosti. Kao u slučaju slobode artikuliranja i organiziranja grupnih (klasnih) interesa (što se pretežno negativno vrednuje), i individualne slobode govora (što se pretežno pozitivno vrednuje), i u ovim se slučajevima one vrijednosti koje reguliraju odnose među pojedincima pretežno, pozitivno vrednuju, a one koje reguliraju javni život pretežno negativno. Izjednačavanje privatnog i javnog života, kao intencionalnost (eksplicitan program) i organiziran napor sistema kolektivističkog društva, pokazuje se "u uvjetima izgradnje socijalizma" kao nedostižan ideal. Teritorijalna i funkcionalna diferencijacija i oslobođena privatnost pojedinca u jugoslavenskom socijalizmu granica je njegove liberalizacije i njegove

reprodukcije. Ekspanzija liberalnih vrijednosti u privredi i javni život socijalizma označavala bi nemogućnost reprodukcije danog društvenog oblika.

Visok stupanj prihvaćenosti patrijarhalnih, a također, u radnim slojevima stanovništva i autoritarnih vrijednosti, kao i razlike u njihovoj prihvaćenosti s obzirom na područja koja reguliraju (privatni i javni život npr.), ne mogu se, međutim, pripisati samo aktualnom položaju pojedinih grupa u društvenoj podjeli rada. «Naprotiv, pojedine grupe reagiraju svaki put na osnovu tipičnog karaktera svojih članova, koji se razvio isto toliko u vezi sa ranijim koliko i sa sadašnjim društvenim razvitkom» (Horkheimer, 1976.: 192). Riječ je o proturječnom procesu, gdje se intencija socijalizma i načina njegovog funkcioniranja na različite načine odnose prema zatečenim vrijednostima. Negativan odnos prema vrijednostima privatnosti pokazuje, u danim uvjetima, uzaludnost tog nastojanja, ali istovremeno novi oblici autoritarnog javnog života uspješno se prožimaju sa tradicionalnim. U historiji mentaliteta prepoznaje se i kontinuitet i prožimanje i diskontinuitet. Socijalizam je prema patrijarhalnosti, iz svog samorazumijevanja, pokazivao radikalan otklon, posebno kada je u pitanju dimenzija odnosa muškarca i žene. Socijalistički je pokret u toj dimenziji imao izrazito emancipatorska obilježja. Otuda je, vjerojatno, u svojim «redovima» imao relativno velik broj žena, čak i u fazi oružanog djelovanja. J. Tomasevich ističe da su od svih vojnih grupacija u Jugoslaviji tokom rata 1941-1945. jedino partizani imali učešće žena u svim vrstama akcija - od djelovanja u pozadini do borbenih jedinica. (Tomasevich, 1979) Svakako da su ovaj pokret i novouspostavljeni sistem vrijednosti poremetili patrijarhalne obrasce ponašanja i vjerovanja, ali ih nisu promijenili. Prije bi se moglo reći da je novi poredak više doprinio ubrzanu sazrijevanja krize nekih dimenzija patrijarhalnog sistema vrijednosti, nego što ih je uspio promijeniti ili prevladati. Rezultati ovog istraživanja to sasvim jasno pokazuju.

Prema autoritarnim vrijednostima socijalizam, pak, ima dvostruki odnos. Dok, s jedne strane, nastoji ukinuti zatečene ovisnosti i autoritete, s druge strane izgrađuje vlastiti sistem ovisnosti. Novi oblici ovisnosti ili gospodarstva obrazložit će se tako što će biti deducirani bilo iz, kako kaže T. Adorno, «navodno neumitnih formi društvene organizacije, npr. centralizacije, bilo iz formi svijesti apstrahirane iz realnog procesa - iz racija» (Adorno, 1979.: 264) A predstavnici onog općeg, koje se ne konstituira iz odnosa individua, već je unaprijed fiksirano, pojavljuju se samo kao njegovi službenici. Tako ovisnost i na njoj zasnovana autoritarnost postaju stvar racionalne organizacije društva, a društveni odnosi se svode na organizaciono pitanje i iz njega se nastoje razumjeti. Pošto je

opće, koje je racionalno i time zadobiva vlastiti smisao, već, samo po sebi nadmoćno individui, njoj onda preostaje ili vlastito izopćenje ili preuzimanje smisla općeg kao vlastitog smisla. Odnosi među ljudima su depersonalizirani: posredovani su, za razliku od kapitalističkog društva - gdje se to proizvodi fetišizmom robe, organizacijom. Odnosi moći i nemoći, nadređenosti i podređenosti i sl. - kao osnova produkcije i reprodukcije autoritarnih vrijednosti - pretvoreni su u pitanje racionalnosti organizacije i time ideološki ukinuti. Autoritarnost se, dakle, pojavljuje kao racionalnost.

Vidjeli smo, međutim, ranije da socijalizam u svome kretanju, u svojoj reprodukciji, ne može zadržati dosljednu centralizaciju vlastite organiziranosti. On se, dakle, mora decentralizirati, planska organizacija društvenog života, koja, da bi funkcionirala, mora biti kvantificirana, ne može svojom djelatnošću pokriti ukupan društveni život. «Svijet života» suviše je kompleksan i kvalitativno različit da bi ga mogla obuhvatiti planska djelatnost i kvantifikacija. Socijalizam, tako, ne samo što ne uspijeva prevladati «staro smeće», već ga sam stvara i reaktualizira, proizvodi, s obzirom na svoje intencije, sebi neprimjerene oblike: stvarnost koja ga ograničava i koja mu je suprotstavljena. Decentralizacija dovodi do prepoznavanja autoritarnog sistema moći na višim instancama, a zadobivena autonomija na nižim instancama - reinterpretacijom nastalih promjena - pokušava se shvatiti ne kao reproducirani autoritarni sistemi moći, već kao racionalna organizacija društva. Umnožavanje istog tipa sistema moći doživljava se i interpretira kao njegovo prevladavanje.

Ideološka «obrada» ove promjene ponudit će različita rješenja i njihove (često proturječne) kombinacije: radničko samoupravljanje, komunalni sistem vlasti, nacionalna samobitnost, tržišna regulacija društva (uz istovremenu nadležnost «nacije» u odlučivanju o rezultatima rada na teritoriju svoje nacionalne države - republike), itd. Prosvjetiteljsko--racionalistička uloga vladajuće društvene grupe (koja, kao monopolska, nužno mora biti i autoritarna) ovdje se, na svim razinama društvenog organiziranja, pojavljuje (razumijeva) kao prometejska. Zato se i ne treba čuditi nad podacima ovog i drugih istraživanja, kada je u pitanju rasprostranjenost autoritarnosti (vrijednosti ili karakteristika ličnosti) po društvenim grupama. Jer, onaj ko zna za slobodu i u njoj bar djelomično uživa (vladajuća društvena grupa i dijelovi inteligencije) skloniji je njenom očuvanju (za sebe), nego onaj koji je niti zna, niti je oprobao, već reproducira stoljećima građen, i samim funkcioniranjem društva podržavan, kulturni obrazac podređenosti - nepodređenosti (kao «prirodno» stanje) u organizaciji rada i ukupnog društvenog života (široki slojevi radnog stanovništva).

Upravo je ovaj kulturni obrazac, naime, osnova prosvjetiteljsko-racionalističke uloge vladajuće društvene grupe i dijelova inteligencije, te njihovog prometejskog samorazumijevanja. Društva tzv. perifernog kapitalizma, sa svojom relativno slabom socijalnom gustoćom u kojima je istovremeno prisutan proces pauperizacije seljaštva (kao dominantne grupe u strukturi stanovništva) i grozničave prvobitne akumulacije kapitala, proizvode nastojanja i nade u ubranu modernizaciju. Ona postaju plodno tlo za prosvjetiteljsko-racionalističku i prometejsku orijentaciju i djelatnost. Pojavljuju se kao zemlja koju tek treba obraditi, materijal kojeg se može vješto oblikovati. Rezultati ovog oblikovanja, kada su u pitanju patrijarhalnosti i autoritarnost, nisu, kako smo već vidjeli, jednoznačni. Kolektivistički i autoritarni karakter društva u svijesti pojedinaca uspio se formirati i održati kada je u pitanju javni život i organizacija rada, a privatni se život ili uspio emancipirati ili nije ni bio trajno obuhvaćen kolektivističkim vrijednostima.

Moglo bi se reći da u pogledu patrijarhalnosti i autoritarnosti postoji jasna podvojenost (sa izuzetkom patrijarhalnosti direktora) među ispitanicima. Široki slojevi radnog stanovništva ostaju unutar tradicionalnog kulturnog obrasca, reprodukcije patrijarhalnosti i autoritarnosti uz mogućnosti povremenog buntovništva, sa kolektivističkim obilježjima tradicionalnog i/ili socijalističkog ishodišta. Buntovništvo (ili «slobodarska tradicija naših naroda») uvijek je, zapravo, pokazivalo svoje dvostruko lice: intencije prema oslobođenju od vanjskog ili unutrašnjeg protivnika (osvajачa ili eksploatatora), s jedne strane, i sklonost ka autoritarnom vođenju akcije, kao i autoritarnim rješenjima, s druge strane. Dominantno seljačko društvo, kao i tzv. seljačka društva u transformaciji, proizvode izrazit afinitet između autoritarnosti i buntovništva. Nedostatak takve vladajuće klase u ovim društvima, koja bi mogla radnim masama osigurati produktivan i dinamičan ekonomski poredak, kao stabilan i relativno trajan sistem integracije društva (umjesto neposredno očitovane dominacije - kakva se u pravilu javlja u ovim društvima), u svijesti ljudi, kao program i okvir orijentacije, iznova reproducira svoj početni moment: sklonost ka buntovništvu i autoritarnosti, hilijazmu - kao svijetu pravde koja je izgubljena i koju ponovo treba uspostaviti.

Nastale promjene pod utjecajem modernizacije možda se najbolje očituju u odnosu prema društvenim (dakle, nereligijskim) djelatnostima crkve. Riječ je o onim djelatnostima, u kojima je crkva ranije participirala i još uvijek manje-više sporadično participira (učešće u politici, sredstvima javnog informiranja, školskom sistemu,

rješavanju socijalnih problema, odgoju djece i organiziranju slobodnog vremena mladih). Pogledajmo, još jednom, rezultate spomenutog istraživanja:

Tablica 3

Odnos prema etnocentrizmu i društvenim djelatnostima crkve (u X razreda)

Društvene grupe	Etnocentrizam	Društvene djelatnosti crkve*
Politički rukovodioci	4,31	2,90
Direktori	3,98	2,76
Inteligencija (IS)	4,12	2,73
Inteligencija (IP)	3,95	2,63
Službenici	3,85	2,67
KV i VKV radnici	3,47	2,46
NKV i PKV radnici	3,33	2,26
Obrtnici	3,54	2,43
Seljaci	3,23	2,17

* U slučaju «društvene djelatnosti crkve» granične su vrijednosti od 1-3.

Crkva je uvijek bila više od religijske organizacije; ona nije organizacija sa samo jednom (religijskom) funkcijom, već i zajednica unutar koje se obavljaju vrlo različite djelatnosti. Odvajanje crkve od države i slabljenje njene ekonomske moći (što je već donijelo građansko društvo - a socijalizam radikalno «ubrza» u osnovi je onaj moment koji slabi višestruku povezanost pojedinca s crkvom. Pojedinač se, šireći svoje okvire orijentacije, religijski individualizira, a crkva, pak, monofunkcionalizira, postajući, ovog puta bez snažnog pokreta, ono što i jest njena mogućnost: religijska zajednica.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je proces monofunkcionaliziranja crkve od strane ispitanika iz svih društvenih grupa prihvaćen i reflektiran kao manje-više već dovršen proces. Ova je refleksija, međutim, još uvijek pod snažnim ideološkim utjecajem. To se možda najbolje očituje kroz izrazito snažno odbijanje djelovanja crkve u odgoju djece i njenog učešća u sredstvima javnog informiranja, dakle, učešća u javnom životu. Upravo ovaj ideološki «pritisak», kao i u slučaju etnocentrizma (gdje također, u svim društvenim grupama, nalazimo njegovo odbijanje), ukazuje da

interiorizacija i refleksija nisu još uvijek stabilne i zbiljski postignute, da je, dakle, moguće ideološko prevrednovanje istraživanjem ustanovljenog vrednovanja (kako u pogledu prihvaćanja monofunkcionalizacije crkve tako i u pogledu odbijanja etnocentrizma). A mogućnosti ideološkog prevrednovanja već se naziru u rezultatima ovog istraživanja. One su, zapravo, i strukturalno i povijesno prisutne. To se vidi iz vrijednosnih sklopova, dobivenih u ovom istraživanju, koji se vežu za vrijednosti liberalizma i socijalizma. Rezultate ćemo prikazati u (korigiranim) koeficijentima kontingencije (CK):

	Liberalizam (u CK)	Socijalizam (u CK)
patrijarhalnost	0,4032	0,3368
autoritarnost	0,5081	0,4047
etnocentrizam	0,4838	0,2879
društvena djelatnost crkve	0,3904	0,1343

Povezanost je liberalizma, kako vidimo, sa sva četiri istraživana sistema vrijednosti značajna (veća s autoritarnošću i etnocentrizmom, a manja s patrijarhalnošću i djelatnostima crkve). Socijalizam je, međutim, značajnije povezan samo sa autoritarnošću. Ostale korelacije su znatno slabije ili skoro nikakve. Tradicionalne vrijednosti (osim autoritarnosti) ispitanici socijalističke vrijednosne orijentacije (a to su, da se podsjetimo, vrijednosti tzv. realnog socijalizma) blago prihvaćaju ili sasvim odbijaju, dok liberalno vrijednosno orijentirani ispitanici te (tradicionalne) vrijednosti znatno jače prihvaćaju. «Spona» među njima, ono što ih «ujedinjuje», jest autoritarnost. Socijalizam se u osnovi razumijeva (doživljava) kroz negativan odnos prema tradicionalnom, liberalizam, pak, u tradicionalnom traži oslonac naspram socijalističke stvarnosti.

Razvoj i vrijednosti

Postoje društveni procesi i društvena stanja (ideje), kaže R. Supek, koji po svojoj prirodi prožimaju ili su sposobni prožeti čitavu društvenu stvarnost ili čitavu svijest. To su tzv. «totalni društveni fenomeni». Među društvene fenomene spada i ideologija jedne klase (njezine ideje, ciljevi, nazor na svijet). Revolucionarni pokreti naročito

nose ovaj «totalni karakter», jer dolaze s programima kojima moraju izmijeniti čitavo društvo, i to kako u pogledu društvenih odnosa tako i u pogledu njihovih shvaćanja ideja i vrijednosti (R. Supek, 1978). Revolucionarnom pokretu inherentan je proces totalizacije, tj. proces progresivnog širenja vlastitih idejnih osnova i akcija. Nasuprot fazi totalizacije je faza detotalizacije, koja započinje već u fazi ekspanzije pokreta, a očituje se u njegovoj institucionalizaciji. «U stvari, društveno-organizaciona i ideološka totalizacija idu zajedno i usko se isprepliću, iako taj paralelizam ne mora biti strogo povezan. Tako npr. ideološka totalizacija može biti ostvarena ranije od društveno-organizacione, do koje dolazi tek s punim osvajanjem vlasti» (Supek, 1978.: 37-38).

Revolucionarni pokret u Jugoslaviji neposredno prije, u toku i neposredno nakon rata, dakle u fazi izrazite totalizacije, obilježen je, uz svu kontroverznost komunističkog pokreta tog vremena, i ideološkim i društveno-organizacionim oblicima i sadržajima totalizacije. To je bila osnova cjelovite promjene društvenih vrijednosti, svijesti, čitave kulture. S obzirom na to da je za svoje širenje imala institucionalne i organizacione pretpostavke u samom društvenom sistemu, da je iza njenog širenja neposredno stajala organizirana vlast, tu bismo kulturu mogli nazvati eksplicitnom kulturom (njeno širenje se propagira preko javnih glasila, knjiga, i sl.), nasuprot kulturi koja se reproducira i/ili stvara po drugim osnovama, izvan novo uspostavljenih institucija, a koju bismo mogli nazvati implicitnom kulturom. Ta implicitna kultura, čiji se temelji nalaze prije svega u reprodukciji svakodnevnice,³ premda je i ona zahvaćena procesom totalizacije, ili bolje rečeno, onim što on ideološki ili organizaciono proizvodi, postoji paralelno s eksplicitnom ili joj je suprotstavljena. Paralelizam i/ili antagonizam dviju kultura zadržan je, uz određene promjene, sve do danas.

«Proces totalizacije obilježavaju slijedeće pojave:

- prevlast političko-ideološke sfere nad ostalim oblastima društvenog života (ekonomskim, kulturnim, socijalnim, privatnim, obiteljskim itd.);
- prevlast ideološko-političke sfere ide u smislu izvjesne homogenizacije društva (s odgovarajućim vrijednostima jednakosti, požrtvovnosti, participacije u društvenom životu itd.);
- postoji prevlast društvenog života i društvenih vrijednosti nad privatnim životom i privatnim vrijednostima (spremnost da se lične i privatne vrijednosti žrtvuju u korist društvenih;

- prevlast društvenog aktivizma nad rutinskim djelatnostima (težnja da se prevladavaju pregrade koje počivaju na društvenoj podjeli rada i stvore primarni odnosi u društvenoj aktivnosti, tj. polivalentni i polifunkcionalni odnosi koji angažiraju čitavu ličnost) ;
- tendencija društvenom monopolizmu za razliku od društvenog pluralizma (nepriznavanje relativne autonomnosti pojedinih oblasti društvenog života, iz čega često proizlazi sektaški "stav" prema kulturi, umjetnosti itd.);
- tendencija jedinstvu nasuprot partikularizmu (u nacionalnoj, ekonomskoj, političkoj i kulturnoj oblasti)» (Supek, 1978.: 39-40)

Dakako, proces totalizacije nije jednoznačan, već u samom sebi sadrži određenu napetost. S jedne strane, socijalni pokret ima tendenciju neograničenog širenja, pokrivanja i prožimanja čitave stvarnosti, a istovremeno i institucionaliziranja i etabliranja već dostignutog. Dok se ta napetost održava, dotle traje proces totalizacije; njeno ukidanje znači dominaciju procesa detotalizacije. Uz taj eminentno socijalno-politički proces, zbiva se istovremeno, te upravo njime uvjetovan ili posredovan, društveno ekonomski proces kojim se mijenjaju društveni odnosi, vrste djelatnosti, intenzitet kretanja agrarnog dijela stanovništva itd. (procesi industrijalizacija, deagrarizacije, urbanizacije). Tipičnu sliku tih procesa i njihove među-uvjetovanosti nalazimo u poslijeratnom razvoju jugoslavenskog društva.

Nosioci društvenih promjena, šira ili uža jezgra totalizirajućeg socijalnog pokreta, kao inicijatori, planeri, organizatori i kontrolori, neposredni su «posjednici» (kao organizacija, društvena grupa, pojedinci) i ekonomske i političke moći. Kao opći poduzetnik oni su i organizatori i regulatori i distributeri kolektivnog kapitala, radne snage, prava itd. Taj sistem društvenih odnosa, način njegove organizacije i regulacije, mogao se uspostaviti i stabilizirati samo u uvjetima koji velikoj većini stanovništva pružaju mogućnosti socijalne promocije (kakve-takve ekonomske i kulturne emancipacije). Sitnom parcelnom seljaštvu i zatečenom radništvu, pretežno zanatskog tipa, mogućnosti socijalne promocije bile su najotvorenije. Snažan razvoj ekstenzivnog tipa industrije angažirao je mase.. nekvalificirane seljačke radne snage, emancipirajući je od seljačke zatvorenosti i opće nesigurnosti, a kvalificiranog zanatliju pretvorio je u predradnika, brigadira, kontrolora, neposredne faze proizvodnje itd. Politički angažman "na liniji" povećavao je mogućnosti te promocije. Us-

postavljena društvena podjela rada te principi organiziranja i funkcioniranja društva postaju, jasno, i osnovni okvir za orijentaciju velike većine stanovništva. Za uspostavljene organizacije i institucije veže se i mogućnost zadovoljavanja potreba. Sve dok je sistem u ekspanziji, mogućnost zadovoljavanja potreba prepoznaje se u tim organizacijama i institucijama i njihovim posredstvom. To prepoznavanje traje do onog momenta kada se završava proces globalnog premještanja stanovništva (socijalnog i prostornog). Kada su putovi socijalne promocije za mase stanovništva već završeni ili zakočeni, postoji pozitivan odnos između procesa totalizacije i čitavog vrijednosnog sklopa od velike većine stanovništva s druge strane. Otuda i ideološka uvjerljivost ideje o nužnosti ili «prirodnosti» danog sistema odnosa. Gubljenje tog pozitivnog odnosa, pored ostalog, znači da je proces totalizacije izgubio bazičnu socijalnu osnovu vlastitog širenja te da je već uvelike na djelu proces detotalizacije, u kojem (jasno) nastaju novi okviri orijentacije pojedinaca i grupa u globalnom društvu.

Suprotno procesu totalizacije, «...proces detotalizacije obilježavaju slijedeće pojave:

- institucionalizacija pokreta, što uvjetuje da se društvena oblast počinje pojavljivati kao nešto posebno i raznovrsno;
- počinju se javljati otpori sa strane funkcionalnih aktivnosti i funkcionalne hijerarhije nasuprot političkoj aktivnosti i političkoj hijerarhiji;
- ponovo dolazi do polarizacije na privatni i društveni život i javlja se otpor protiv miješanja političkih faktora u privatni život pojedinca;
- dolazi do slabljenja tendencije jednakosti, do diferencijacije ljudi s obzirom na društveni status (razlike u položaju, nagrađivanju, privilegijama, itd.);
- dolazi do iščezavanja političkog aktivizma kao dobrovoljnog i aktivnog sudjelovanja u raznim društvenim aktivnostima (privatizacija društvenih interesa, zatvaranje u manje grupe itd.);
- pojava pluralističkih tendencija nasuprot monolitizmu (isticanje posebnosti pojedinih oblasti društvenog života u ekonomiji, kulturi, umjetnosti, što se može označiti kao izvjesna 'depolitizacija' ili 'deideologizacija');

- iščezavanje prvobitnog jedinstva i izbijanje partikularizma u raznim društvenim oblastima (slabija suradnja odnosno kooperacija među raznim društvenim organizacijama, pojava konkurencije i sukoba, osjećaj izvjesne 'dezintegracije' itd.);

promjene u društvenim vrijednostima; vrijednosti na bazi anticipacije budućnosti (utopistički elementi) izmiču pred sadašnjim (realizam i praktičnost u ponašanju), pa čak i prošlim vrijednostima (pasatizam - vraćanje u neke prošle vrijednosti, što je analogno privatizaciji pojedinaca)» (Supek, 1978.: 40)

Dominacija procesa detotalizacije znači «pobjedu» društva nad pokretom, društva koje je sa svojom podjelom rada, organizacijom itd., u odnosu na pokret inertno. Zbog toga je od presudnog značenja za razvoj jednog društva kakav je tip institucija i organizacija stvoren procesom detotalizacije. Ako su to krute, zatvorene, nefleksibilne, dakle autoritarne institucije i organizacije, onda društvo u svom razvoju iznova reproducira samo svoju početnu točku, a autoritarnost postaje osnovni okvir i način ispoljavanja društvenosti i društvene svijesti. Proces totalizacije, naime, u fazi svoje ekspanzije ima tendenciju, podčinjavanja parcijalnih i autonomnih struktura, pozitivni pravni poredak je smetnja njegovoj ekspanziji, pa ga zbog toga stalno mijenja i/ili ne primjenjuje, zahtijeva angažman čitave ličnosti za tzv. opće društveno dobro i općenito visok stupanj socijalne ekspanzije pojedinca. Preferira, pa i (na različite načine) nameće vrijednosti koje se zasnivaju na simpatiji ili participaciji pojedinca u zajednici, opire se diferencijaciji i tezi monolitnosti, kako socijalne akcije tako i sistema vrijednosti itd., pri čemu je socijalna akcija njegove uže ili šire jezgre često voluntaristička, jer je orijentirana na radikalnu promjenu pa se i ne da objektivirati. To je, naravno, vrijeme opće nestabilnosti svih društvenih struktura, još nepronađenog općeg obrasca društvene organizacije i regulacije. Ukoliko se organizacije i institucije formiraju na osnovnim principima socijalnog pokreta iz faze njegove ekspanzije, one ne sadrže bitan racionalistički moment u regulaciji modernog društva, a to je jednakopravnost (bar idealno konstituiranih) autonomnih subjekata društva. Dakako, takve institucije, zasnovane na principu monolitnosti i autoritarnosti te sa monopolom u organizaciji i regulaciji društva, u fazi detotalizacije pokreta ne korespondiraju sa društvom, tj. njegovom podjelom rada, diferencijacijom, fragmentacijom, privatizacijom itd. One same, s obzirom na to da je društvo «pobijedilo» pokret, predstavljaju jedan, i to bitan, element nove društvene hijerarhije.

Taj preokret u razvoju pokreta historijski bi se mogao smjestiti na kraj 50-ih i početak 60-ih godina. U to vrijeme je u Jugoslaviji već izvršen značajna socijalno-prostorni premještaj stanovništva, formirala se solidna osnova za vlastiti privredni i društveni razvoj, koliko-toliko se stabilizirala stvorena podjela rada i mogu se prepoznati na njoj zasnovane osnove društvene grupe i mjesta koja ona zauzimaju u reprodukciji društva. Tada je jugoslavensko društvo pokušalo pronaći novi tip vlastitog razvoja (prelaz s ekstenzivnog na intenzivni oblik privređivanja, otvaranje prema vanjskom tržištu, što znači, uz ostalo, i destrukciju vlastite autarkičnosti, kvalitativno nov način organizacije i regulacije - budući da se više ne radi o prostom, gotovo mehaničkom transferu radne snage kakav je do tada postojao, itd.). Decentralizacija društva (teritorijalna i dijelom funkcionalna) nije ukinula vladajući društveni odnos, prirodu institucija i organizacija iz prethodnog perioda. Država, odnosno vladajuća društvena grupacija na nekim nivoima i sektorima donekle decentralizira poduzetničke funkcije (pa se tako i unutar sebe diferencira), a u sve fragmentiranijem društvu nužno se pojavljuje kao opći posrednik. Samorazumijevanje te promjene, kao korjenite, već se u krizi pojavljuje kao privid. Dakle, ako je zajednica, u prethodnom periodu, usprkos prisustva već od samog početka intencijama socijalne revolucije neprimjerenim pojavama,⁴ doživljavana kao konkretna ljudska zajednica za koju se vrijedi angažirati, u kojoj se participacija naprosto pretpostavlja, ako je pronađena kao onaj oblik socijalnog života koji velikoj većini stanovništva mijenja uvjete života, ako simbolizira izbavljanje i oslobođenje od svih onih ratnih stradanja i katastrofa, u drugom je periodu izgubila tu svoju «magičnu» privlačnost i «prirodnost», pa se čitav kompleks vrijednosti vezanih uz nju i zajedno s njom devalvira. Nove vrijednosti (kao da su u zasjedi čekale) koncentriraju se oko partikularnih i individualnih interesa, sa dominacijom tzv. statusne, «materijalističke» potrošačke orijentacije. Premda zvanično ideologija nije nikada legitimirala tu orijentaciju, upravo su nosioci te ideologije njeni glavni «subjekti», odnosno «praktikanti». I kao što se događa u svakom društvu, tako je i u jugoslavenskom: praksa vladajuće ideologije, formalno - logički samoj ideologiji često proturječna, zahvaća, ponekad i na tragikomičan način, čitavu populaciju.

Usprkos autoritarnog karaktera političkog života i gotovo svih političkih institucija⁵, u fazi totalizacije revolucionarnog pokreta postojao je visok stupanj participacije pojedinca u zajednici (ekspanzija pokreta je u uskoj vezi sa ekspanzijom socijabilnosti), budući da u pokretu dominira orijentacija ka budućnosti sa značajnim elementima utopijskog, što omogućava «lakšu mobilizaciju pojedinaca s različitom

motivacijom jer je slika budućnosti udaljena i nediferencirana» (Supek, 1978.: 50).⁶ Nasuprot toj utopijskoj orijentaciji, u fazi detotalizacije dominira realističko-pragmatička orijentacija, koja se koncentrira na reprodukciju već postignutog sa permanentnim zahtjevom za dominacijom «specijalizacije i lične sposobnosti ... nad čisto etičkim i idejnim identifikacijama» (Supek, 1978.: 52) Zajedno s diferencijacijom društvenog života nužno dolazi do pluralizma vrijednosti: monolitizam vrijednosti - tipičan za fazu pune ekspanzije i totalizacije - počinje se lomiti i pokazuje vrijednosti koje se ograničavaju na pojedine krugove, društvene oblasti života, pa čak i na izvjesne društvene slojeve. S tim nužno dolazi i do spontane redefinicije i doživljaja zajednice;⁷ visok stupanj njene neodređenosti se problematizira ta definira i doživljava kao skup raznorodnih interesa. Zadržavanje autoritarnih političkih institucija (formiranih specifičnim historijskim procesom) u novim, izmijenjenim društvenim okolnostima (proces detotalizacije) upravo pokazuje, bez obzira na ideološka prikrivanja stvarnosti, da je u pitanju zajednica (društvo) koje se organizira oko grupnih i individualnih interesa. Neprikosnovenost jednog interesa (vladajuće društvene grupacije) institucionalno se brani, pa otuda i zadržavanje autoritarnog karaktera političkih institucija. Napetost između autoritarnog političkog života (koji se, kada je takav, kao i u svakom društvu, nakon nekog vremena ritualizira, formalizira, izolira i si.) i autoritarnih političkih institucija, s jedne strane, i reprodukcije svakodnevnice, u čijoj je osnovi zapravo reprodukcija modernog industrijskog društva, s druge strane, pasivizira svaki mogući napor (u već diferenciranom društvu i anemičnoj socijalnoj "klimi"), koji je usmjeren ka novom tipu produktivnog društva i traganju za vlastitim identitetom, koji, dakle, remeti postojeće konstelacije socijalnih snaga i njihovih interesa.⁸

Za reprodukciju društva tog tipa poželjne su osobine ličnosti oko kojih se koncentriraju i odgovarajuće vrijednosti, uz aktivizam (unutar zadanih okvira), konformizam i autoritarnost. Riječ je, dakle, o tzv. aktivistima (Golubović, 1973). U danoj situaciji nužno se, kao i u svim modernim društvima, reproducira egzoaksijalni tip ličnosti (Bauman) koji je prije svega orijentiran ka maskimalizaciji nagrade. Društvene institucije⁹ oblikuju način postizanja tog cilja. Dok se to npr. u liberalizmu postiže općom utakmicom, u ovom tipu društva «aktivizmom» se postiže autoritarna i konformistička ličnost, koja opet, s obzirom na vladajuću orijentaciju (statusni simboli, potrošnja i si.), ima potrebu za dodatnom «nagradom», koristeći pri tom mjesto («monopol») koje zauzima u društvenoj hijerarhiji i podjeli rada. Jasno, kao i mnogi drugi vladajući obrasci ponašanja, odnosno

obrasci ponašanja vladajuće grupacije, i ovaj postaje «općedruštveno prihvaćen», tj. prihvaća ga manje-više ukupna populacija koja ima bilo kakve osnove za to. Čitav sistem razmjene usluga i dobara, krizom pojačan i proširen, doprinosi, između ostalog, povećanju destabilizacije pozitivnog pravnog sistema i pravne neizvjesnosti pojedinaca i grupa.

Napomene

* Ovaj tekst je objavljen u studiji «Sociološki faktori razvoja», Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1990, str 97-121. Studija je rađena za potrebe projekta «Znanstvene osnove dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja Hrvatske» koji se izvodio od kraja 1986. do kraja 1989. godine.

1. Tamo gdje postoje "ostaci" privatnog rada, koji uz određen sistem razmjene postaje društveni rad, njegova regulacija je drukčija od neposredno društvenog - podruštvljenog - rada. Stvoren je čitav sistem ograničenja za ovaj rad: on se održava kao trenutno društvu potreban, ali istovremeno i društveno nepoželjan rad. Taktički je potreban, a strategijski nepoželjan. Kao "čisti" tip, ova zajednica, dakle, ne podrazumijeva i privatni rad.

2. Istraživanja su 1984. godine proveli Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Istraživanje je provedeno na području SR Hrvatske

3. Svakodnevica ne znači nužno privatnost i konzum, ali su to njena značajna obilježja u uvjetima reprodukcije života u kojemu vlada opća neimaština ili je život organiziran tako da je svakodnevica rodno tlo privatnosti, konzuma i sl.

4. "U suprotnosti s utjecajem revolucionarnih promjena negativno je djelovao čvrsto postavljen i detaljno razrađen sistem ekonomskih i političkih privilegija, kao i ideološki monopolizam rukovodećeg sloja "revolucionarne elite". Zatvorenost, nelegalnost i prikrivanje specijalne distribucije u periodu opće oskudice, zloupotrebe i mnogi protuzakoni postupci u osiguravanju privilegije, doveli su do učvršćenja oligarhijske hijerarhije i do mistifikacije autoriteta, do široko izražene odbojnosti prema dvostrukom moralu i licemjernosti kojom se uzaludno prikrivao raskorak između proklamiranih principa i prakse" Čaldarović, 1973.: 73).

5. Ova autoritarnost u principu nije nužna, ali s obzirom na konkretnu historijsku situaciju u Jugoslaviji (karakter jezgre ili "avangarde" pokreta i predominantno učešće seljačke omladine u njemu) javni život nije mogao imati bitno drugačije oznake.

6. I dalje: "Težnja za radikalnim društvenim promjenama nalazi se u stalnom porastu, i to ne samo na planu socijalističke revolucije, već podjednako i na planu industrijalizacije i prevladavanja tradicionalnih oblika kulture" (Supek, 1978.: 50).

7. "Mi (zajednica) se uvijek afirmiše kao žarište intimnosti i topline, ali su njegovi stepeni krajnje promjenjivi i mogu pasti veoma nisko do točke svodenja Mi na stanje čiste virtualnosti, učešća njegovih članova u gotovo potpunoj pasivnosti; samo spajanje može biti nesvjesno ili se samo površinski ostvariti" (Gurvitch, 1965.: 144).

8. Same vrijednosti se ne konstituiraju apstraktno i neovisno o interesu. Interesi su njihova aktivna socijalna podloga. "Odnos između vrijednosti i interesa centralno je pitanje društvenog postojanja i djelovanja vrijednosti" (Pusić, 1977.: 23).

9. U težnji ka maksimalizaciji nagrade pojedinac se, s obzirom na opću utakmicu, izlaže krajnjoj neizvjesnosti. Funkcija je institucija u tom slučaju da tu neizvjesnost umanjuje.

ETNOCENTRIZAM DRUŠTVENIH GRUPA I NACIONALNIH ZAJEDNICA

Započete promjene u real-socijalističkim zemljama - sa intencijom da se, na osnovi autonomije društva (a to onda znači i autonomije grupa, zajednica, organizacija, pojedinaca itd.), postigne ekonomska racionalnost (maksimiranje dobiti, smanjenje troškova i si.), da se, dakle, real-socijalistička društva integriraju u vladajući svjetski ekonomski poredak - suočavaju se ne samo sa postojećom ekonomskom i društvenom strukturom, već i sa sistemom vrijednosti kao centralnim momentom kulture.* A to znači da započete promjene zahtijevaju i novu vrijednosnu legitimaciju kako bi se uopće mogao uspostaviti odgovarajući institucionalni poredak. S obzirom na to da se smjera ka društvu ekvivalentne razmjene, vrijednosti koje bi legitimirale takav društveni poredak morale bi biti univerzalne, tj. morale bi biti oslobođene svih vrsta partikularizma, jer se samo na taj način jamče iste slobode i prava svakom pojedincu, zajednici, grupi itd. Ekvivalentna razmjena podrazumijeva da su njeni akteri jednaki, što je moguće postići samo tako da se apstrahira od njihovih individualnih svojstava, kako ličnih tako i socijalnih i kulturnih. Vrijednosti koje legitimiraju poredak društva ekvivalentne razmjene evropsko je prosvjetiteljstvo ugradilo u temelje modernog univerzalizma i racionalizma. One su legitimacijska osnova suvremenog građansko-kapitalističkog društva, odnosno konstitucije liberalno-demokratskih političkih zajednica (država). One se nasuprot historijskom pravu, zasnivaju na prirodnom pravu (stoga su univerzalne) i u trajnom su sukobu s vrijednostima koje podržavaju tradicijom održavane autoritete (patrijarhalizam, autoritarizam), kao i s kolektivističkim i partikularističkim (npr. etnocentrističkim) vrijednostima. Te vrijednosti su sloboda, jednakost (šansi), jednakopravnost itd. S obzirom na njihovu univerzalnost i racionalnost, pogodne su za izgradnju formalnih sistema i procedura, te, kroz stimuliranje ciljno-racionalnih usmjerenja i ekonomiziranja s vlastitim potencijalima za discipliniranje individua. One, s jedne strane, konstituiraju i legitimiraju zajednicu kao opće dobro i društvo kao otvoren sistem odnosa. S druge strane, mada apstrahiraju od individualnih svojstava one ih na izvjestan način podrazumijevaju, te upravo zahvaljujući apstrahiranju omogućavaju i «toleriraju» postojeće razlike (svojstva). Zajednica konstituirana pomoću ovih vrijednosti ne

zahtijeva od pojedinca nesimetričan odnos, njegovu participaciju u «vrhovnom dobru» koja bi značila stapanje, žrtvovanje, služenje i sl. već naprotiv, ona traži ravnodušnost, interes, ekvivalentnost. Rudi Supek naziva ove vrijednosti recipročnim vrijednostima, odnosno vrijednostima koje su zasnovane na recipročnosti. «One odgovaraju i načinima kako čovjek želi regulirati svoje odnose razmjene s drugim čovjekom, kad takva razmjena pretpostavlja odnos ravnodušnosti, to jest, potpunu istovjetnost interesa» (Supek, 1977.: 225). Organizacija društvenog života i života u političkoj zajednici, iza kojih kao legitimirajuća osnova stoje vrijednosti o kojima je riječ (nasuprot real-socijalističkom načinu reprodukcije društvenog života), prije svega pretpostavlja odvojenost društva od države. Ta temeljna razlika implicira i druge razlike: s jedne strane su vrijednosti unutar kojih dominira privatnost, partikularnost, pluralnost, realizam, koje preferiraju rutinske aktivnosti, institucionalizam i diferencijaciju, s druge strane, i nasuprot njima, su vrijednosti real-socijalizma, unutar kojih dominira kolektivnost, jedinstvo, monolitizam, utopizam i gdje se preferira mobilizacija, ideologija pokreta i homogenizacija.

1. Okviri orijentacije

U ovom istraživanju testirana su upravo ova dva sistema vrijednosti: prvi je liberalni, a drugi real-socijalistički (ili socijalističko-kolektivistički). Cilj istraživanja sastojao se u ustanovljavanju njihove raširenosti u društvu (prihvatanju ili odbijanju), kao i u utvrđivanju njihovog odnosa naspram tradicionalnih sistema vrijednosti (patrijarhalizam, autoritarizam, etnocentrizam, religioznost), koji stoje u osnovi narodne kulture i koji se na specifičan način reproduciraju nasuprot intencijama modernizacije u real-socijalističkom proizvođenju društvenog života. Dva su, dakle, globalna sistema vrijednosti koji penetriraju u tradicionalnu narodnu kulturu i koji je nastoje i transformirati i marginalizirati (odnosno lokalizirati). Povijesno-praktična nastojanja uvođenja ovih sistema vrijednosti u narodni život nailaze na jake otpore, a nerijetko bivaju i onemogućena u relativno dugom vremenskom periodu. To se posebno odnosi na liberalne pokušaje modernizacije pretežno tradicionalnih društava, koja su na rubovima centralnog kapitalizma. Uspostavljanje real-socijalističkog sistema u ovim društvima pojavljuje se, s jedne strane, kao prekid započetog procesa liberalizacije, a s druge strane kao specifičan odgovor na zahtjeve modernizacije. Kriza real-socijalizma pokazuje svu neuspješnost takvog pokušaja modernizacije

društva. Na površinu izlazi ono što je bilo potisnuto, nezvanično, neeksplicitno, marginalizirano, ono što je ostalo izvan zvaničnog, važećeg i javnog života i što je egzistiralo paralelno sa zvaničnim oblicima (paralelna ekonomija, komunikacije, vrijednosti, znanja itd.). Ti potisnuti oblici nastoje da se uspostave kao novo zvanično važenje (pri tome se jedino masovna kultura pojavljuje kao medij između dva postojeća, paralelna svijeta). S jedne strane, više kao utopijska svijest nego kao praktična moć, javlja se zahtjev za uspostavljanjem građansko-individualističke racionalizacije i discipliniranja, dakle, afirmira se stanovište građanskog univerzalizma i racionalizma. A s druge se strane ističe, jedan proživljeni romantizam, koji ne teži za postignućem individualne subjektivnosti, već se iscrpljuje u postizanju subjektiviteta kolektiva, prije svega nacije (nacija jeste osoba), pa time, zapravo, onemogućava onaj prvi zahtjev i pasatiistički afirmira tradicionalni vrijednosni sklop. Razgradnja real-socijalizma, dakle, iznova otvara sve one probleme i proturječnosti koje je real-socijalistička konstitucija nastojala sistematski ukinuti.

Podaci dobiveni empirijskim istraživanjem (1989) ukazuju na naznačene proturječnosti (usporedit ćemo ih sa nalazima analognog istraživanja iz 1984. rađenog u okviru projekta: «Socio-kulturni razvoj» - Hodžić, 1986). Pogledajmo prvo raširenost istraživanih vrijednosnih orijentacija među ispitanicima (tablica 1).

Tablica 1. Raširenost vrijednosnih orijentacija (1989-1984) (%)

Vrijednosne	Intenzitet prihvatanja				
orijentacije	Potpuno odbaciva	Slabo hvaćanje	Osrednje prihvaćani	Jako hvaćani	Izrazito prihvaćanje
Patrijarhaliz					
1989	5.3	11.1	18.9	25.7	38.6
1984	5.1	10.2	18.9	25.3	40.5
Autoritariz					
1989	9.7	17.9	26.4	30.7	15.3
1984	9.1	19.6	30.8	30.2	10.3
Etnocentriz					
1989	34.4	33.3	17.7	10.0	4.5
1984	18.7	36.7	24.0	13.7	6.9
Liberaliza					
1989	6.1	17.2	23.1	25.1	28.4
1984	27.5	29.9	22.2	14.6	5.8
Socijalistič kolektiviza					
1989	12.5	27.5	26.8	22.2	11.0
1984	8.2	20.9	29.0	28.1	13.8

Iz prikazanih podataka vidljivo je da su sve vrijednosne orijentacije, mada ne podjednako, značajno prisutne kod ispitanika. Najmanja je raširenost etnocentrizma, a najveća patrijarhalizma. Također, vidljivo je da je najstabilnija patrijarhalno-autoritarna vrijednosna struktura (beznačajno su razlike između rezultata dva istraživanja), a da su najveće promjene nastale u odnosu prema liberalizmu. Raširenost etnocentrizma je manja u ponovljenom istraživanju (1989), što je najvjerojatnije rezultat samog instrumenta (o tome će kasnije biti riječi). Da bi navedeni podaci bili razumljivi, navest ćemo operacionalne odredbe spomenutih vrijednosnih orijentacija. Liberalizam je operacionalizacijom (riječ je, dakle, o mjernom instrumentu) shvaćen kao sistem vrijednosti koji afirmira autonomiju i privatno-vlasničku poduzetnost te, barem idealno, jednakopravnost, slobodu javnog govora i političkog udruživanja. Nasuprot liberalizmu, socijalistički kolektivism definiran je kao sistem vrijednosti koji podržava kolektivno vlasništvo (posredovano «državom»), kolektivne interese (nasuprot interesa pojedinaca) i jedinstvo vlasti, a negativno vrednuje slobodu artikuliranja i organiziranja grupnih i individualnih interesa. Patrijarhalizam je operacionaliziran pomoću vrijednosti koje reguliraju odnose žena-muškarac (u porodičnom i javnom životu, te u sferi rada), u kojima muškarci imaju tradicijom zagaraniranu dominantnu ulogu. Autoritarizam je određen kao sistem vrijednosti koji u međuljudskim odnosima, javnom životu i sferi rada podržava neupitnost pokoravanja tradicijom zadanom autoritetu. Etnocentrizam je definiran tako da predstavlja određenu konstrukciju etničke (ili nacionalne) zajednice koja se formira, nasljeđuje i reproducira pomoću isključivosti i apriorizma i koja u susretu s mogućom iskustvenom evidencijom (na razini «mi» - «oni») postupa selektivno. Otuda, etnocentrizam je uvijek, naslijeđen i zatvoren, prema novom iskustvu ispunjen predrasudama. Prihvatanje od strane ispitanika sve četiri mjerene «dimenzije» označili smo kao «izrazito jako», tri «jako», dvije kao «osrednje», jedne kao «slabo» i nijedne kao «potpuno odbacivanje». Dobiveni podaci (tablica 1) mogu se prikazati i pomoću aritmetičke sredine (X), kako bi tako postali jednostavniji i lakše usporedivi.

Tablica 2. Vrijednosne orijentacije (1989-1984) (u x)

Vrijednosne	1989		1984	
orijentacije	x	st. dev.	x	st. dev.

Patrijarhalizam	3.8067	1.2161	3.8582	1.2008
Autoritarizam	3.2404	1.1958	3.1310	1.1208
Etnocentrizam	2.1680	1.1394	2.5326	1.1441
Liberalizam	3.5269	1.2357	2.4133	1.1972
Socijalistički kolektivizam	2.9171	1.1958	3.1841	1.1556

Vidimo da su u oba istraživanja vrijednosti iznad prosjeka aritmetičkih sredina (koje se mogu «kretati» u rasponu 1 do 5) zabilježene u slučaju patrijarhalizma i autoritarizma, a ispod prosjeka u slučaju etnocentrizma. Male promjene (smanjenja raširenosti) nastale su u slučaju socijalističkog kolektivizma, a znatne promjene (povećanje raširenosti) u slučaju liberalizma. U osnovi bi se, dakle, moglo reći da su ispitivane orijentacije, osim liberalizma, konstantne, pa bi se i «status» liberalizma u tako ispunjenom-vrijednosnom okviru (tradicionalizam i kolektivizam) morao svakako kritički ispitati. Ali ova analiza nije usmjerena na ispitivanje prisutnosti liberalizma već onih snaga koje stoje u osnovi narodne *kulture*, kao njegovo ograničenje (pa tako i kao ograničenje mogućnosti, liberalizmom posredovane, modernizacije društva). Ovdje je prije svega riječ o etnocentrizmu, o njegovoj raširenosti u pojedinim društvenim grupama i nacionalnim zajednicama. Navođenje drugih podataka, njihovih osnovnih distribucija, u funkciji je kontekstualizacije analize etnocentrizma.

2. Vrijeme etnocentrizma

Bez iznimke, u svim zemljama real-socijalizma, u kojima je započeo višestranački politički život, prostor javnog djelovanja ispunjen je snažnim nacionalnim pokretima, nacionalnom samosviješću, afirmacijom tzv. nacionalne samobitnosti, itd. A tamo gdje su političke zajednice višenacionalne, javljaju se i snažni etnički sukobi. Jugoslavija u tom pogledu nije izuzetak. Sve te pokrete karakterizira izrazita masovnost, i vrijednosni sklop koji se po svim svojim očitovanjima, simbolima i radnjama može nazvati etnocentrizmom. Na djelu je isključivost, apriorizam (u konstrukciji «nacionalnog bića», koji ide sve dotle da se genetski pokušava zasnovati) i selektivnost (iz prošlosti se biraju simboli i događaji

koji ne samo što bi mogli poslužiti za aktualne potrebe, odnosno sukobe, već se, tako odabrani, zvanično interpretiraju više u skladu sa predajama, nego s kritički interpretiranom prošlošću). Dakako, ovi su pokreti promatrače iznenadili ne toliko samom pojavom koliko silinom i masovnošću. Oni, zapravo, nikad nisu ni prestajali. Pojavljivali su se, otvoreno, kao otpor postojećem sistemu, a ponekad prikriveno, često unutar samog sistema.

Valja, međutim, primijetiti da zvanični javni život često na sebe preuzima ovlaštenja koja mu ne pripadaju, pa i onda kada iza njega stoje masovni pokreti. Ono što je zvanično uvijek nastoji da pojavnost oblikuje, prilagodi sebi i pokori. Ali je uvijek neizvjesno da li se u tome uspijeva. Kako protumačiti to da isti ljudi, masovno, u relativno kratkom vremenskom razmaku, ispoljavaju, s očitom emocionalnom angažiranošću, dva po svemu različita stremljenja? Istraživač se uvijek nađe pred ovakvim pitanjima kada podatke, dobivene uobičajenom znanstvenom procedurom, želi, na određen način, povezati sa karakteristikama javnog života u kojem sudjeluje kritički i kao promatrač. Iz podataka prikazanih u tablicama 1 i 2 vidljivo je da etnocentrizam nije tako široko prisutan među ispitanicima, koliko se u javnom životu identificira kao dominantna pojava. Ako uzorak nije problematičan (a nema razloga da bude), da li je riječ o nepouzdanosti podataka dobivenih istraživanjem (iz razloga koji nisu u vezi s uzorkom), ili je u pitanju naznačena identifikacija javnog života?

Prije pokušaja odgovora na ovo pitanje, valja detaljnije izložiti istraživanjem dobivene podatke. Ranije je uočeno da je od svih istraživanih vrijednosnih orijentacija, kojima se daju važenja postojećem ili mogućem poretku stvari i međuljudskim odnosima, najmanje među ispitanicima prisutan etnocentrizam, te da je stupanj njegove prihvaćenosti u ponovljenom istraživanju (1989.) niži (iako ne znatno) od onog zabilježenog u ranijem istraživanju (1984.). Ovu razliku nije moguće jednoznačno objasniti. Na nju su svakako utjecala barem dva «momenta»: (1) u ponovljenom istraživanju preformulirana je jedna tvrdnja (kojom se mjeri etnocentrizam), po kojoj su zabilježene značajne razlike; (2) vrijeme istraživanja, u slučaju upravo ove tvrdnje, moglo je proizvesti nastale razlike, a to znači da se i sam instrument mjerenja ne može nekritički primjenjivati. Pogledajmo sada podatke iz istraživanja (tablica 3).

Vidimo, prvo, da se oko 20% ispitanika u oba istraživanja slaže «da nacionalno mješoviti brakovi *moraju* biti nestabilniji od drugih» (dimenzija 1), te da se, također, u oba istraživanja, njih oko 25% slaže s tim da se pojedinac «može osjećati

sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gdje je većina pripadnika njegove nacije» (dimenzija 3). Razlike se kod ova dva slučaja pojavljuju tek u stupnju neslaganja. Kod druga dva slučaja razlike između podataka prvog i drugog istraživanja su značajne. Kada je u pitanju dimenzija 4 («nacija-povjerenje», tj. da se među nacijama «može ostvariti dobra suradnja, ali ne i potpuno povjerenje»), razlike su s obzirom na vrijeme istraživanja, razumljive i očekivane. Šta je, međutim, s preostalom dimenzijom, onom kojom se ispituje odnos nacije i države? U prvom istraživanju (1984.), tvrdnja kojom se mjerio ovaj odnos glasila je: «Bez vlastite države nijedna nacija ne može očekivati napredak». Ovu tvrdnju, nakon uvida u dobivene rezultate (sa izrazito velikim prihvaćanjem - 67,8%), istraživači su ocijenili nedovoljno «čistom» za mjerenje onog na što se cilja (država i nacija nisu, naime, u ovoj formulaciji u neposrednoj vezi, već su posredovane pojmom napretka), pa je u ponovljenom istraživanju preformulirana i glasila je: «Svaka nacija mora imati svoju državu». U vrijeme u kome su obavljena oba istraživanja već je sasvim otvorena kriza jugoslavenskog društva, ukupnog načina njegove reprodukcije, pa i njegovih institucija (mada se u vrijeme prvog istraživanja to zvanično još ne priznaje). U političkoj svakodnevnici, u koju su već uključene na različite načine mase stanovništva, odnos nacija - država mogao je u prvom istraživanju asocirati na aktualni kosovski sukob («Kosovo republika»), a u drugom na ekspanziju postojećih političkih sukoba koji su se u Hrvatskoj doživljavali i artikulirali na izrazito dramatičan način (parola na nekoliko masovnih skupova u Hrvatskoj: «Ovo je Srbija»). Dakle, kako izmijenjena formulacija tvrdnje tako isto i izmijenjene političke prilike (koje mogu biti u vezi s tvrdnjom) djelovale su vjerojatno na razlike u njenom prihvaćanju. U svakom slučaju, tek će se u eventualno ponovljenim istraživanjima moći utvrditi koliko se spomenutom tvrdnjom doista mjeri ono što se hoće izmjeriti. S obzirom, međutim, na relativno veliku stabilnost ostalih tvrdnji (tablice 3 i 4), mogli bismo tvrditi da, što se tiče raširenosti etnocentrizma, promjene nisu značajne (tablica 4).

Tablica 3. Raširenost dimenzija etnocentrizma (%)

Dimenzije	Odbacivanje - prihvaćanje				
	Uopće se ne slaže	Djelomično se ne slaže	Neodlučan	Djelomično se slaže	Potpuno se slaže

1.Nacija-brak					
1989	66,2	9,1	6,1	9,7	8,9
1984	49,9	16,5	12,4	9,8	11,5
2a. Nacija-država					
1989	61,7	7,1	11,6	7,2	12,5
2b. Napredak - nacije - države					
1984	16,6	7,8	7,8	17,0	50,8
3.Nacija-sigurnost					
1989 :	56,3	10,4	7,1	12,6	13,6
1984	51,3	17,1	7,1	11,7	12,8
4.Nacija-povjerenje					
1989	25,9	11,5	11,1	22,6	28,9
1984	32,6	15,1	12,4	19,2	20,8

Uvid u dobivene rezultate (tablice 3 i 4) otkriva jednu od bitnih «crta» etnocentrizma: u međuljudskim odnosima (kad se oni uspostavljaju između pojedinca) etnocentrizam pokazuje relativno niske vrijednosti (nacija-brak); ali kada se pojedinci odnose kao kolektiviteti, kao «mi» - «oni», kada, dakle iščezava personalnost, onda se bilježe relativno visoke vrijednosti (kada govornik kaže: «Nemam ja ništa protiv njega» - tj. kolege, susjeda, prijatelja, bračnog partnera – «ali imam protiv njegovog naroda», onda on zapravo zamjenjuje «ja» sa «mi», jer je «mi» govornik protiv onog «drugog»). U ovom slučaju to se najbolje očituje u dimenziji «nacija-povjerenje». Relativno visoka zasićenost ovom dimenzijom (pozitivan odnos prema njoj ima svaki drugi ispitanik u ponovljenom istraživanju), te relativno niska zasićenost dimenzijom «nacija – brak» (svaki peti ispitanik ima pozitivan odnos prema njoj), pokazuju da ni ovaj, kao ni drugi okviri orijentacije, iako su koherentni, sa relativno visokim stupnjem unutrašnje povezanosti, nisu sasvim cjeloviti. No, upravo zbog te necjelovitosti (različite zasićenosti pojedinih dimenzija) skupni (sintetski) indikator u analizi se uvijek mora koristiti s izvjesnom rezervom. To je posebno slučaj kada se analiza ne

ograničava na podatke dobivene istraživanjem anketnog tipa, već se pokušava uspostaviti korespondencija između takvih podataka i uvida dobivenih na drugi način.

Tablica 4. Dimenzije etnocentrizma (1989-1984) (izražene X)

	1989		1984	
	x	st.dev	x	st.dev.
1. Nacija - brak	1.8597	1.3763	2.1657	1.4183
2. Nacija - država	2.0166	1.4632	3.7752	1.5304
3. Nacija - sigurnost	2.1662	1.5264	2.1777	1.4749
4. Nacija - povjerenie	3.1730	1.5823	2.8047	1.5614

U «normalnim» društvenim okolnostima, tj. kada se postojeći okvir ne dovodi u pitanje, a sukobi se rješavaju ustanovljenom procedurom, raširenost etnocentrizma je mala. On je tada marginaliziran, njegovi nosioci su uglavnom pojedinci s margine društva, često neprilagođeni važećim vrijednostima i normama. Ali i tada sve dimenzije etnocentrizma nisu podjednako prisutne, kako u javnom tako i u društvenom životu, dakle, u odnosima među ljudima. U stabilnim uvjetima reprodukcije društva i funkcioniranja njegove političke zajednice, povremeno manifestiranje etnocentrizma, upravo sa stanovišta stabilnosti zajednice, interpretira se kao ekscres i time ga se amortizira i marginalizira. Ova marginalizacija, međutim, uspijeva ili ima izgleda na uspjeh samo ukoliko postojeći sistem odnosa, njihova regulacija i važenje, osigurava za masu stanovništva zadovoljavanje dostignutog nivoa potreba, te ukoliko vladajuće grupacije svojim ukupnim djelovanjem uspijevaju postojeće ustanove održati i prikazati ih prirodnima. Kada se, dakle, dominacija ne održava neposrednom upotrebom sile. Kriza sistema, uz odsustvo prosperitetnog subjekta, zainteresiranog da se ona produktivno prevlada, aktivira, pak, u masi stanovništva potisnute slojeve svijesti, onu vrstu nade (jer valja umiriti stvorenu anksioznost, nesigurnost, strahove, nezadovoljstva) koja u povijesnoj i mitskoj prošlosti traži svoje utemeljenje, kako bi tako ohrabrena i osnažena sebe samu uvjerila u svoje realne mogućnosti. Tradicijom formirane predodžbe o «nama» i «njima» - gdje su «oni» uzrok lošeg i prepreka za dobro, što je u dominantno seljačkoj kulturi amoralnog familijarizma zapravo zamjena za štetno i korisno (Mendras, 1986) i gdje je nacionalno «mi» tek ekspanzija ovako razumljenog, porodičnog «mi» - aktiviraju se u situaciji trajnije uskraćenosti. Tako

dinamika «mi» - «oni» postaje zasićena nepovjerenjem, koje opet svojim porastom aktivira i druge dimenzije etnocentrizma.

To pokazuju kako rezultati našeg istraživanja tako i sva zbivanja u real-socijalističkim zemljama u posljednjih nekoliko godina (kada je vladajući okvir orijentacije i zvanično doveden u pitanje), a posebno u višenacionalnim zajednicama. Najjasnije se to vidi kroz odnos većine i manjine. Manjina nema (ili je izgubila) povjerenje u većinu. Nedostatak povjerenja proizvodi osjećanje nesigurnosti. Sigurnost se može postići isključivanjem (ukidanjem) većine, tako da u novom okviru manjina postaje većina. Ali, pošto nova većina ima i svoju manjinu, i ova manjina teži da postane većina. Radi se, zapravo, o nastojanju da se postigne identitet političke i nacionalne (narodne) zajednice. A da bi se to postiglo, i u težnji za osiguranjem novog legitimiteta (jer postojeći je legitimitet doveden u pitanje), nužno se aktiviraju vrijednosti i simboli narodne kulture, kako oni koji su višestoljetnom tradicijom osiguravali identitet pojedinih zajednica (pretežno seljačkih i regionalnih), tako i oni koji su, u doba nastajanja širih etničkih zajednica, formirani dominantno nacionalno-romantičarskom inspiracijom. Kada se kaže: «nacionalno-romantičarska inspiracija», time se već romantizam reducira, transformira i stavlja u političku svrhu. Cocchiara kaže: «Poznato je da je jedno od općih obeležja romantizma veličanje pojedinca, individualnosti, ličnosti, genija; ali iznad pojedinca postoji - i evo germanizma - ličnost sopstvenog plemena koje ima svoj jezik, tradicije, običaje, a oni, svakako, nisu apstraktne forme, već spontani i stvaralački trenuci duha. Romantizam osim toga predstavlja i novi način poimanja života u njegovim uzbudljivim, zagonetnim, nostalgičnim i apsolutnim aspektima. Da bi sama vizija života bila što jasnija, romantizam stapa u jedno nauku, religiju, satiru, umetnost. Germanizam u tu viziju uključuje vrednost nemačkog života ... a iz tog spoja onda crpe nove podsticaje i nove obmane» (Cocchiara, 1984.: 247). Primjera za funkcioniranje nepovjerenja (a zatim nesigurnosti itd.) kao bazičnog etnocentričnog stava, za rasprostranjenost uvjerenja kako je isključena mogućnost povjerenja između različitih nacija, u zemljama real-socijalizma danas ima doista mnogo. Navedimo samo neke: Srbi kao manjina na Kosovu i Albanci kao manjina u Srbiji; Makedonci kao manjina u dijelovima Makedonije gdje su Albanci većina, Albanci kao manjina u Makedoniji; Srbi kao manjina u Hrvatskoj, ali većina u nekim dijelovima Hrvatske, gdje se hrvatska manjina hoće izdvojiti i tome sl. To ne važi samo za Jugoslaviju. Tako je i u Sovjetskom Savezu, a i u drugim real-socijalističkim zemljama.

Za ilustraciju, čak, upotrebe narodne kulture i njene nacionalno-romantičarske interpretacije može se navesti bilo koja masovna javna (državna ili partijska) politička priredba. Scenografija, «dramaturgija», muzička «pozadina», parole i slogani koji se uzvikuju, sve to se slaže u ram tradicionalnog narodnog ukusa. Iščezava personalnost, a na djelu je kolektivno stvaralaštvo ushićenog naroda, spremnog na borbu i osvetu. Uspostavlja se izvjesna povijesna vertikala, pa se prohujala stoljeća i reducirana i nekritička kolektivna svijest koncentrira u jedan trenutak i konačni obračun, onaj koji će namiriti sve ono što su dosadašnje generacije ispustile i propustile. Evo dva primjera te uzavrele nade:

1. «Slobodane, sabljom naša britka,/ Hoće l' skoro na Kosovu bitka?/ Hoćemo li zvati Strahinjića/Starog Juga, devet Jugovića/ ili Boška da nam barjak nosi/ i da sabljom po Kosovu kosi?/ Hoće l' vrela krvca da procuri, gde cvetaju Kosovski božuri?/ Ako treba, a ti samo reci, /letjećemo ka' puščani meci!» (Okolina Žagubice).
2. «Oj, ja pismu sastavija novu/da zapjevam u mom Cisti Provu. /Naš Tuđmanu, kneže i viteže, /na tebe se oružje poteže, /u Benkovcu spremni na ubistva/kod našega bratstva i jedinstva!/ Oj, ja gusle napraviya nove /da oživim hrvatske kne zove - /dignite mi lava Tomislava, /Krešimira i s njim Zvonimira/ što hrvatsko svako srce dira!/ Oj, dignite mi i oca Duvnjaka, /svu plejadu hrvatskih junaka!/ Zemlju griju žarkog sunca zraci - /a Hrvatsku hrvatski junaci - /dignite mi Zrinskog-Frankopana,/vratite mi Jelačića bana» (Okolina Imotskog). (Čolović, 1990).

3. Nacionalna homogenizacija i socijalna diferencijacija

Javni je život, dakle, zasićen etnocentričkim vrijednostima koje svoju snagu crpe iz tradicionalizma. Opći stupanj etnocentrizma (kada se uzme kao sistemski pokazatelj), dobiven našim istraživanjem, relativno je nizak (u odnosu na njegovu prisutnost u javnom životu). Razlike između ova dva uvida se, međutim, smanjuju ako se uzmu u obzir pojedine dimenzije kojima je etnocentrizam mjeren. Prije svega, riječ je o dimenziji: «nacija-povjerenje», koja u uvjetima pogodnim za širenje etnocentrizma može aktivirati, barem za neko vrijeme, i druge njegove dimenzije. Također, u javnom životu i javnom manifestiranju određenih raspoloženja nikad ne sudjeluje barem dobrovoljno) ukupna populacija, pa čak ni njen pretežan dio. Uzorak, pak, provedenog

istraživanja za svoj osnovni skup imao je ukupno radno-aktivno stanovništvo, pa je i razumljivo da je prisutnost etnocentrizma kod ispitivane populacije niža nego ona koja bi se (pretpostavljamo) ustanovila kod sudionika opisanih masovnih javnih manifestacija. Otuda je teško dati precizan podatak o stupnju raširenosti etnocentrizma. Prema rezultatima istraživanja njega prihvata od 20% do 50% ispitanika. Vjerojatnije je, međutim, a uzimajući u obzir i ranije provedena istraživanja, da se zastupljenost etnocentrizma u ukupnoj populaciji - kao bazične i trajne orijentacije - kreće znatno više oko prvog navedenog podatka (20%) nego oko drugog.

Kakva je, prema rezultatima ovog istraživanja (1989), njegova zastupljenost u pojedinim društvenim grupama? Pogledajmo dobivene rezultate (tablice 5 i 6).

Tablica 5. Etnocentrizam prema dobi (%)

Etnocentrizam	Starost				
	Do 29 godina	30-39	40-49	50-59	60 god. i više
Potpuno	32,2	35,8	38,2	31,1	31,7
Slabo	32,7	37,1	31,4	32,5	27,4
Osrednje	21,5	14,6	16,6	19,6	20,7
Jako prihvaćanje	10,9	8,7	8,9	11,0	13,4
Izrazito jako prihvaćanje	2,7	3,9	4,9	5,8	6,7
N =	339	618	427	363	164

Hi-kvadrat = 27.4482; (P = 0,04); CK = 0.1338.

Iz prikazanih podataka vidljivo je da ne postoje značajne razlike u prihvaćanju etnocentrizma s obzirom na starosne skupine i tip naselja stalnog boravka ispitanika. Male razlike između ispitanika sa sela i onih iz grada zanemarive su. Tako izrazito niska povezanost predstavlja, svakako, vrlo zanimljiv nalaz ovog istraživanja. Slično je i sa nekim drugim obilježjima (tablice 7 i 8).

Tablica 6. Etnocentrizam prema tipu naselja stalnog boravka (%)

Etnocentrizam	Naselje	
	Selo	Grad
Potpuno odhacivanje	28.1	38.7
Slabo prihvaćanje	33.9	33.0
Osrednje prihvaćanje	20.4	15.9
Jako prihvaćanje	12.2	8.5

Izrazito jako prihvatanje	5,3	3,9
N =	768	1143

Hi-kvadrat = 28.7081; (P = 0.00); CK = 0.1617

Slično kao i u slučaju tipa naselja stalnog boravka, razlike su i kada je riječ o zanimanju i vrsti škole ispitanika izrazito (i neočekivano) male. Etnocentrizam je nešto manje prihvaćen od stručnjaka i rukovodilaca, kao i onih koji imaju srednju školu, te višu školu i fakultet. Nizak stupanj povezanosti ukazuje da ona nije sistematskog karaktera. Tamo, dakle, gdje su se očekivale značajne razlike i visok stupanj povezanosti, istraživanjem dobiveni podaci to (očekivanje) nisu potvrdili.

Izvjesta se povezanost pokazuje tek kod članstva u SK (tablica 9).

Tablica 7. Etnocentrizam prema zanimanju (%)

Etnocentrizam	Poljoprivrednici	Radnici	Administrativni radnici	Osoblje zaštite	Stručni	Rukovodioci
Potpuno odbacivanje	29.5	32.0	38.0	35.3	45.1	46.2
Slabo prihvatanje	30.3	34.1	37.6	50.0	30.0	28.2
O srednje prihvatanje	21.5	18.7	14.1	8.8	13.0	20.5
Iako prihvatanje	12.7	10.1	8.9	2.9	8.7	5.1
Izrazito iako prihvatanje	6.1	5.2	1.4	2.9	3.2	-
N =	363	985	213	34	277	39

Hi kvadrat = 48.8086 (P = 0,00); CK = 0.1745.

Tablica 8. Etnocentrizam prema vrsti škole (%)

Etnocentrizam				
Bez škole	Osmogo-	Škola rad-	Srednja	Više škole,

		godišnja	ničkog za-	škola	fakulteti
			nimanja		
Potpuno odbacivanje	19,2	30,4	30,8	40,9	42,1
Slabo prihvatanje	42,3	31,6	37,1	30,7	31,8
Osrednje prihvatanje	15,4	21,5	17,6	15,7	13,7
Jako prihvatanje	15,4	10,9	10,0	9,4	8,4
Izrazito jako Prihvatanje	7,7	5,5	4,5	3,1	4,0

Hi-kvadrat = 35.9969 (P = 0.00); CK = 0.1529.

Tablica 9. Etnocentrizam prema članstvu u SK (%)

Etnocentrizam	Članstvo u SK		
	Nije, niti je bio član	Bio je član	Član je
Potpuno odbacivanje	31,0	40,1	48,9
Slabo prihvatanje	33,5	33,3	32,6
Osrednje prihvatanje	18,8	19,3	11,1
Jako prihvatanje	11,7	4,2	2,2
Izraziti jako prihvatanje	5,1	3,1	2,2

N = 1449 192 270

Hi-kvadrat = 52.9566 (P = 0.00001); CK = 0,2027

U vrijeme provođenja terenskog dijela istraživanja, članstvo u SK bilo je relativno stabilno. U uzorku radno-aktivnog stanovništva bilo je 14,1% članova. Istraživanjem su registrirane razlike između njih i ne-članova. Ipak, te razlike nisu velike: skoro svaki treći ne-član potpuno odbacuje etnocentrizam, dok to čini skoro svaki drugi član SK. Dakle, ni ovo obilježje ne unosi velike razlike među ispitanike, iako su one ovdje veće nego kod drugih testiranih obilježja. Izrazito male ili nikakve razlike ustanovljene su kada je u pitanju spol ispitanika, mjesto rođenja, bračni status, školska sprema oca, broj braće i sestara, način «dolaska» do stana, opremljenost domaćinstva, radno mjesto. Jedina značajnija razlika, ali nesistematskog karaktera, zabilježena je kada je u pitanju broj djece. Beznačajne su razlike među ispitanicima koji imaju jedno, dvoje ili troje djece. Razliku «proizvode» tek oni ispitanici koji imaju četvoro i više djece. Tako, dok ispitanici koji imaju jedno dijete u 37,4% slučajeva potpuno odbacuju etnocentrizam, dotle to čini samo 14,3% ispitanika koji imaju četvoro i više djece. Vidimo, dakle, da tzv. tvrde varijable «ne proizvode» značajne razlike među ispitanicima u pogledu etnocentrizma. Istraživanjem nisu bile obuhvaćene neke psihičke karakteristike (npr. anksioznost ili rigidnost), nije istraživao tip socijalizacije (prije svega one koje se obavljaju u krugu porodice), nisu istraživane aspiracije koje bi mogle biti u vezi s ideološkim sistemima ili sa zadovoljstvom položajem u društvu itd. Ti bi podaci, svakako, doprinijeli barem djelomičnom razrješenju utvrđene «enigme». Ostaje da se zabilježi: očekivane razlike među ispitanicima, s obzirom na neka njihova objektivna obilježja, istraživanjem nisu potvrđene. Valja za njima dalje tragati.

4. Etnocentrizam nacionalnih zajednica

Jugoslavenko društvo danas razdiru etnički sukobi. Real-socijalistički okvir zvanično je, barem u intencijama, napušten. Koji i kakav će se izgraditi, iz grotla je događaja teško suditi. Etnički sukobi, sigurno je, stoje kao zapreka mogućoj modernizaciji društva. Odsustvo društvene grupe zainteresirane za modernizaciju, što je rezultat načina reprodukcije real-socijalizma, otežava i prevladavanje etničkih

sukoba. Redukcijom društva na političku zajednicu, čime je zapravo društvo izgubilo svoju autonomiju, real-socijalizam je samu tu političku zajednicu učinio iluzornom. Masa stanovništva, neposredno ovisna od te zajednice (društva), zbog njene krize, tj. zbog nemogućnosti da uspješno odgovori na nastale potrebe, našla se u situaciji da porazi zaklon i povjeruje u neku novu nadu. U situacijama krize i društvene dezorganizacije nova nada u pravilu je ona koju su već kušale neke prethodne generacije. U tim već kušanim nadama traži se zaštita i ohrabrenje, te vjera u veliki događaj i vođu koji će svojom snagom i posebnom nadarenošću, uz odanost naroda, promijeniti stvarnost. U odsustvu, dakle, društvene grupe zainteresirane za modernizaciju društva inicijativa za prevladavanje krize ponovo pripada instancama vlasti. Ta vlast, pak, dolazi iz dubina nezadovoljnih masa i njihovih nacionalnih pokreta. Je li ona u mogućnosti da prevlada krizu i da smiri etničke sukobe?

U vrijeme kada je provedeno ovo istraživanje, u masi stanovništva se tek slutilo da su etnički sukobi mogući. Njihovo tada još uvijek više prikriveno nego otvoreno postojanje već je stvaralo i strepnje i nade. Što je tada ovim istraživanjem zabilježeno, kada je riječ o etnocentrizmu s obzirom na nacionalnu pripadnost ispitanika (tablica 10)?

Tablica 10. Etnocentrizam prema nacionalnoj pripadnosti (%)

Etnocentrizam	Nacionalna pripadnost		
	Hrvati	Srbi	Jugoslaveni
Potpuno odbacivanje	28,8	50,0	60,4
Slabo prihvaćanje	33,4	35,6	29,3
Osrednje prihvaćanje	20,3	10,2	6,7
Jako prihvaćanje	12,0	12,7	3,7
Izrazito jako prihvaćanje	5,5	1,5	-
N =	1483	264	164

Hi-kvadrat = 133.5632 (P = 0.00001); CK = 0,2874.

Kako se vidi iz navedenih podataka, razlike između ispitanika, pripadnika različitih nacija, statistički su značajne. One su najveće između ispitanika Hrvata i Jugoslavena. Razlike između ispitanika Jugoslavena i Srba znatno su manje nego one između ispitanika Srba i Hrvata. Aritmetička sredina (gdje 1 znači potpuno odbacivanje, a 5 izrazito jako prihvatanje etnocentrizma) kod ispitanika koji su po nacionalnosti Hrvati iznosi 2,2993, kod onih koji su Srbi 1,7008, a kod onih koji su Jugoslaveni 1,5366 (tablica 11). Kod sve tri grupe iznosi aritmetičkih sredina su ispod središnje vrijednosti. Kod ispitanika Hrvata ona se kreće između slabog i osrednjeg prihvatanja, a kod ispitanika Srba i Jugoslavena između potpuno odbacivanja i slabog prihvatanja.

Tablica 11: Dimenzija etnocentrizma prema nacionalnoj pripadnosti (X)

Dimenzije	Nacionalna pripadnost					
	Hrvati		Srbi		Jugoslaveni	
	x	st. dev.	x	st. dev.	x	st. dev.
Nacija-brak	1,9793	1,4335	1,5644	1,1949	1,2439	0,7252
Nacija - država	2,1670	1,5146	1,5303	1,1378	1,4268	1,0823
Nacija – sigurnost	2,3487	1,5772	1,5265	1,1379	1,5305	1,0900
Nacija – povjerenje	3,3280	1,5443	2,8561	1,5842	2,2683	1,5425

Sve istraživane dimenzije etnocentrizma, osim dimenzije «nacija-povjerenje» u slučaju ispitanika koji su po nacionalnosti Hrvati, imaju aritmetičke sredine ispod centralne vrijednosti (3). Najniža aritmetička sredina je kod dimenzije «nacija-brak», i to kod ispitanika Jugoslavena, dok je najviša u slučaju dimenzije «nacija-povjerenje» kod ispitanika Hrvata. Dakle, mada je kod ispitanika koji su po nacionalnosti Hrvati etnocentrizam više prisutan nego kod onih koji su Srbi i Jugoslaveni, on ni kod ispitanika Hrvata ne prelazi (izraženo u aritmetičkim sredinama razreda) središnju vrijednost (3). To je prisutno kod ispitanika Hrvata u slučaju tek jedne etnocentričke dimenzije (nacija-povjerenje).

Iako zasićenost etnocentričkim vrijednostima, prema rezultatima ovog istraživanja, nije velika (one, naime, ne dominiraju kao okvir orijentacije), to još uvijek ne znači da ustanovljenom svojom veličinom (koja, pak, nije ni mala i znatno prelazi granice u kojima se ona kreće u tzv. stabilnim društvenim situacijama) one ne mogu ispuniti javni prostor, nametnuti se kao dominantan javni okvir orijentacije te javni život učiniti izrazito konfliktnim. Ovo posebno stoga što, kako je istraživanjem utvrđeno, ne postoje značajne razlike u prihvatanju etnocentrizma između onih koji oblikuju javni život i onih koje to oblikovanje disciplinira. Nosioi etnocentrizma (ili barem jedan njihov dio) nisu na marginama društva nego u njegovom središtu. Male razlike, koje su ovim istraživanjem ustanovljene, između sela i grada, mlađih i starijih generacija, neobrazovanih i obrazovanih, između onih koji su na vrhovima društvene hijerarhije i onih koji su na njenom dnu, to potvrđuju.

5. Kuda idu mase?

Ali, discipliniranje masa posredstvom djelovanja u javnom životu nije tek puki jednosmjerni odnos. Ovdje je u pitanju međudjelovanje, kao i u slučaju odnosa vođa-mase. Da bi mogla biti disciplinirana od strane oblikovatelja javnog života, masa mora biti već pripravna za to. Ali, prije toga, članovi političke zajednice moraju biti proizvedeni u masu. Ona se, pak, stvara ako se stanovništvo, koje diferencira društvena podjela rada, nalazi - što se tiče funkcioniranja političke zajednice - u relativno podjednakom položaju, tj. ako je lišeno neposrednog ili posrednog sudjelovanja u njenom oblikovanju i funkcioniranju. Društvena kriza -kojom su ugroženi stečeni položaji, postojeće potrebe i aspiracije, te očekivane promocije - plodno je tlo i zbiljski generator za razgradnju danog okvira orijentacije i participaciju u stvaranju novog, koja će povratiti izgubljenu sigurnost. Način funkcioniranja real-socijalizma, gdje hijerarhijski organiziran "planski činilac" tretira ukupno stanovništvo kao predmet svoga oblikovanja, proizvodi krizu društva (jer je proizvodnja za potrebe, kojom je on motiviran, i proizvodnja etabliranja samog sistema), a ukupno stanovništvo, koje je izvan vladajuće hijerarhije, pretvara u masu lišenu participacije u političkoj zajednici. Otuda, dakle, iz načina funkcioniranja real-socijalizma, proizlazi i odsustvo društvene grupe koja bi mogla biti zainteresirana za produktivno prevladavanje krize. S obzirom na to da nje nema u društvu, jer društvo postoji u

krajnje reduciranom obliku (neposredne komunikacije, porodica, susjedstvo i si.),
mogući pokretač i dalje ostaje država sa svojom hijerarhijom.

Krizom real-socijalizma i ukupnim načinom njegovog funkcioniranja stanovništvo je, dakle, već proizvedeno u nezadovoljnu masu. Održanje tog stanja moguće je još većim ideološkim i fizičkim pritiscima unutra. Otvaranje prema vani znači napuštanje real-socijalističkog okvira, a time i omogućavanje da volja naroda, pretvorenog u masu, dođe do izražaja. Ona, ta volja, treba da oblikuje novu javnost, a oni koji to čine u javnosti postaju službenici te volje. Naivna vrsta znanja kao nataloženo iskustvo podčinjenih masa te važenja koja su bila potisnuta i udaljena od zvaničnih važenja hoće preko i mimo mogućeg racionalnog diskursa, jer su u njemu, od početka modernog vremena, uvijek osjećali vlastita ograničenja. Hoće se, dakle, svoje, potisnuto važenje uspostaviti kao zvanično, kao vladajuće važenje. Etnocentrizam je samo jedan dio tog nastojanja, pa se u okviru ukupnog tradicionalističkog «sindroma» (patrijarhalizam, autoritarizam, uključivanje crkve i religije u politički život itd.) pojavljuje kao zapreka modernizacije društva.

* Tekst je objavljen u studiji «Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj», Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1991. Studija je istraživački izvještaj istoimenog projekta. Podaci su za potrebe ovog projekta prikupljeni u drugoj polovici 1989. godine.

VRHOVI DRUŠTVA

INTELIGENCIJA U SOCIJALIZMU

Oblast sociološkog živog pijeska — kaže E. Morin pri pokušaju označavanja pojma inteligencije. Pri tome Morin ima u vidu uglavnom tzv. humanističku inteligenciju, ili preciznije njen stvaralački dio (Morin, 1979.). I doista, postoji posvemašnja nesaglasnost oko toga što bi trebao ili mogao označavati ovaj pojam. To je »srednja klasa«, ili samo njen jedan dio, to su svi visoko obrazovani pojedinci (obrazovanje ih čini posebnom grupom u društvu), to su tzv. profesije (stare ili nove), ili su pak to samo stvaraoci duhovnih vrijednosti ili je opet to samo grupa kritičkih mislilaca koji svojom kritikom transcendiraju okvire društva u kome žive, ili su to samo oni pojedinci čija kritika ne prelazi okvire danog društva; to ni na koji način nije strukturirana grupa pojedinaca: može biti riječi samo o pojedincima stvaraocima i vizionarima, pa su to onda intelektualci.

Pojam inteligencije je, dakle, uvelike relativiziran. Relativizacija je posljedica različitih teorijskih okvira istraživača, različitih metoda koje se koriste, te različitih ciljeva istraživanja. U istraživanju *Društvena struktura u SR Hrvatskoj*, istraživanju anketnog i kvantitativnog tipa, inteligencija se shvaća kao posebna društvena grupa (klasa) koja se formira društvenom podjelom rada.² Osnovni cilj istraživanja sastojao se u tome da se empirijski identificiraju pretpostavljene društvene grupe, prema tome i inteligencija, te-da se. opišu i objasne njihove karakteristike.

Određivanje inteligencije kao posebne društvene grupe koja se formira društvenom podjelom rada, svakako nije, i jedino moguće određenje. Cilj ovog rada stoga i nije diskusija o određenju pojma ili stvaranje nekog reda u mnoštvu značenja (takvu nakanu- prepuštam nekom drugom istraživaču), ali jest između ostalog i u tome da -se: ustanovi neki osnovni, sociološki relevantan, kriterij, neki Čvrst oslonac kako se ne bi palo u živi pijesak.

Unutar podjele rada na izvršni i upravljački, manuelni (odnosno rutinski) i intelektualni, inteligencija obavlja izvršno-intelektualni rad. Time se ona nalazi između, vladajuće klase koja obavlja upravljačko-intelektualni, i radništva, koje obavlja izvršno-manuelni rad. Inteligencija posreduje između ove dvije osnovne grupe i otuda temeljna kontradikcija njenog mjesta u društvu.³ Ovdje je u pitanju, dakle,

pokušaj da se inteligencija odredi kroz odnos i međusobnu suprotstavljenost osnovnih društvenih grupa, pošto se ona i konstituira i reproducira kroz te odnose i te suprotstavljenosti.

S obzirom na to da i u socijalizmu podjela društvenog, rada zadobiva karakteristike društvene podjele rada, jer jedan rad (onaj koji služi reprodukciji danog sistema odnosa) dominira nad svim drugim oblicima rada, inteligencija, mada po osnovnim karakteristikama čini posebnu društvenu-grupu, nije jedinstvena! Jedan njen dio obavlja sistemski rad⁴ tj. onaj rad koji je u neposrednoj službi date organizacije društva (sistemska inteligencija), a drugi njen dio obavlja rad koji je potreban za reprodukciju društva na danom stupnju razvoja (potrebna inteligencija). Dok je prva, po karakteru rada, vezana uz vladajuću klasu, jer se na održanju vladajuće klase i konstituira, druga je bar potencijalno autonomna. Empirijski, pak, ova podjela niti je jednostavna niti je tako jasna kako slijedom ovog izvođenja izgleda..

Hijerarhijski karakter organizacije sistemskog rada penetrira u sve druge, oblike rada, čime se osigurava njegova dominacija. Odsustvo autonomije u socijalizmu ili prevlast heteronomije kao principa društvene organiziranosti temeljna je posljedica ove dominacije i pretpostavka njene reprodukcije. Jasno je da se ovim, početno, načelna razlika između sistemske i potrebne inteligencije znatno smanjuje, čime se postiže homogenizacija ove društvene grupe. Pa ipak, praćenje ovih dviju grupa inteligencije prema različitim obilježjima (socijalnim i kulturnim), pokazuje (prema rezultatima ovog istraživanja) izvjesne, negdje manje, a negdje veće razlike.

Prema tehničko-tehnološkoj opremljenosti jugoslavenski socijalizam je moderno industrijsko društvo. Njegova reprodukcija podrazumijeva masovnu produkciju i reprodukciju inteligencije, bez koje ne bi bilo moguće širenje, primjena i kontrola postojećih i novih znanja, ideja i ideologija. S obzirom na izrazito veliku važnost ove posredne klase za funkcioniranje i reprodukciju socijalističkog društva valja se upoznati sa nekim njenim socijalnim i kulturnim obilježjima, pretpostavljajući da postoji određena veza između njih i onih funkcija koje inteligencija obavlja u društvu.

Tablica 1. Socijalno porijeklo

Posljednje radno mjesto oca	Političari i direktori	Inteligencija			Radništvo
		Ukupno	Sistematska	Potrebna	
- Seljak	26,4	16,2	16,4	16,3	34,9
- Radnik	35,8	32,1	33,1	31,8	52,5
- Obrtnik	4,8	5,5	5,0	6,1	3,1
- Službenik/tehničar	11,2	13,9	13,9	14,2	4,2
- Stručnjak	6,5	11,7	7,6	16,0	0,4
- Rukovodilac	10,4	14,2	16,8	12,0	0,6
- Ostalo	4,8	6,4	7,1	3,6	4,2
N =	785	783	384	399	784

Izrazita dominacija seljaštva u vrijeme revolucionarne promjene i, također, izrazito naglašen industrijski razvoj (koji se provodio prije svega eksploatacijom seljaštva), ovu socijalnu grupaciju čini osnovom iz koje se regrutiraju sve druge društvene grupe. Iako seljačko porijeklo dominira i kod inteligencije, ona je ipak prema seljaštvu najzatvorenija grupa.⁵ Ovdje nas, međutim, prije svega zanima da li postoji razlika između dvije naznačene grupe inteligencije. Podaci prikazani u tablici 1. ne ukazuju na značajne razlike, ali, ipak, one koje postoje čini se da su zanimljive. Samoreprodukcija je prisutnija kod potrebni inteligencije, a kod systemske su više zastupljeni očevi koji su rukovodioci. »Skлонost« potrebne inteligencije za samoreprodukcijom nije karaktetistika samo modernog vremena ili socijalizma. Moglo bi se reći da je to već njen ukorijenjen način života..

Tendenciju ka samoreprodukciji i izrazite težnje i napore da se to postigne, pa čak i institucionalizira, nalazimo već kod intelektualaca srednjeg vijeka (Le Goff, 1989). Kad je već konstituirana kao društvena grupa, inteligencija zadobiva određene privilegije koje se očituju u materijalnom statusu, ugledu, načinu života itd. »Znanost, vjera i viteštvo tri su rukoveti ljiljanovih cvjetova... Priznavanje jednake vrijednosti viteštvu i znanosti, koje se očituje i u sklonosti da se doktorskoj tituli priznaju ista prava kao i. viteškoj svjedoči o visokoj etičkoj sadržini viteškog ideala« (Hoizinga, 1964.: 63), ali isto tako i o izborenoj moći znanosti, odnosno inteligencije. Inteligencija već u srednjem vijeku postaje grupa koja ne samo da se reproducira već postaje jedan od kanala uspona pojedinca na ljestvici društvene hijerarhije. Moderno društvo ovu mogućnost uspona još više

podržava, a posebno socijalističko društvo, sa već relativno stabilnom društvenom strukturom, usprkos intervenciji ideološkog zahtjeva za vladavinom radničke klase.

S obzirom na to da napredovanje na društvenoj ljestvici u socijalizmu u načelu isključuje imovinski kriterij, jedina realna osnova ulaska u vladajuću grupu za većinu je ulazak u grupu inteligencije. Stabilizacijom društvene strukture šanse za ulazak u ovu grupu, a u odnosu na raniji period — kada se društvena struktura tek formirala, znatno se smanjuju — a mogućnosti za samoreprodukciju⁶ se povećavaju (kroz već stečene privilegije i utjecaje, do punsko obrazovanje djece, veće materijalne mogućnosti, veće mogućnosti u pružanju potrebnih informacija djeci, općenito veći angažman u odgoju i obrazovanju djece, itd.).

Prikazani podaci u tabeli 1. pokazuju da se formiranje inteligencije, s obzirom na socijalno porijeklo, znatno razlikuje od formiranja radništva, a da je sasvim blisko formiranju vladajuće društvene grupe. Dok se iz radništva popunjava približan broj pripadnika vladajuće društvene grupe i inteligencije (dakako riječ je o međugeneracijskoj pokretljivosti), dotle je obrnut proces sasvim zanemariv. Jednosmjernost ove pokretljivosti ukazuje na privilegiranost, odnosno deprivilegiranost koja stoji, u njenoj osnovi. Dobiveni podaci to nedvosmisleno pokazuju.

Tablica 2. Stanovanje i opremljenost domaćinstva (u %)

Uvjeti stanovanja i opremljenost domaćinstva	Političari i direktori	Inteligencija	Radništvo
- Stambena površina veća od 20 m ² po članu domaćinstva	61,5	43,2	28,8
- Stambeni status (nosioci stanarskog prava)	55,8	37,8	16,3
- Dobra i izrazito dobra opremljenost domaćinstva	56,2	47,7	6,6

-Skupi automobil

(ili 2 automobila)	48,0	30,1	31,0	29,4	9,9
--------------------	------	------	------	------	-----

- Drugi stan i/ili

vikend kuća	40,8	30,7	29,9	31,3	8,3
-------------	------	------	------	------	-----

Napomena: U tabeli su dati udjeli u ukupnoj distribuciji pojedinog obilježja.

Iz prikazanih podataka sasvim se jasno- uočava da je po naznačenim pokazateljima materijalnog položaja inteligencija homogena skupina (s obzirom na druge, dvije grupe), te da se upravo nalazi između vladajuće grupe i radništva. Jedino se u pogledu opremljenosti domaćinstva skoro sasvim približava političarima i direktorima i u tome najviše Udaljava od radništva. Ovo je i razumljivo, jer opremljenost sredstvima rada za poslove u domaćinstvu, sredstvima za informiranje, zabavu, rekreaciju i kulturu u neposrednoj je vezi sa načinom života koji inteligencija preferira.

Upravo načinom života koji je raznovrsniji od drugih društvenih grupa, inteligencija velikim dijelom i potvrđuje svoj status. Skoro neznatno niža razina opremljenosti (u odnosu na. političare i direktore) nije sigurno rezultat, odsustva motiva već prije svega materijalnih nemogućnosti.

Tablica 3. Osnovna kulturna obilježja

Kulturna obilježja	Političari i direktori	Inteligencija			Radništvo
		Ukupno	Sistemska	Potrebna	
-Potrošnja kruha preko 150 kg godišnje po članu domaćinstva	5,4	5,4	5,2	5,6	21,8
-Financiranje dodatnog obrazovanja djece	44,8	30,8	32,3	29,3	6,6
-Posjećivanje kazališta, koncerata klasične muzike ili jazza (bar jednom godišnje)	74,5	78,0	74,5	81,5	20,0

Napomena: Isto kao uz tablicu 2.

Kao i u slučaju materijalnog položaja inteligencija se i po kulturnim obilježjima radikalno udaljava od radništva. Tu je izgleda bezdan koji se teško može prevladati. Komunikacija inteligencije s društvom i otvorenost prema vremenu i njegovim izazovima uprkos klišejima koji se svakidašnjicom nameću, izgleda da je, ipak, njena trajna osnova. Bjekstvo iz kulturne marginalizacije radništva još uvijek je moguće kao bjekstvo od radništva. Možda je način života inteligencije više nego materijalni status, ona njena oznaka koja je čini poželjnom.⁷

U odnosu na političare i direktore registrirana systemska razlika u materijalnom položaju ovdje se gubi i zadobiva drukčiji predznak. To što političari i direktori više financiraju dopunsko obrazovanje djece ne znači da više i investiraju; to samo znači da imaju veće materijalne mogućnosti. Indikativna je, mada ne i značajna, razlika između potrebne inteligencije, s jedne strane, te direktora, političara i sestemske inteligencije, s druge strane, kada je riječ o posjetama kazališnim predstavama i koncertima. Ovdje je mjesto da se spomene prostorno porijeklo inteligencije i njena zaposlenost u privredi i neprivredi. Ne postoje značajne razlike unutar inteligencije s obzirom na prostorno porijeklo. I jednih i drugih više je rođeno u gradu (57,8% pripadnika systemske i 63,2% potrebne inteligencije — zajedno 60,5%). U odnosu na političare i direktore, te radništvo, razlike su vrlo velike, posebno kada je u pitanju radništvo (41,6% prvih rođeno je u gradu, a drugih samo 28,4%). Zanima nas, da li prostorno porijeklo utječe na materijalni status i način života inteligencije. Dobiveni podaci pokazuju da razlike nisu sistematske. Ipak, valja primijetiti da pripadnici inteligencije rođeni na selu imaju lošije opremljeno domaćinstvo, češće su vlasnici stana, više troše kruha i rjeđe posjećuju kazališne i koncertne priredbe. Zanimljivo je da su pripadnici si systemske inteligencije rođeni u selu više orijentirani ka privredi nego neprivredi, za razliku od pripadnika. systemske inteligencije rođenih u gradu, koji su više orijentirani ka neprivredi. Inteligencija zaposlena u privredi ima nepovoljnije socijalno porijeklo, lošije opremljena domaćinstva, njeni su pripadnici rjeđe nosioci stanarskog prava, manje dopunski obrazuju. djecu, rjeđe posjećuju kazališne i koncertne priredbe; Muškarci, pripadnici, ove grupe inteligencije, rjeđe, u odnosu na one iz neprivrede, obavljaju tradicionalno ženske poslove u domaćinstvu. . . .

U pogledu socijalnog porijekla, očeve stručnjake najviše imaju pripadnici potrebne inteligencije koji su zaposleni u neprivredi, a najmanje pripadnici sistemske inteligencije iz privrede (18,6% — 3,7%); prvih je najviše u poznavanju bar jednog svjetskog jezika, a drugih najmanje (88,1% — 73,2%), oni, također, najviše obavljaju tradicionalne ženske poslove u domaćinstvu i najčešće posjećuju kazališne i koncertne priredbe, nasuprot sistemskoj inteligenciji iz neprivrede (70,3% — 41,5% odnosno 93,1% — 64,0%). Oni, ovog puta nasuprot potrebnoj inteligenciji u privredi, imaju i najbolju opremljenost do maćinstva (sa izrazito, dobrom opremljenošću njih je 32,1%, a ovih drugih samo 11,2%).

U neprivredu su smještene i druge prednosti: nosilaštvo stanarskog prava i očevi rukovodioci. Ovog puta to nije potrebna već sistemska inteligencija. Njeni su pripadnici češće, nasuprot sistemskoj inteligenciji iz privrede, nosioci stanarskog prava, a nasuprot potrebnoj inteligenciji, također, iz privrede, očevi su im češće rukovodioci. Dakle, obilježja načina života, a koja su karakteristična za inteligenciju, više nego kod drugih prisutna su kod potrebne inteligencije iz neprivrede. Obilježja, pak, sistemske privilegiranosti naglašenija su kod sistemske inteligencije iz neprivrede nego kod drugih.

Ranije evidentirane razlike »unutar inteligencije s obzirom na, mjesto rođenja (selo—grad) dijelom se prepliću sa podjelom na privredu — neprivredu, a dijelom imaju samostalnu determinaciju.

Obilježja materijalnog statusa više su određena aktualnim položajem, dok su obilježja načina života kombinirana aktualnim položajem i porijeklom. Vidjeli smo da prostorno porijeklo utječe na obilježja načina života. To se pokazuje kada je u pitanju i socijalno porijeklo. Razlike su najveće između pripadnika inteligencije čiji su očevi stručnjaci i onih čiji su očevi radnici ili seljaci.

Prvi, skoro bez izuzetka, poznaju bar jedan svjetski jezik (98,9), među drugima je takvih 76,0%. Dobru i izrazito dobru opremljenost domaćinstva ima 69,6% prvih, a 40,1% drugih. Kazališne i koncertne priredbe posjećuje bar jednom godišnje 91,3% prvih, a 69,6% drugih. Tradicionalno ženske poslove u domaćinstvu obavlja 72,8% prvih, a 53,4% drugih. Zanimljivo je da se u dopunskom obrazovanju djece ovdje, ne pokazuju nikakve razlike. To ilustrira ranije naznačenu tvrdnju o

samoreprodukciji inteligencije. Naime, u društvu u kome je obrazovanje praktično osnovni kanal uspona, ili održavanja već postignutog (jer i vladajuća se klasa prije svega regrutira iz inteligencije – Lazić, 1987) inteligencija ima »prirodne« predispozicije za samoreprodukciju i šanse za uspon. Ona ne raspolaže sredstvima za proizvodnju (u obliku vlasništva, ili u obliku monopolističke kontrole), pa joj znanje i privilegije (prije svega riječ je o privilegijama koje joj osiguravaju reprodukciju načina života: način rada, radno vrijeme, uvjeti rada, stupanj tolerancije u radnom procesu, mogućnost stjecanja novih znanja, struktura slobodnog vremena itd.), postaju osnovno »sredstvo« za međugeneracijsko reproduciranje.

Redukcija kanala socijalne promocije u socijalizmu (jer proces podružtvljavanja guši autonomne putove promocije i samoorganiziranja) kroz sistem obrazovanja proizvodi sistemski sukob društvene strukture socijalizma i njegovih ideoloških pretpostavki. Demokratizacija kulture (obrazovanja), kao ideološka pretpostavka, u sukobu je sa već stvorenom društvenom strukturom i permanentno je destabilizira. U dosadašnjem razvoju socijalističkog društva u Jugoslaviji ovaj sukob nije bio značajnije izražen (on je vidljiv tek posljednjih nekoliko godina), jer je to bio period stvaranja društvene strukture za 'industrijsku proizvodnju. i njenu organizaciju, s jedne strane, i značajnog podudaranja sistemskog zahtjeva za demokratizacijom kulture i stvarnog procesa te demokratizacije. Otud i relativno visok stupanj udjela djece radništva i seljaštva u suvremenoj inteligenciji. Radikalne promjene u društvenoj strukturi koje su se dogodile u tom periodu ni po intenzitetu ni po obimu ne mogu se za dugo vremena ponoviti, čak ni pod pretpostavkom intenzivnog privrednog razvoja. Vladajuća društvena grupa sa svojom, još uvijek, nepromijenjenom ideologijom (koju ne mijenja jer se njom legitimira), kao i velik dio inteligencije (koja na različit način tu ideologiju obrazlaže, širi i učvršćuje) nalaze se u temeljnoj kontradikciji: kako je moguće sačuvati postojeću društvenu strukturu (i svoje mjesto u njoj) i ideologiju koja tu strukturu intencionalno destabilizira. Da »struktura« nadvladava ideologiju vidimo kroz podatak o dodatnom obrazovanju djece, i kod vladajuće klase i kod inteligencije. Vidjeli smo da se po obilježjima materijalnog položaja' inteligencija nalazi između radništva, s jedne strane, i političara i direktora s druge strane, te da je njena udaljenost po ovoj grupi obilježja prema radništvu veća. Kada je riječ o obilježjima načina života, udaljenost prema radništvu se zadržava, pa čak i povećava, dok se prema političarima i direktorima ne zapažaju sistematske razlike.

Iako u osnovi homogena društvena grupa, inteligencija se unutar sebe razlikuje i po materijalnom statusu, i po načinu života, s obzirom na socijalno i prostorno porijeklo, te zaposlenost u privredi odnosno neprivredi. Dvije međusobno najudaljenije grupe empirijski se identificiraju kao *potrebna inteligencija u neprivredi* (koja je, u odnosu na ostale, više gradskog porijekla i kod koje je više prisutna samoreprodukcija), te *sistemska inteligencija u privredi* (koja je više od drugih seoskog i radničko-seljačkog porijekla). Podjela -inteligencije na sistemsku i potrebnu, a s obzirom na materijalni status i način života, empirijski se samo djelomično i uvjetno potvrđuje. Podjela inteligencije na privrednu odnosno neprivrednu, u ovom je istraživanju pokazala veću analitičku vrijednost od podjele na sistemsku i potrebnu inteligenciju. Prva podjela, naime, otkriva značajnije i pri tome dobrim dijelom sistematske razlike. Da li je, dakle, podjela inteligencije na sistemsku i potrebnu za empirijska istraživanja relevantna i korisna? Postoji bar jedan razlog, koji je i empirijske, a ne samo teorijske naravi, da se ova podjela primjenjuje i provjerava u narednim istraživanjima. Pomoću nje, uz kombinaciju s drugim podjelama, empirijski smo dobili dvije podgrupe inteligencije koje se međusobno najviše udaljavaju: potrebnu inteligenciju u. neprivredi i sistemsku inteligenciju u privredi. Ko zapravo čini ove podgrupe i šta ih karakterizira? Prvu, koja se, prije svega, po načinu života izdvaja od drugih, a najviše odvaja od sistemske inteligencije u privredi, sačinjavaju nastavnici, naučnici, liječnici i sl., dakle one skupine koje u svome radu imaju najveću autonomiju, ili preciznije, u koju se najmanje penetrira izvana. Drugu podgrupu, suprotnu prvoj, čine razni referenti, šefovi i niži rukovodioci u privredi, dakle, skupina koja je transmisija autoritarne društvene hijerarhije u privrednoj radnoj organizaciji i koja neprekidno igra dvije uloge: jednom su okrenuti prema gore drugi put prema dolje. Heteronomija je njihov način života. Dakako, ovo su samo pretpostavke za jednu moguću interpretaciju.

Napomene

* Tekst je objavljen u «Reviji za sociologiju», XVIII (3-4), Zagreb, 1987.

1. Istraživanje *Društvena struktura u SR .Hrvatskoj* proveo je Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu u suradnji sa Zavodom za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Terenski je rad proveden u drugoj polovici 1984. god.

2. U diskusiji o «konvergenciji» suvremenih industrijskih društava, kapitalističkog i socijalističkog, prisutna su razmatranja i o društvenoj stratifikaciji. J. Goldthrope smatra da «socijalna stratifikacija u razvijenim društvima komunističkog svijeta – ili barem u SSSR-u i njegovim bližim satelitima – nije istog

generičkog tipa kao na Zapadu». Evidentna sličnost između socijalne stratifikacije ova dva tipa industrijskih društava «samo je fenotipske vrste: genotipski stratifikacija u sovjetskom društvu je značajno različita od stratifikacije na Zapadu» (Goldthorpe, 1966.: 655). Osnovna je razlika u tome kakva je uloga tržišta i države u formiranju stratifikacije. Klase su u kapitalističkom društvu uvelike proizvedene na tržištu, a država ima samo ulogu medijatora. U socijalističkom društvu klase su hotimične, promišljeno su stvorene po državnoj formuli i sa perifernom ulogom tržišta, a u pogledu klasne svijesti ne strukturiraju se prema različitim društvenim položajima, kao na Zapadu, već se temeljna razlika uspostavlja između članova i ne-članova Partije. Parafrizirajući R. Arona, kaže da se «klasna stratifikacija i monistički politički sistem trebaju smatrati inkompatibilnima» (Goldthorpe, 1966.: 657). Poslijeratni razvoj političkog pluralizma u zapadnim društvima, smatra Goldthorpe, nije bio potican od industrijalizma «već je bio izvor ozbiljnih problema za industrijalizam u njegovom kapitalističkom obliku» (Goldthorpe, 1984.: 12). Provedena istraživanja socijalističkih društava pokazuju da razvoj i industrijska modernizacija socijalističkih dovode do uspostave značajne diferencijacije u položajima (Bauman, 1964), da se društvena slojevitost ponajviše zasniva na društveno profesionalnoj pripadnosti pojedinaca (Milić, 1960), te da su stilovi života, klasna svijest i vrijednosne orijentacije uvelike obilježena statusnom pripadnošću (Pešić, Janićijević, Pantić, 1977.). Koristeći se pretežno sociološkim istraživanjima u socijalističkim zemljama, F. Parkin zaključuje da modernizacija tih društava donosi deproletarizaciju Partije, nove i povoljnije položaje za, u početku potcijenjenju, inteligenciju i u skladu s tim povećanje razlika u dohotku. Formirana kroz obrazovni sistem i s povoljnijim društvenim statusom, ona je, kao i srednja klasa u kapitalističkom društvu, privržena društvenom poretku. Tako, glavna se sličnost društvene stratifikacije između socijalističkih i kapitalističkih društava nalazi u tome što se zasnivaju na zanimanju u sistemu društvene reprodukcije, a razlikuju se po tome što se stratifikacija u socijalističkim društvima ne može zasnivati na privatnom vlasništvu i nasljeđivanju bogatstva (Parkin, 1969.).

3. O klasnoj strukturi, i načinu reprodukcije socijalističkog društva, a koja je korištena u navedenom istraživanju, vidjeti u knjizi Mladena Lazića: *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb, 1987. god. Studija je rađena u okviru spomenutog istraživanja.

4. O sistemskom i potrebnom radu vidjeti Mladen Lazić (1987.).

5. Vidjeti u članku Duška Sekulića: *Socio-profesionalna mobilnost u Hrvatskoj*, Revija za sociologiju, 1-4/1986. i Mladen Lazić, 1987.

6. Prihvaćenu tvrdnju među socijalnim istraživačima o tome da postoji pozitivna veza između ekonomskog rasta i socijalne mobilnosti treba prihvatiti sa određenom skepsom, smatra J. Goldthorpe, jer rezultati mnogih istraživanja, mada općenito upućuju na pozitivnu vezu, ostavljaju i konfuzan dojam (Goldthorpe, 1985.: 562). Kada se radi o socijalnoj mobilnosti u socijalističkom društvu, pažnju bi valjalo, smatra S. M. Miller (1963), usmjeriti više na odsustvo mobilnosti prema dolje nego na onu koja, kroz obrazovni sistem, pokazuje uspon djece nižih slojeva prema gore. Ekspanzija zanimanja u procesu modernizacije, a za koja je potrebno visoko obrazovanje osigurava samoreprodukciju srednjih slojeva koja ne blokira uspon i onih koji zauzimaju niže položaje na skali društvene stratifikaciji (prema Parkin, 1969.: 368).

7. P. Bourdieu,(1979.) ovome pridaje odlučujući značaj. Tu se uspostavlja svijet distinkcija pomoću kojih se formira identitet, a stjecanje znanja (u našem slučaju dopunsko obrazovanje djece), pokazuje da se jednom kulturnom kapitalu pridodaje drugi kulturni kapital.

NASTAJANJE POLITIČKE ELITE U HRVATSKOJ

Još uvijek je prerano donositi pouzdane zaključke o razlozima za koje bi se moglo reći da već sada generiraju evidentne, vrlo različite procese transformacije u postsocijalističkim zemljama srednje i istočne Evrope. Ti se razlozi mogu gledati dvostruko: kao polje iz kojega elite koje se uspostavljaju slomom socijalizma, formiraju svoje strategije osvajanja vlasti i vladanja, te kao polje recepcije tih strategija (i njima ponuđenih vrijednosti) od strane većine članova tih društava. Možda će se pokazati da su izabrane strategije transformacije odlučujuće odredile višegodišnja zbivanja u pojedinim zemljama, da su u nekima blokirale a u nekima deblokirale njihove ukupne potencijale. U sposobnost nekog društva za političkim i ekonomskim promjenama (njegova socioekonomska opremljenost) valja ugraditi i spremnost za upotrebu te sposobnosti. Samo po sebi se razumije da odsustvo te spremnosti pretvara ekonomske, socijalne pa i prirodne resurse u mrtve kapitale.

1. Strategije transformacije

Slom socijalizma (ili tzv. realno postojećeg socijalizma) - tj. svijest o njegovoj urušenosti, neupotrebljivosti, porazu – mogao je proizvesti nekoliko različitih i komplementarnih strategija koje, svaka na svoj način, govore o spremnosti njihovih aktera za promjenu. Sve su one i potraga za novim identitetom, kao okvirom orijentacije koji osmišljava djelovanje pojedinaca, grupa pa i čitavih zajednica različitih osnova konstitucije. Sam slom je dramatičan dovršetak krize jednoga poretka iz koje se, u sasvim reduciranoj društvenoj situaciji (što je već po sebi izraz krize), po logici nekog automatizma, nudi binarna ili bipolarna struktura, a time i strategija prevladavanja nastale krize. Dakle, ako je socijalizam propao, ako je neupotrebljiv, ako je poražen - a jest, onda se zamjena identiteta nalazi u onome što se pojavljuje, po logici same stvari, kao njegova suprotnost - u kapitalizmu. Strategija koja se zasniva na ovoj bipolarnosti na neki je način ahistorijska. Ona se ne pita za sposobnost društva propalog poretka za promjenu, ne pita se za njegove proizvodne snage, njegove potencijalno korisne resurse, niti se hoće upoznati s danim, historijski nastalim i fleksibilnim oblicima kapitalizma. To je sasvim apstraktna, binarna, logička konstrukcija identiteta. Druga se strategija pojavljuje na misaonoj konstrukciji koja će iz sloma socijalizma (i čitave njegove geopolitičke i kulturne konstitucije) novi identitet (historicističkim doživljajem i tumačenjem svijeta) potražiti u društvima i

političkim zajednicama koje je socijalizam, svojom uspostavom, nastojao promijeniti i poništiti. Kao historicistička, i ova strategija, sasvim načelno, zanemaruje promjene koje su nastale u društvu za vrijeme «izgradnje socijalizma», pa otuda već u samom polazištu sama sebi oduzima mogućnost realnog uvida u optimalne razvojne mogućnosti društva i društvene snage za njegove promjene. Ova strategija, dakle, u slomu socijalizma prepoznaje šanse za afirmaciju onih ekonomskih, političkih i kulturnih struktura i vrijednosti koji su prethodile socijalizmu: njihova reaktualizacija je, iz ove perspektive, temelj nastupajuće promjene. Treća strategija svoju logiku crpi iz kritike onoga što će se vremenom nazvati realno postojećim socijalizmom, koji se, kao sistem (u nekim slučajevima od samog početka, u drugim tokom svoga razvoja), uspostavio tako da je postao ograničenjem razvoja društva. Ovo njegovo svojstvo kritika je prepoznala iz njegove vlastite teorijske legitimacije, naime, da je kao sistem društvenih odnosa postao zapreka razvoju svojih proizvodnih snaga. Ovi uvidi, bili oni teorijskog karaktera ili se zasnivali na svakodnevnom iskustvu (zapravo su sastavni dio navedene kritike), uzimaju u obzir i društvene promjene koje se dešavaju i izvan njega samog, tj. u njemu nadmoćnoj okolini. Strategija promjene koja se izvodi iz ove pozicije, a kojom se gradi i novi identitet, sasvim je praktična i računa na optimalno korištenje svih društvenih resursa: niti je opterećena konstitucijom sasvim apstraktnih i ahistorijskih identiteta, niti historicističkom potragom za novostarim identitetima. Sami se identiteti formiraju unutar promjene i poprimaju njezina svojstva: višeznačnost i proturječnost. Otvorenost i kritička racionalnost karakteristike su ove strategije. Četvrtu strategiju, koja je moguća kao posljedica sloma socijalizma, moglo bi se nazvati odsustvom strategije ili, s obzirom na očekivanost promjene, blokadom promjene. Nju karakterizira pasivnost, odsustvo volje za prilagođavanjem novim okolnostima, te parazitsko trošenje (i iscrpljivanje) zatečenih resursa. Sve ove strategije (pa čak i četvrta), imaju jedno zajedničko svojstvo: moraju se suočiti sa sebi nadmoćnom okolinom. U tom suočavanju one će (svaka za sebe) naglašavati različite strane društvenog života koje se otvaraju slomom socijalizma. U praksi jednoga društva, one se nalaze u dvostrukom odnosu: mada bez međusobnog afiniteta svaka od njih, s jedne strane, nastoji u sebe ugraditi (da bi se iz nekih taktičkih razloga ojačala) i sebi nepripadajuće elemente, a s druge su strane one polje interesa i sukoba njihovih socijalnih nosilaca. Istovremeno su i komplementarne i međusobno suprotstavljene. Elite u nastajanju, unutar ovih strategija, traže, nalaze i masama stanovništva nude različite tipove legitimacije svoje (moguće) vladavine. Iz njihovih

međusobnih odnosa, utjecaja, moći, te dominacije neke od njih, uvelike zavisi način i stupanj korištenja raspoloživih resursa svakoga pojedinačnog društva koje se nalazi u «procesu tranzicije».

Slom socijalizma, njegovo urušavanje (uslijed «vlastitih unutrašnjih kontradikcija», a u uvjetima «postojanja razvijenog, globalističkog, kapitalističkog društvenog oblika» (Lazić, 1994.b: 7), proizvodi - inicijalno i tendencijski okvir za uspostavu novog poretka, sa svrhom da svojom institucionalnom izgradnjom usmjeri, oblikuje i stabilizira djelovanja u raznim oblastima društvenog života. Da li je «kapitalistički društveni oblik», koji se nameće kao samorazumljiv i inicijalan, doista i nužan rezultat ukupnosti tih djelovanja i je li unutar njega moguće formirati različite, međusobno (barem u nekim aspektima) čak i suprotstavljene oblike organizacije društvenog života? Što u tom kontekstu oblikuje nove upravljačke elite (što one «interioriziraju») i kako (kroz razne oblike političkih, ekonomskih, moralnih i drugih ponuda) te u zavisnosti od čega oblikuju novu organizaciju društva (u procesu vlastite «eksteriorizacije»? Ili, drugim riječima, u kakav to društveni oblik prelaze («proces tranzicije») postsocijalistička društva i što obilježava njihove nove upravljačke elite? «Čini se, kaže Silvano Bolčić, da bi *pečat tom 'novom društvu' mogle davati nove društvene snage i nova osnovna društvena pravila življenja*, primarno one snage koje danas čine *najekspanzivniju društvenu grupaciju u socijalnoj strukturi 'zemalja u tranziciji' a to su preduzetnici...* Ako se prihvati društveno-istorijska i društveno-naučna tradicija označavanja tipova društva po 'socijalnim nosiocima' datih društvenih poredaka, onda bi ta *'sutrašnja društva' koja bi proizašla iz celovito shvaćenog procesa tranzicije, mogla biti označena kao 'preduzetnička društva'*. Društveno-sistemska svojstva takvog tipa društva bila bi u znaku otklona od dojučerašnjih 'socijalističkih' sistema, u znaku osobene 'tranzicije' kakva je već začeta u tim zemljama, u kojoj ima mnogih 'pravila kapitalističkog razvoja', ali je ta tranzicija i u znaku historijski neprekinutih procesa uspostavljanja ljudskih društava 'po meri ljudi', u znaku *čovekove osnovne potrebe da živi ljudski!*» (Bolčić, 1995.: 19; također, o «preduzetničkom društvu», Bolčić, 1994.). Uz ovo, dakako, valja odmah napomenuti da se, u kolopletu transformacije (proces tranzicije), sve postsocijalističke zemlje, usprkos njihovim općim i zajedničkim realsocijalističkim karakteristikama, svaka za sebe nalazi, u specifičnom položaju: «pristup kapitalističkom 'svetskom sistemu' biće za različite zemlje nejednak», kako uslijed unutrašnjih (ekonomskih,

političkih i kulturnih pretpostavki) tako i vanjskih (također raznorodnih) činilaca (Lazić, 1994.a: 194), ili još određenije, uslijed njihovog različitog međudjelovanja. Ali uz ovo također valja napomenuti da se i sam svjetski, tj. centralni kapitalistički sistem iz vlastite logike (kao dinamičan i «otvoren» sistem), a i slomom realsocijalističkog «bloka», koji mu tako postaje periferija ili poluperiferija, nalazi u procesu transformacije. Ukupnost ovoga procesa Wallerstein će nazvati «*teškom tranzicijom*» (Wallerstein, 2000.: 33). Društvo koje tek nastaje, koje je zapravo tu ali još nije dovoljno reflektirano, Beck naziva *rizičnim društvom*, u kojemu «umesto *eliminisanja oskudice* dolazi *eliminisanje rizika*. Iako za ovo (još) nedostaju svest i forme političkog organizovanja, ipak se može reći da rizično društvo kroz dinamiku ugrožavanja, koja se u njemu pokreće, *podriva granice nacionalnih država, kao i granice vojnih saveza i ekonomskih blokova*. Dok se klasna društva mogu organizirati kao nacionalne države, rizična društva omogućavaju nastajanje objektivnih 'zajedništava ugroženosti', koja se, konačno, mogu skupiti samo u okviru svetskog društva» (Beck, 2001.a: 70). I Giddens će, u «analizi dvostruke prirode modernosti» naglasiti važnost rizika (u paru s povjerenjem i u vezi s parom «sigurnost-opasnost») u karakterizaciji suvremenog društva i njegovih kontradikcija (Giddens, 1998a). «U uslovima pozne modernosti živimo u 'svetu' u jednom drukčijem smislu no u prethodnim istorijskim okolnostima. I dalje svako od nas živi lokalnim životom, a zahvaljujući ograničenjima koja nameće naša telesnost, svi pojedinci, u svakom trenutku, kontekstualno su situirani u vremenu i prostoru. Pa ipak, preobražaji kroz koje prolazi poimanje mesta, i prodor udaljenih pojava u lokalne aktivnosti, kombinovani sa presudnom ulogom posredovanog iskustva, radikalno menjaju ono što 'svet' zaista jeste. To važi kako na nivou pojedinačnog 'pojavnog sveta' tako i na nivou opšteg univerzuma društvene aktivnosti unutar kojeg se odigrava kolektivni društveni život. Premda svako živi lokalnim životom, za pojavne svetove se najvećim delom može reći da su u doslovnom smislu globalni.» Sam pojam *kasne modernosti* Giddens će odrediti kao «sadašnju fazu razvoja modernih ustanova, obeleženu radikalizacijom i globalizacijom osnovnih svojstava modernosti» (Giddens, 1998.b: 193; također Hardt, 2001.: 29-32). Slomom socijalizma, za oba je bloka, barem načelno, ukinuta granica prema drugome, prema vlastitoj izvanjskosti i to dvostruko: prema onome drugome kao ideološkom, političkom, vojnom i ekonomskom bloku, ali i prema unutrašnjem drugome (kao što su npr. razni «antisocijalistički» pokreti, grupe i pojedinci u državama realsocijalizma) čije se djelovanje u pravilu vezalo za

djelovanje onoga vanjskog drugoga. U tom smislu, slom je socijalizma dakle na negativan način, samoukinućem, omogućio proces stvaranja svjetskog poretka kojeg će Hardt (i Toni Negri) nazvati *Imperijem*. Društvo kontrole, a onda s njim *Imperij*, nastaju kako procesom urušavanja institucija modernog društva, u kojem se *kontrola* pojavljuje kao «inteziviranje i poopćenje discipline, kada su se granice institucija narušile, raspale tako da nema više distinkcije između izvanjskoga i unutrašnjega» (Hardt, 2001: 32), tako i urušavanjem socijalizma, onoga drugoga u donedavnom svjetskom poretku. Što je onda, u slijedu ove postmodernističke logike, s procesom tranzicije postsocijalističkih zemalja, a koji se razumjeva kao proces ugradnje upravo onih institucija (građanskog društva) koje su u krizi ili u značajnoj transformaciji? Danas, u procesu postmodernizacije, najmoćnije države, kaže Hardt, zapravo izvoze opću krizu institucija. «Oni koji danas buče za novom konstitucijom građanskog društva kao vozilom za tranziciju bilo od socijalističkih država ili diktatorskih režima, samo su nostalgичni za prijašnjom fazom kapitalističkog društva i zaglavljени u snu o političkoj modernizaciji koja uistinu i nije bila tako ružičasta čak i onda kada je imala izvjesnu djelotvornost» (Hardt, 2001.: 32). Konsekventno, ovako skicirana postmodernistička unifikacija svijeta širi se po čitavoj svojoj domeni i ne haje puno za karakteristike lokalnih društava: sva su ona, bez obzira na razlike u razvijenosti i slično, dio jedinstvenog nacrtа, izložena su djelovanju iste moći i mehanizama globalnog društva kontrole. Ali, upravo tu i počinje (kako društveno tako i istraživački) najodlučniji, pa i najzanimljiviji problem kada je u pitanju proces tranzicije postsocijalističkih zemalja. Jer, ni percepcije ni recepcije (a što znači ugradnja, funkcioniranje, vrednovanje itd.) institucija građanskog društva (bile one u krizi ili ne) nisu i ne mogu biti istovjetne. Postajući dio svjetskog sistema, postsocijalističke su zemlje sebe proizvele (ukidajući vlastitu izoliranost) u njegovu periferiju. Iz toga će se njihova mjesta, uz značajne međusobne razlike, proizvesti «društvene forme bitno različite od onih kojima se težilo u herojskoj fazi rušenja komandnog društva» (Lazić, 1994.a.: 195). Dakle, kako vidimo, proces tranzicije postsocijalističkih društava posmatra se kako iz vrlo različitih teorijskih uvida. Govori se o: dinamičnom «globalnom, kapitalističkom društvenom obliku», svjetskom sistemu s nejednakim izgledima (a iz novoga, periferijskog položaja) različitih postsocijalističkih zemalja da u njemu participiraju (Lazić); «preduzetničkom društvu», kojega bi već na samom početku procesa tranzicije ponajviše mogla obilježiti «najekspanzivnija društvena grupacija u socijalnoj strukturi» (poduzetnici),

a čija se glavna društveno-sistemska svojstva, uz otklon od «dojučerašnjih 'socijalističkih' sistema», mogu prepoznati kroz «pravila kapitalističkog razvoja» (Bolčić); «rizičnom društvu» u kojemu rizici, proizvedeni modernizacijom, potiskuju modernizacijske podjele, ustanove, organizacije itd., koje «kroz dinamiku ugrožavanja, koja se u njemu pokreće, podriva granice nacionalnih država, vojnih saveza i ekonomskih blokova» (Beck); društvu «kasne modernosti» u kojemu se za «pojavne svetove najvećim delom može reći da su, premda svako živi lokalnim životom, u doslovnom smislu globalni», te da je faza u razvoju modernih ustanova «obilježena radikalizacijom i globalizacijom osnovnih svojstava moderne» (Giddens); «globalnom društvu kontrole», *Imperiju* u kome se kontrola pojavljuje kao «inteziviranje i poopćenje discipline, kada su se granice institucija narušile, raspale, tako da nema više distinkcije između izvanjskoga i unutrašnjega» (Hardt); «teškoj tranziciji», kao nestrukturiranom procesu transformacije višestoljetne «kapitalističke svetske ekonomije u neki drugi svetski sistem ili sisteme» (Wallerstein). Uz sve razlike mogu se, međutim, kod navedenih autora zapaziti ista ili vrlo slična (eksplicitna ili implicitna) obilježavanja suvremenih društava: sva su ona (dakle ne samo postsocijalistička društva) zahvaćena značajnim strukturalnim promjenama, a proces koji je na djelu globalni je, svjetski proces, njega generira kapitalizam (dinamičan i nestabilan - kakav već jest, ili je u krizi ili se upravo završava njegova višestoljetna vladavina), a oblikuje se kao jedan novi (konačno možda i dovršen svjetski poredak, a šanse pojedinih društava, kako u njegovu oblikovanju tako i u pristupu njegovim resursima, nejednake su. Proces tranzicije postsocijalističkih društava nije, dakle, jednostavan proces integracije u zadane i stabilne društvene strukture. Taj proces je dvostruk: on znači ugradnju u vlastito društvo ustanova nadmoćnoga kapitalističkog poretka, građanskog društva (ustanova koje su u krizi), ali istovremeno i participaciju u procesu tranzicije samoga toga nadmoćnog društva. Svako postsocijalističko društvo djeluje, međutim, iz vlastitih ekonomskih, socijalnih i kulturnih pretpostavki i formira svoje vlastite strategije integracije i participacije. Izbor strategija transformacije za ova je društva odlučujući: od njih zavisi (re)valorizacija akumuliranih resursa, a u vezi s tim i sama sposobnost prilagođavanja novim okolnostima, tj. spremnost na promjenu, aktivnu integraciju i participaciju. Izbor se obavlja kroz izbor ponuđenih strategija, a u čijem formiranju odlučujuću ulogu imaju one društvene grupacije koje se u početnom trenutku (otvorenom i sistemski nestrukturiranom – jer se dotadašnji sistem urušio) nude kao moguća

upravljačka grupa. Povećane mogućnosti za oblikovanje «novoga društva», jer je ono još uvijek nedovoljno strukturirano, povećalo je i istraživački interes za one koji ga ponajviše oblikuju ili ga pokušavaju oblikovati.

2. Upotreba resursa

U momentu radikalnih društvenih promjena svi ljudi nemaju podjednake izgleda da u novoj konstelaciji zauzmu viša mjesta u društvenoj hijerarhiji, da posjeduju i/ili pod svoju kontrolu stave društvene resurse. Iako sama promjena reorganizira uobičajenost društvenih očekivanja i načine njihova postizanja, ipak golema većina stanovništva svoje aspiracije ne usmjerava u tom pravcu, tj. i ne nastoji da značajnije pomjeri svoje mjesto k vrhovima društvene hijerarhije. Samo manji dio njih to pokušava i, naravno, još manji ih dio u tome i uspijeva. Participacija većine u stvaranju i potvrđivanju vladajućih grupacija u najvećem se broju slučajeva iscrpljuje izborom (ukoliko je on moguć) između ponuđenih «opcija», ili pak nekim drugim oblicima ponašanja – tzv. plebiscitarnom podrškom ili pasivnim pristajanjem. Nove okolnosti otvaraju međutim i nove kanale uspona, pa time i povećane šanse nekim pojedincima koje je stari režim isključivao ili potiskivao, ali također smanjuju pa čak i onemogućavanje reprodukciju položaja nekih ranije povlaštenih pojedinaca. U novom okviru orijentacije, novom sistemu vrednovanja, revaloriziraju se ranije stečena svojstva: neka od njih postaju diskriminirajuća, dok su neka druga pogodna za promociju. Upotrebljivost i iskoristivost akumuliranih resursa pojedinaca u zavisnosti jednake o novouspostavljenom sistemu – njegovu načinu funkcioniranja i njegovim vrijednostima. Sama (re)valorizacija resursa nije jednokratna: riječ je o procesu tokom kojeg se (a u zavisnosti od unutrašnjih okolnosti u pojedinim zemljama i vanjskog okruženja) oni različito rangiraju. Već su se na samom početku toga procesa ponudila različita tumačenja o značaju pojedinih resursa za transformaciju ovih društava, a posebno onih koja se odnose na uspostavljanje nove, globalnom procesu odgovarajuće ekonomske strukture društva. Nova bi vladajuća, kapitalistička, poduzetnička klasa nastala, tvrdi se, tako što bi se politički i menadžerski kapital socijalističkih elita konvertirao u ekonomski kapital, ili tako što bi se ukidanjem socijalističkih zapreka aktivirao predsocijalistički porodični kulturni kapital, ili bi zapravo svi resursi stvoreni u socijalizmu (obrazovanje, iskustvo u upravljanju, mreže veza itd.) mogli biti korisni za uspon u novu upravljačku elitu (Sekulić; Šporer,

2000.). Proces formiranja vladajućih društvenih grupa u postsocijalističkoj transformaciji (a nakon već desetljetnih različitih praktičnih, pa i istraživačkih i teorijskih iskustava) M. Lazić naziva *adaptivnom rekonstrukcijom elite*, nastojeći njime označiti dvostrukost procesa «sistemskog preobražaja»: s jedne strane, kao «raspadanje komandnog oblika društvene reprodukcije», čime se gubi osnova koja je omogućavala konstituiranje vladajuće grupacije u socijalizmu, a time onda i način zauzimanja položaja pojedinaca koji su sačinjavali tu grupaciju (koju naziva «kolektivnovlasničkom klasom»), a s druge strane, kao «postepeno odvajanje ekonomske i političke sfere», uvođenjem tržišne konkurencije i političkog takmičenja, čime se oformljuje pluralnost novih elita, i to kako u njihovu nastajanje tako i u njihovu funkcioniranje (Lazić, 2000.: 32). Urušavanjem socijalizma stvorena je situacija u kojoj pripadnici socijalističke vladajuće grupacije ne mogu bez velikih legitimacijskih problema nastaviti vladati samo tako što bi «presvukli svoju odjeću» (što je tek početni moment preobražaja). U toj utakmici za osvajanje položaja u novoj vladajućoj hijerarhiji oni ne mogu sasvim isključiti i aspirante izvan svojih redova. I jedni i drugi, izmiješani između sebe, takmičeći se, nastoje formirati novi, vladajući okvir orijentacije, onaj koji se u samom socijalizmu nije mogao oformiti. Socijalizam, naime, u svome razvoju nije formirao snage koje bi bile kadre ne samo da ga sruše već i da izgrade novi poredak, dakle suprotno onome što je K. Marx govorio o tome da ni jedan viši oblik proizvodnje ne nastaje prije nego su uvjeti za njegovu egzistenciju već stvoreni u starom poretку. Njegovim je urušavanjem započela utakmica za zauzimanje političkih, a zatim i svih ostalih upravljačkih položaja. Otuda je prijelaz iz monističkoga društva u pluralno, ili iz zatvorenoga u otvoreno društvo, neka vrsta transfera iz političkoga (najdinamičnijeg i prvog polja koje se uspijeva konstituirati) u druge oblasti društvenog života. Zato i proces transformacije postsocijalističkih društava uvelike zavisi od ovoga početnog momenta i svojstava grupacije koja njegovu regulaciju ima pod svojom kontrolom.

Hrvatska je postsocijalistička privredna i politička elita nastala u izrazito konfliktnom procesu kojeg karakterizira, kako bi rekao E. Gellner (1998.: 33), «težnja za unutrašnjom homogenošću i vanjskom autonomijom». Paradoks se sastoji samo u tome što se mogućnost njegova konstituiranja nalazi u njemu suprotnom procesu, procesu globalizacije, a koji se simbolički može označiti padom Berlinskog zida. Koliko su pripadnici ovih grupacija obilježeni procesom u kojem su nastali i kojega

su, kao aktivni sudionici, sami oblikovali i usmjeravali? Šta se o izabranim strategijama može reći na temelju njihovih svojstava, njihovih kapitala ili korisnih resursa iz ranijeg perioda i dominantnog vrijednosnog okvira, kao legitimacijske osnove novoga poretka? Analiza podataka dobivenih iz anketnog istraživanja iz 1996. godine¹, u kome je (uz reprezentativni uzorak punoljetnog stanovništva od 2202 ispitanika) anketirano i 209 političara (od općinske do državne razine) i direktora (među kojima su neki i privatni poduzetnici) ovdje će poslužiti kao empirijska osnova za pokušaj odgovora na ta pitanja. Komparativna analiza bit će provedena kako unutar upravljačke elite - između političara i direktora, tako i između njih i ostale populacije.

a) Opća obilježja

Razlikuju li se upravljačke elite u Hrvatsko (kako međusobno tako i u odnosu na ostalu populaciju) prema nekim osnovnim biosocijalnim i sociokulturnim svojstvima, poput spola, dobi, bračnog statusa, veličine domaćinstva, naselja rođenja i stanovanja, školske spremne? Kriju li se i u ovim svojstvima neki opći resursi za njihovo društveno napredovanje?

Tablica 1. Ispitanici prema spolu (u%)

Spol	Političari	Direktori	Ostali*
Muški	83,5	78,5	46,4
Ženski	16,5	21,5	53,6
Ukupno (%)	100,0	100,0	100,0
(N)	79	130	2126

*Reprezentativni uzorak iz kojega je isključeno 76 političara i direktora.

Kada je riječ o spolnoj strukturi anketiranih pripadnika upravljačkih elita, rezultati istraživanja ukazuju na njezinu već ustaljenu karakteristiku, onu koja je tipična za društva koja se u svojoj reprodukciji oslanjaju na tradicionalnu strukturu društvene moći: među njima sasvim dominiraju muškarci – oni čine čak četiri petine od ukupno anketiranih pripadnika elita. Pritom ih je više među političarima nego privrednicima, ali su te razlike sasvim malene. Značajnijih razlika unutar upravljačke elite nema niti kada se radi o njihovoj dobnoj strukturi. Među njima dominiraju, i u tome se značajno razlikuju od ukupne populacije, oni koji imaju od 41 do 60 godina

(takvih je 48,1% političara i 56,2% direktora), a malo ih je koji su stariji od 60 godina (7,6% političara i tek 0,8% direktora). Dakle, dostupnost upravljačkih položaja osobama starijim od 60 godina izrazito je niska. Možda ovi podaci, što bi valjalo provjeravati u narednim istraživanjima, ukazuju na to da je u Hrvatskoj unutar općih promjena došlo i do generacijske smjene. Kada se radi o bračnom statusu, između političara i direktora također ne postoje značajnije razlike. I kod jednih i kod drugih dominiraju oni koji su oženjeni ili su udane (takvih je 82,3% političara i 84,5% direktora, što je znatno više nego kod ostalih - 65,7%). U ukupnoj populaciji je, pak, više neudanih/neoženjenih i udovica/udovaca. Ove razlike dijelom su u vezi s ranije spomenutom dobnom strukturom, a dijelom su vezane i s time što se za stjecanje upravljačkih položaja u pravilu zahtijeva izvjesno radno iskustvo, čime su isključeni mlađi – oni koji su većim dijelom izvan braka. Pripadnici upravljačkih elita (i političari i direktori) u najvećem broju (njih 4/5) žive u domaćinstvima s četiri člana ili manje od toga, i u tome se ne razlikuju od ostale populacije. To više nije diskriminirajuće obilježje. I druge su se društvene grupe, pa i one nižih statusa, po tipu domaćinstva i broju njegovih članova približile grupacijama iz vrha društvene hijerarhije. Političari se dakle ne razlikuju značajnije od direktora, a od ostale se populacije razlikuju prema spolu i bračnom stanju: među njima dominiraju oženjeni muškarci. Stanuju u gradovima (87,3%), a više od polovice ih je (57,0%) i rođeno u gradu.

b) Stečeni i akumulirani resursi

Iz svog načina reprodukcije socijalizam nije, kako je već rečeno, formirao socijalne snage svoga ukidanja. No zato je formirao određene socijalne grupacije iz kojih će se moći regrutirati nove elite, prije svega stručnjake, ali i masu onih pojedinaca koji su zauzimali razne nomenklature položaje (pojedince koji su već stekli određeno upravljačko iskustvo, koji su na temelju svoga položaja imali i neku poslovnu mrežu na širem nacionalnom teritoriju itd.), a u jugoslavenskom slučaju i jednu nesistemsku socijalnu grupaciju – sitnije privatne poduzetnike. Osim ovih grupacija, u momentu sloma socijalizma elite su se mogle (posebno pripadnici političke elite) regrutirati i iz onih grupacija koje su kao politička emigracija djelovale iz inozemstva, a bile su sastavljene od pojedinaca i grupa koje su na kraju Drugoga svjetskog rata uspjele izbjeći na Zapad, potom iz masovne poslijeratne ekonomske emigracije, ukoliko je bila povezana s ovom prvom grupacijom, a u hrvatskom slučaju

i s političkom emigracijom nastalom nakon sloma nacionalnog pokreta (1971.), iniciranoga i organiziranog iz samog vrha Saveza komunista Hrvatske. (Važnost emigracije u vrijeme prvih parlamentarnih izbora i godinama nakon njih mogla se prepoznati u vladajućem diskursu u kome se uobičajila podjela Hrvatske na «iseljenu» i «domovinsku».) Dakle, kao što se u strukturi ukupnog stanovništva Hrvatske ne može zanemariti grupacija onih koji su do 1990. godine živjeli i/ili radili u inozemstvu (većinom su to ekonomski emigranti koji su se i prije naznačene godine vratili iz inozemstva) isto se tako ne može zanemariti niti njihov udjel niti njihova uloga u formiranju suvremene hrvatske upravljačke, a time i političke elite. Prema rezultatima ovog istraživanja, takvih je (povratnika) među političarima neznatno više nego što ih je u strukturi ostalog stanovništva (11,4% prema 8,0%), a nešto manje ih je od njihova udjela u grupaciji današnjih direktora (16,9%). Osnovna grupacija iz koje se regrutira suvremena upravljačka elita u Hrvatskoj (kao što je bio slučaj i u socijalizmu – Lazić, 1987.) jesu stručnjaci, ljudi s višom i visokom školskom spremom (tablica 2).

Tablica 2. Ispitanici prema školskoj spremi (u %)

Školska sprema	Političari	Direktori	Ostali
Nepotpuna/potpuna osnovna škola	-	0,8	46,9
Zanatska škola, ŠUP	2,5	6,9	18,5
Srednje škole	10,1	18,5	24,6
Više škole/fakulteti	87,3	73,8	10,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Obrazovanje je, dakle, jedan od osnovnih kanala socijalne promocije, moglo bi se reći, da je ono opće mjesto iz koga se starta u zauzimanju upravljačkih položaja. Uz druge uvjete, ovaj se opći resurs konvertira u ekonomski i politički sistem moći, odnosno u ekonomski i politički kapital. Pritom se ovo više odnosi na političare nego na direktore. U odnosu na rezultate sličnog istraživanja iz 1984. godine (Lazić, 1987), postoje značajne i indikativne razlike. Naime, u socijalizmu je, što se razlikuje od rezultata ovog istraživanja, među direktorima bilo više onih s višom i visokom naobrazbom nego među političarima. Iako je osnova za regrutaciju elita ostala ista,

evidentirane razlike ukazuju na to da je u njihovu formiranju došlo do nekog pomaka: pojačani su zahtjevi za visokom naobrazbom kod političara (što je vjerovatno posljedica političkog takmičenja), a smanjeni kod direktora (u ovom slučaju radi se zapravo o privatnim poduzetnicima), u kojih i neka druga vrijednost može poslužiti kao osnova društvenoj promociji, gdje jedan deficit (obrazovanje) može biti nadoknađen drugom vrijednošću (privatnim posjedovanjem, poslovnom vještinom i sl.). U vrijeme značajnih socijalnih promjena destabilizira se vladajuća socijalna reprodukcija, remete se ustaljena očekivanja, revaloriziraju postojeći resursi, za jedne se otvaraju, a za druge zatvaraju mogućnosti socijalne promocije. Jesu li pripadnici upravljačkih elita u Hrvatskoj iskoristili te mogućnosti, jesu li socijalno promovirali ili su i u izmijenjenim uvjetima zadržali svoje ranije upravljačke položaje?² Pogledajmo podatke o njihovim radnim mjestima iz 1989. godine, neposredno prije početka promjene, višestranačkih parlamentarnih izbora. Iz podataka prikazanih u tablici 3. vidljivo je da su i političari i direktori pred početak promjene u najvećem broju slučajeva bili ili rukovoditelji (imali su upravljačke položaje) ili stručnjaci. Među političarima takvih je bilo 78,5%, a među direktorima 71,8%. Pritom su među

Tablica 3. Političari i direktori prema radnom mjestu 1989. god. (u %)

Političari		Direktori	
1. Stručnjaci	54,4	1. Rukovodioci	38,0
2. Rukovoditelji	24,1	2. Stručnjaci	33,3
3. Studenti	5,1	3. Službenici/tehničari	9,3
4. Službenici/tehničari	3,8	4. Poslovođe	6,2
5. Nezaposleni	3,8	5. Studenti	4,7
6.KV/VKV radnici	3,8	6. Privatnici	3,9
7. Privatnici	2,5	7. KV/VKV radnici	3,1
8. Poljoprivrednici	1,3	8.Nezaposleni	1,6

političarima sasvim dominirali oni koji su prije promjene bili stručnjaci, a tek je svaki četvrti među njima bio u socijalizmu na upravljačkom položaju. Diskontinuitet u

zauzimanju upravljačkih položaja kod njih je bio znatno više izraženi negoli kod direktora. Njihova regrutacija iz nižih položaja društvene hijerarhije rjeđa je nego kod direktora kojima je, što je evidentno, novi sistem odnosa otvorio dotada potisnute mogućnosti. Neznatan se broj i jednih i drugih regrutirao iz skupine privatnika (zanatlije, trgovci i sl.). Njihova se radna karijera također značajnije razlikuje. Prvo radno mjesto političara u 73,4% slučajeva bilo je radno mjesto stručnjaka – takvih direktora je bilo 48,1%. (Oni su u 37,2% slučajeva imali prva radna mjesta radnika, službenička i tehničara te su, zahvaljujući daljnjem školovanju, napredovali ka povoljnijim položajima u društvenoj hijerarhiji.) Razlikuju li se političari po svome socijalnom porijeklu od direktora i ostale populacije? Da li je suvremenoj upravljačkoj eliti Hrvatske za njezinu socijalnu promociju s te strane pristigla neka pomoć, ili, jesu li oni imali na raspolaganju neki obiteljski ili kulturni kapital koji bi mogao podržati njihovo napredovanje u hijerarhiji društvene moći? Pretpostavka je, naime, da će se u obiteljskoj tradiciji (koja je bila prekinuta uspostavom socijalističkog poretka i u čijoj reprodukciji nije mogla biti upotrebljiva) naći podrška za socijalno napredovanje. Pogledajmo podatke o tome u tablici 4.

Tablica 4. Ispitanici prema radnim mjestima očeva i djedova – po ocu (u %)

	Političari		Direktori		Ostali	
Radna mjesta	Očevi	Djedovi	Očevi	Djedovi	Očevi	Djedovi
Poljoprivrednici	19,2	51,3	20,5	66,7	33,7	73,7
NKV/KV radnici	9,0	6,6	14,8	7,8	22,4	9,7
KV/VKV radnici	17,9	9,2	20,5	10,1	21,1	6,4
Službenici/tehničari	16,7	11,8	13,1	1,6	6,7	2,4
Poslovođe	3,8	1,3	7,4	0,8	2,9	0,3
Privatnici	6,4	15,8	5,7	8,5	5,5	6,1
Stručnjaci	19,2	1,3	8,2	3,9	5,9	1,1
Rukovodioci	7,7	2,6	9,8	1,6	1,7	0,2

Veće razlike u međugeneracijskoj reprodukciji između političara, s jedne strane, i direktora i ostale populacije, s druge strane, mogu se zapaziti u generaciji djedova (tablica 4) - kada se radi o njihovom manuelnom i nemanuelnom radu (radna mjesta poljoprivrednika i radnička radna mjesta prema ostalim radnim mjestima) i kada se radi o djedovima privatnicima. U generaciji očeva te se razlike zapažaju kada se radi o radnom mjestu stručnjaka. Političari i direktori od ostalih se značajnije razlikuju prema upravljačkim položajima svojih očeva. Otac svakoga trećeg političara (njih 33,3%) je stručnjak, rukovodilac ili privatnik. Među direktorima takvih je 23,7%, a u ostaloj populaciji 13,1%. Političari se od ostalog stanovništva, a dijelom i od direktora, ponajviše razlikuju po svome obrazovanju te radnom mjestu na kojem su bili prije promjene (1989.). Većina njih je poziciju stvorenu prije promjene (ili resurse koji su bili pogodni za konverziju, za postizanje viših društvenih položaja) stekla u toku vlastitog života u socijalističkom društvu i po logici njegove reprodukcije (izuzimajući samo one koji su zauzimanje upravljačkih položaja ostvarili povratkom iz emigracije). Oni su, u odnosu na druge skupine, imali i povoljnije porodične uvjete za zauzimanje upravljačkih položaja, mada se općenito može reći da su akumulirani resursi, («naslijeđeni kulturni kapitali») koji bi se mogli konvertirati, koji bi podupirali, stimulirali i omogućavali njihovo socijalno napredovanje kao i kod drugih skupina, bili relativno slabi.

c) Nove prilike

U društvu koje oskudijeva ekonomskim resursima koji se mogu relativno lako upotrijebiti za individualnu promociju, poput porodičnog kapitala i sl., pojedinci često nastoje za sebe osigurati neku izvanekonomsku osnovu koja bi im pomogla u društvenom napredovanju. Ta se «čarobna stvar» u socijalizmu nazivala političkom podobnošću. Ona je u sebe uključivala razne oblike javne participacije u društvenom životu: članstvo u Savezu komunista, neke aktivističke djelatnosti, javnu afirmaciju vrijednosti poretka, nastojanje da se postigne neka posredna ili neposredna veza s učešćem u Narodno oslobodilačkoj borbi, itd. Politička podobnost u takvim društvima ne nestaje, ona samo mijenja svoje ideološke sadržaje. Tako je na primjer hrvatski menadžer, kako piše B. Krištofić (1997. 64), «uspješno zamijenio ideologiju 'historijskog interesa' ideologijom 'tisućljetnih snova'». Ova zamjena nije, međutim, tek površan privid. Po njoj će se morati konstruirati i novi poredak. U takvim uvjetima i nacionalna, odnosno etnička pripadnost, ukoliko se s njom zna postupati, može

postati pogodan resurs za napredovanje ili barem pogodno sredstvo za smanjenje konkurencije. Tako je u Hrvatskoj nacionalnom revolucijom 90-tih godina ostvarena skoro potpuna etnička homogenost upravljačke elite: među političarima Hrvata je bilo 98,7%, a među direktorima 96,2% - pri čemu je, valja napomenuti, u ukupnom stanovništvu u vrijeme provođenja istraživanja Hrvata bilo oko 90 %. Ova etnička homogenost ne implicira, međutim, i političku homogenost i bezuvjetnu ekspanziju političkog na druge oblasti društvenog života. U odnosu na stari poredak novi poredak razdvaja sistemsku povezanost političke i ekonomske elite, pa je prema ovoj drugoj politički manje zahtjevan. Članstvo u nekoj političkoj stranci, pa i u onoj vladajućoj, nije nužan uvjet za dolaženje na upravljački položaj i njegovo očuvanje. U socijalizmu je povezanost između upravljačkih položaja i članstva u Savezu komunista bila dovedena skoro do svojih krajnosti: direktora - članova partije (prema podacima istraživanja iz 1984. god.), bilo je 90% (čiji bi se udio svakako smanjio, mada ne značajno, da su u njih bili uključeni tadašnji privatni poduzetnici), a onih sa političkim funkcijama čak 98% (Lazić, 1987, 152). Novi poredak razdvaja jedinstvo privrednog i političkog života. Tendencijski, upravljački politički i privredni položaji osamostaljuju se i djeluju iz vlastite determinacije. Vidimo (tabela 5) da većina privrednika nisu članovi ni jedne političke stranke. I među političarima je takvih 19,0%: to su niži upravljački politički položaji koji ne zahtijevaju članstvo u političkim strankama. Vladajuća stranka u vrijeme provođenja istraživanja (HDZ) imala je izrazitu prednost i kod direktora i kod političara. «Socijalistički sindrom» je kod direktora, međutim, i dalje prisutan: njih je preko četiri puta više u vladajućoj političkoj stranci nego u ostalim strankama. Uvjetovanost političke odanosti i kod ekonomske je elite sasvim evidentna. Prilikom uspostavljanja novog poretka ideologija «tisućljetnih snova» uspjela je,

Tablica 5. Ispitanici prema članstvu u političkim strankama (u%)

Političke stranke	Političari	Direktori	Ostali
Nije član ni jedne stranke	19,0	63,1	93,2
HDZ	51,9	30,0	4,7
Ostale stranke	29,1	6,9	2,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0

ovladati i «socijalističkim kadrom», pa ga u sebe, u svoje institucije, i uključiti. Samo je vrhovima prethodnog režima, posebno njegovim starijim pripadnicima, bilo onemogućeno kontinuirano zauzimanje upravljačkih položaja. Kao pripadnici novih upravljačkih elita, bivši su članovi Saveza komunista postali članovima različitih političkih stranaka. Svaki je drugi pripadnik upravljačkih elita bio član Saveza komunista: neznatno više je takvih političara nego direktora (52% prema 46%). U strukturi svoga članstva HDZ ima manje ranijih članova Saveza komunista (37,5%), od ostalih stranaka, prije svih SDP-a, u kojima je takvih 68,7%. Od ukupnog broja pripadnika upravljačke elite koji nisu bili članovi Saveza komunista, njih 44,4% nije članom niti jedne političke stranke, a 46,3% i 9,3% članovi su HDZ-a, odnosno neke druge političke stranke. Od ukupnog broja pripadnika upravljačkih elita koji su ranije bili članovi Saveza komunista, 48,5% je onih koji nisu članovi niti jedne političke stranke (to su uglavnom direktori za koje bi se moglo reći da su se politički dezangžirali), a u 29,7% slučajeva oni su članovi HDZ-a i u 21,8% slučajeva članovi su ostalih političkih stranaka. Iako, kada je riječ o upravljačkim elitama, u strukturi HDZ-ova članstva bivši članovi Saveza komunista čine njegov manji dio (nešto više od trećine), ipak je među bivšim članovima Saveza komunista više onih koji su u HDZ-u nastavili svoj politički angažman (nešto manje od trećine), nego u ostalim političkim strankama (oko petine). Iako u izmijenjenim političkim okolnostima, HDZ je, moglo bi se reći, uspio naslijediti svog prethodnog političkog hegemonu, ali nije uspio u sebe uključiti, kao njegov prethodnik, obrazovanije i općenito radnokvalificiranije pojedince. Tako je od ukupnog broja stručnjaka u Savezu komunista takvih bilo 18,2%, a u HDZ-u samo 3,2%. Također, poljoprivrednici su kao članovi Saveza komunista na zadnjem mjestu od svih socijalnih grupacija (bilo ih je tek 2,7%), ali su zato kao članovi HDZ-a u samom vrhu: na trećem su mjestu po toj zastupljenosti (8,2%), odmah iza upravljačke elite i poslovođa. Na margini ovog problema ostaje, možda, značajan problem suvremenog stranačkog, time i političkog, a i društvenog života u Hrvatskoj, a koji nije vezan samo za njezine upravljačke elite. Taj bi se problem mogao artikulirati kroz nekoliko pitanja. Koji su razlozi za vrlo nisku participaciju stručnjaka u vladajućoj ali i u drugim političkim strankama? Da li su to neiskorišteni resursi za uspješniju transformaciju društva? Nalazi li se sve to u nekoj vezi s hrvatskom početnom strategijom transformacije? Može li logika zasluga i

njezino korištenje za ekonomske i političke probitke i promociju biti sastavni dio funkcioniranja suvremenog društva?

Tablica 6. Ispitanici prema sudjelovanju u ratu 1991.-1995. godine (u %)

Sudjelovanje u ratu	Političari	Direktori	Ostali
Dragovoljci	27,8	12,3	7,9
Mobilizirani	8,9	13,8	7,4
Oboje	10,1	6,2	2,8
Nisu sudjelovali	53,2	67,7	82,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Znatan dio upravljačke elite sudjelovao je u ratu za državnu nezavisnost hrvatskoga naroda (1991.-1995. godine). U tome su razlike između upravljačkih elita i ostale populacije značajne, ali i one između političara i direktora nisu beznačajne. Posebno se ističe razlika koja se odnosi na način sudjelovanja u ratu. Političari su, više od direktora, u tome sudjelovali kao dragovoljci. A to je ona kategorija koja se u zajednici najviše cijeni, pa može, pod određenim pretpostavkama, kao poseban resurs biti iskorišten za neki probitak i društveno napredovanje. Zato se vjerovatno i tematizacija prošloga rata, neprestano prisutna u javnom životu, a smještena u neku kontinuiranu priču militarnoga krajiškog društva, nameće kao neka stalna domaća tema i zadaća.

Upravljačke su elite uspjele svoje političke resurse (prilagođavajući se nastalim promjenama i aktivno u njima učestvujući) akumulirati i/ili konvertirati, te time osvojiti ili zadržati ranije stečene položaje. Koliko će se ovi resursi koristiti u zadobivanju nove moći i njezino učvršćenje, zavisit će od tipa i dinamike integracije Hrvatske u suvremene svjetske procese.

Što bi se o političkoj eliti, uspoređenoj s ekonomskom elitom i ostalom populacijom, moglo reći na temelju dosada prezentiranih podataka? Kako bi izgledao njihov osnovni socijalni profil?

Pripadnici političke elite dominantno su muškarci, srednje su i relativno mlađe dobi, oženjeni su, žive u domaćinstvu koje ima do četiri člana, stanuju u gradovima (u kojima je svaki drugi od njih i rođen), po nacionalnosti su Hrvati, svaki drugi je član

HDZ-a (koliko ih je bilo i u članstvu Saveza komunista), a svaki drugi je sudjelovao u ratu 1991-1995.; imaju višu i visoku školsku spremu, na upravljački su se položaj regrutirali iz grupacije stručnjaka, tzv. porodični kulturni kapital relativno im je slab. Po ovim obilježjima oni se relativno malo razlikuju od grupacije direktora, a skoro u svim obilježjima znatno se razlikuju od ostale populacije. Moglo bi se dakle reći da ne postoji jasan i odlučujući resurs kojem bi se mogao pripisati odlučujući utjecaj za napredovanje u ovom istraživanju evidentirane upravljačke elite, kako političara tako i direktora. Njihov uspon na upravljačke položaje znatno je više zavisao od stečenih obilježja (obrazovanje, upravljački položaji, privatna djelatnost u prethodnom poretku), nego naslijeđenih resursa, ali također i od samom promjenom stečenih ili deblokiranih resursa.

3. Selektivno usmjereni etnocentrizam

Istraživanjem se nastojalo doći do uvida u dimenzije suvremenoga hrvatskog identiteta/identiteta koji se uspostavlja(ju) i formira(ju) samom promjenom (određenom strategijom transformacije) i koji, oformljen(i), obilježava(ju) i samu promjenu. U formiranju identiteta trebalo je prepoznati ulogu upravljačkih elita, a posebno političke elite. To je operacionalizirano kroz niz setova pitanja o mišljenju i stavovima o Nama i Drugima (socijalna distanca, geopolitičke i historijske mape), te o vrijednosnim orijentacijama ispitanika.

a) Socijalna distanca

Već je odavno postalo sasvim uobičajeno da se međuetnički ili međunacionalni odnosi izražavaju i stavovima što ih ispitanici zauzimaju na određenoj skali njihovih mogućih posrednih i neposrednih odnosa. Ovdje je socijalna distanca prema pripadnicima pojedinih nacionalnih i etničkih zajednica mjerena sa sedam tvrdnji koje izražavaju različite odnose u kojima se pojedinci mogu nalaziti: dvije se odnose na posredne, a ostalih pet na neposredne odnose. Pitanje je glasilo: «Kada biste bili u prilici da odlučujete, koje biste od navedenih odnosa prihvatili?» Ponuđene tvrdnje za prihvaćanje tih odnosa s pripadnicima 16 nacionalnih i etničkih zajednica glasile su: 1. «da stalno (pripadnik pojedine nacionalnosti) živi u mojoj zemlji»; 2. «da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici)»; 3. «da mi bude suradnik na poslu»; 4. «da mi bude pretpostavljeni na poslu»; 5. «da se s njim družim

i posjećujem»; 6. «da obavlja čelne funkcije u političkom životu»; 7. «da budemo u bliskom srodstvu (bračnom, brak s bratom ili sestrom, brak s djetetom)». Pretpostavka ove u osnovi Bogardusove skale je skoro samorazumljiva: distanca će se povećavati sa povećanjem bliskosti odnosa – trebala bi biti najmanja u slučaju «življenja u mojoj zemlji», a najveća u slučaju «bliskog srodstva».

Tablica 7. Ispitanici prema socijalnoj distanci - izraženoj kroz % neprihvatanja svih sedam odnosa (1) i sumom prihvaćenih odnosa (2)

Nacionalne zajednice	Političari		Direktori		Ostali	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
1. Srbi	54,4	1,89	51,5	2,05	61,6	1,81
2. Crnogorci	51,9	2,04	51,5	2,12	58,9	1,99
3. Grci	48,1	2,30	49,2	2,28	54,8	2,20
4. Rusi	46,8	2,34	49,2	2,28	57,1	2,07
5. Albanci	45,6	2,18	41,5	2,42	53,8	2,11
6. Bošnjaci	40,5	2,42	42,3	2,52	51,3	2,34
7. Makedonci	38,0	2,53	40,8	2,75	47,6	2,53
8. Francuzi	35,4	2,85	33,1	3,15	45,4	2,73
9. Slovenci	34,2	2,91	39,2	2,85	43,7	2,75
10. Mađari	32,9	2,90	30,0	3,27	39,7	2,93
11. Britanci	32,9	3,00	33,1	3,14	43,9	2,80
12. Talijani	26,6	3,24	26,2	3,68	36,0	3,20
13. Austrijanci	12,7	3,80	16,9	4,27	29,1	3,56
14. Nijemci	12,7	4,15	11,5	4,60	23,0	3,90
15. Amerikanci	11,4	4,08	15,4	4,29	25,4	3,74
16. Hrvati	2,5	6,67	0,8	6,77	0,9	6,81

Dobiveni rezultati (rangirani su prema udjelu neprihvaćenih svih sedam odnosa od strane političara) pokazuju da pripadnici političke elite (isto kao i direktori i pripadnici ostale populacije) imaju vrlo neujednačen stupanj distance prema pripadnicima pojedinih nacionalnih zajednica. Najveća distanca je prema Srbima, a najmanja je, što je razumljivo, prema Hrvatima. U tome su razlike između političara i direktora sasvim neznatne. Ipak, direktori u pravilu imaju, izraženo kroz sumu prihvaćenih odnosa – gdje se vrijednosti mogu kretati od 1,00 (prihvaćen samo jedan od sedam odnosa) do 7,00 (prihvaćano svih sedam odnosa) - nešto niži stupanj distance. U ostaloj populaciji stupanj distance prema svim pripadnicima nacionalnih zajednica je veći nego u pripadnika upravljačkih elita. Oni čak s pripadnicima pet nacionalnih zajednica (Srbima, Crnogorcima, Rusima, Grcima, Albancima i Bošnjacima) u preko 50% slučajeva ne bi uspostavili ni jedan od navedenih odnosa. Kada je riječ o prihvaćenosti pojedinih odnosa, onda je najmanje prihvaćen onaj u kojemu se govori o obavljanju čelnih funkcija u političkom životu: dobivene vrijednosti u pripadnika svih petnaest navedenih nacionalnosti, dakle osim Hrvata, znatno su ispod srednje vrijednosti, što znači da ovu mogućnost otklanja znatna većina, kako političara, tako isto i direktora i ispitanika iz ostale populacije. Iza ovoga odnosa, po najmanjoj prihvaćenosti jesu rodbinske veze i nadređenost na poslu, u kojima se natprosječne vrijednosti, osim kod Hrvata, pojavljuju još i kod Nijemaca, Amerikanaca i Austrijanaca. Najmanja distanca je ona koja se odnosi na "stalan život u mojoj zemlji". Ali i ovdje ispodprosječnu vrijednost bilježe Srbi, Crnogorci, Grci i Rusi. Druženje, suradnja na poslu i susjedstvo nalaze se između ovih dvaju odnosa (najprihvaćenijega i najmanje prihvaćenih). Stupanj njihove (ne)prihvaćenosti, naravno, zavisi od toga o kojoj se nacionalnosti radi: vrijednosti ispod prosjeka ovdje bilježe (pored već spomenutih Srba, Crnogoraca, Grka i Rusa), i Albanci, Bošnjaci i Makedonci. U svemu ovome nema značajnijih razlika koje bi bile sistematskog karaktera, između političara, direktora i ostale populacije. Razlike izražene kroz mjerenje socijalne distance pokazat će se i u drugim dimenzijama odnosa prema pojedinim nacijama odnosno državama.

b) Geopolitičke i historijske mape

Percepcija «drugih» kao bliskih i poželjnih za suradnju, opasnost «drugih» za opstanak i prosperitet, onih koji bi mogli ugroziti budućnost Hrvatske i historijske državno-pravne tvorevine koje su bile najbolje za hrvatski narod ili su ga najviše

ugrožavale, dimenzije su pomoću kojih je konstruirana «geopolitička i historijska mapa» kao svojevrsan politički i povijesni imaginarij. Od ispitanika se tražilo da rangiraju zemlje s kojima bi Hrvatska trebala ekonomski, politički i kulturno surađivati, da navedu zemlje za koje misle da bi mogle ugroziti budućnost Hrvatske, te da navedu u kojim su državama u dvadesetom stoljeću Hrvati mogli najbolje ostvariti svoje političke težnje, zadovoljiti ekonomske potrebe, razvijati svoju kulturu, osigurati svoj opstanak, te u kojima su pak u svim navedenim područjima života bili najviše ugroženi.

Dobiveni podaci uvelike korespondiraju s onima koji se odnose na socijalnu distancu. Prve tri zemlje s kojima bi trebalo surađivati, poželjni «drugi» u ekonomskoj suradnji i za političare i za direktore jesu Njemačka (39,2% odnosno 43,8%), Amerika (34,2% odnosno 33,1%) i Austrija (11,4% odnosno 12,3%); u političkoj su suradnji za političare to Amerika (49,4%), Njemačka (29,1%) i, što je jedina iznimka u ovom čitavom imaginariju, Bosna i Hercegovina (8,9%); u grupi direktora to je, uz Ameriku (44,6%), još i Njemačka (35,4%) te Austrija (9,2%); za kulturnu suradnju političari najviše ističu Austriju (34,2%), Njemačku (22,8%) i Ameriku (19,0%), dok direktori u tome nad Austrijom (14,6%) preferiraju Ameriku (28,5%) i Njemačku (26,9%). Oni koji bi pak mogli ugroziti budućnost Hrvatske skoro se iscrpljuju sa SR Jugoslavijom (takvih je 70,9% kod političara i 70,0% kod direktora). Od ostalih zemalja, SR Jugoslaviji se sasvim sporadično pridružuju Rusija i Bosna i Hercegovina. Slična percepcija poželjnoga i opasnosti «drugog» jes i među ispitanicima ostale populacije. I za njih su u svim oblastima suradnje poželjni Amerika, Njemačka i Austrija, a oni koji bi mogli ugroziti budućnost Hrvatske su, pored dominantne SR Jugoslavije (72,5%), Rusija (7,6%) i Bosna i Hercegovina (4,6%). Ovi podaci i oni o socijalnoj distanci ukazuju na visok stupanj suglasnosti u izgradnji geopolitičkog imaginarija. Slični njima, mada mjereni drugim instrumentom (i s izuzetkom Grčke koja je, za razliku od podataka ovog istraživanja, pozitivno percipirana), zabilježeni su i u jednom istraživanju među zagrebačkim srednjoškolcima (Šakaja, 2001.). Moglo bi se dakle raditi o dubljim i trajnijim osnovama ovakve percepcije.

Prema rezultatima ovog istraživanja malo je država u kojima su Hrvati, živeći u njima u dvadesetom stoljeću (do uspostave suvremene Hrvatske), mogli «ostvarivati svoje političke težnje», «zadovoljiti svoje ekonomske potrebe», «razvijati svoju kulturu», i «osigurati svoj opstanak». To svakako nisu ni Kraljevina Jugoslavija, ni

socijalistička Jugoslavija, a ni Italija. Najčešći odgovori kod političara su: «ni u jednoj», «u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj» i «u Austro-Ugarskoj». Prvi se odgovor u svim slučajevima više ističe od drugih: političke težnje (44,3%), ekonomske potrebe (36,7%) razvoj kulture (41,8%) i opstanak (40,5%). Austro-Ugarska se (za čijom propašću žali tek 12,7% političara, 15,4% direktora i 6,3% ostalih) najviše ističe u vezi sa zadovoljavanjem ekonomskih potreba (27,8%), a Nezavisna Država Hrvatska u vezi s političkim težnjama (41,8%), osiguranja svog opstanka (40,5%) i razvoja svoje kulture (34,2%). Nezavisna Država Hrvatska je, kao država u kojoj su se mogle najbolje zadovoljiti ekonomske potrebe, kod političara malo cijenjena: takvih je među njima tek 15,2 %. U ovome postoje određene razlike (negdje manje – negdje više) između političara, s jedne, te direktora i ostale populacije s druge strane. Da je hrvatski narod mogao najbolje ostvariti svoje političke težnje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj misli 36,2% direktora i 32,8% ispitanika ostale populacije; da je u toj državi mogao najbolje razvijati svoju kulturu misli 31,5%% direktora i 28,6% ispitanika ostale populacije, te da je u njoj najbolje mogao osigurati svoj opstanak tvrdi 26,9% direktora i 29,4% ispitanika ostale populacije. Odgovor «ne znam» manje je prisutan kod političara (od 3,8% do 8,9%) nego kod direktora (12,3% do 16,9%), a znatno manje nego kod ostale populacije (28,2% do 33,5%). Kada je riječ o ugroženosti Hrvata od navedenih država, sasvim dominira socijalistička Jugoslavija (posebno kod političara), a zatim se pojavljuju Kraljevina Jugoslavija i Italija, dakle upravo obrnuto od prethodnog slučaja.

Geopolitičke i historijske mape, kako sam nazvao područje na koje se odnose upravo izneseni podaci, dio su suvremenoga hrvatskoga političkog imaginarija, onoga izvorišta iz kojega se stvarala moderna Hrvatska. Njime se oblikuje jedan cjelovit i smislen okvir za prosuđivanje i vrednovanje, koji služi kao kriterij pomoću kojega se obavlja uključivanje i isključivanje onoga «drugoga». To je sastavni dio stvaranja novoga postsocijalističkog i postjugoslavenskoga hrvatskog identiteta u kome ono što je do jučer bilo blisko, postaje najudaljenije. Time se istovremeno legitimira kako samo novonastalo stanje tako i način njegova nastanka. U tome, kako se vidjelo iz prikazanih podataka, posebno mjesto zauzimaju političari.

c) Vrijednosne orijentacije

Istraživanje je obuhvatilo nekoliko setova pitanja kojima se nastojalo doći do uvida u osnovne socijalne vrijednosti koje bi karakterizirale suvremeno hrvatsko

društvo. Nastojalo se doći do informacija na temelju kojih bi se moglo govoriti o prisutnosti i raširenosti onih socijalnih vrijednosti koje su označene kao korporativizam, radikalni nacionalizam, etnocentrizam, socijalistički kolektivizam i liberalizam. (Operacionalizacijom, kroz određene je tvrdnje korporativizam razumljen kao sistem vrijednosti koji društvo i državu prepoznaje kao organizam i porodicu, radikalni nacionalizam se pojavljuje kao sistem koji ističe svetost «naše prošlosti» i «svakog pedlja naše zemlje», potrebu za snažnom državom, zajedničko porijeklo kao temelj povjerenja, važnost «naše» tradicije i teške povijesti, pune borbe za opstanak koja konačno završava pobjedom, izborenim dostojanstvom i uvjetima da «živimo kao bogat narod»; etnocentrizmom se pak naglašava da u životu s pripadnicima drugih naroda načelno nije moguće postići sigurnost, povjerenje i stabilnost; socijalistički kolektivizam ističe važnost kolektiva i ulogu države u svim oblastima života; liberalizam se razumio kao sistem u kome se kao vrijednosti ističu privatno vlasništvo, autonomija društva i višepartijsko političko organiziranje različitih interesa.) Radi se zapravo o onim vrijednostima, koje kao vrijednosni okviri, služe kao orijentiri kako u svakodnevnom tako i u javnom životu te koji, kao legitimacijska osnova određenog poretka, služe za konstruiranje odgovarajuće socijalne zbilje. Dobiveni rezultati prikazat će se u skupnim aritmetičkim sredinama. Vrijednosti aritmetičke sredine kreću se od 1,0 (minimalna) do 5,0 (maksimalna). Vrijednosti od 1,0 do 2,9 izražavaju ispodprosječnu, a vrijednosti od 3,1 do 5,0 natprosječnu prihvaćenost određenoga vrijednosnog sklopa.

Tablica 8. Ispitanici i vrijednosne orijentacije
(izražene u aritmetičkim sredinama)

Vrijednosne orijentacije	Političari	Direktori	Ostali
Korporativizam	4,46	4,42	4,55
Radikalni nacionalizam	4,24	4,02	4,35
Etnocentrizam	2,96	2,95	3,31
Socijalistički kolektivizam	2,13	2,15	2,92
Liberalizam	4,41	4,32	4,02

Iz prikazanih podataka (tablica 8) vidi se da je prihvaćenost istraživanih vrijednosnih sklopova sasvim neujednačena i da je različita njihova raširenost među

političarima, direktorima i ostalom populacijom. Kod svih njih je prihvaćenost korporativizma, liberalizma i radikalnog nacionalizma izrazito visoka (sve se dobivene vrijednosti nalaze iznad 4,00: kreću se od 4,02 do 4,55). Etnocentrizam se kreće oko prosječne vrijednosti (od 2,95 do 3,31), a socijalistički kolektivizam u sve tri grupacije ima vrijednosti ispod prosjeka (od 2,13 do 2,92). Među najprihvaćenijim sklopovima kod političara i direktora korporativizam i liberalizam imaju određenu prednost nad radikalnim nacionalizmom, a u ostaloj populaciji korporativizam i radikalni nacionalizam prihvaćeniji su od liberalizma. Svi istraživani vrijednosni sklopovi, osim liberalizma, u ostaloj su populaciji prisutniji nego kod političara i direktora. Iz podataka se zapaža (među svim istraživanim skupinama) i značajna razlika između prihvaćenosti etnocentrizma i radikalnog nacionalizma. Ovu razliku valjalo bi tumačiti razlikom koja je sadržana u samom instrumentu. Etnocentrizmom se nastoje mjeriti odnosi «nas» i «drugih». On se i formira kroz odnos (stvarni ili imaginarni) s «drugim», pa i zavisi od «drugog» (što se i vidjelo iz podataka o socijalnoj distanci), dok se radikalni nacionalizam formira bez obzira na «drugog»; konstruira se iz sebe samoga, iz slike o vječnom «sebi», o trajnom i sudbinskom zajedništvu, svetosti *naše* zemlje i prošlosti, patnjama i dostojanstvu *naše* neprekinute borbe. Okrenut je prema unutra, prema postizanju samorazumljivog povjerenja i homogenosti, a na temelju vjerovanja u zajedničko porijeklo i u stalnoj je potrazi za nepatvorenim, autentičnim vlastitim bićem. Sam sebe razumijeva kao «primordijalni aspekt ljudske egzistencije i samosvesti, u suštini nepromenjen i nepromenljiv po imperativnim zahtevima koje postavlja pojedincima i po sponama koje gradi između pojedinaca i grupe» (Jenkins, 2001.: 78). Dok je etnocentrizam, dakle, okrenut prema «drugome» i zavisao od «drugog» (pa je u tome i selektivan), dotle je radikalni nacionalizam, rasterećen tog odnosa, slobodan u svom samopostavljanju u svijet. Zapravo, radikalni nacionalizam i etnocentrizam dvije su dubinski različite dimenzije nacionalizma. Druga veza, koja je još zanimljivija od prethodne, jest ona između radikalnog nacionalizma (i korporativizma) s jedne te liberalizma s druge strane. Prema rezultatima ovoga istraživanja, postsocijalistički hrvatski identitet, izražen stupnjem prihvaćenosti pojedinih vrijednosnih orijentacija (ono čemu težimo, što je poželjno, pomoću čega se prepoznavamo), mogao bi se nazvati liberalističkim nacionalizmom: kombinacija u kojoj (pri pokušaju konstrukcije socijalne zbilje), ova dva vrijednosna sklopa jedan drugome prave systemske zapreke, jer se oni sami konstruiraju iz međusobno suprotstavljenih načela (individualizam – kolektivizam,

autonomija – heteronomija, itd.). I korporativistička i nacionalistička nastojanja već od stupanja liberalizma na povijesnu scenu, a prema svim njegovim socijalnim i političkim učincima, nastupala su protuliberalno. Zato bi se za ovu izrazito visoku prihvaćenost radikalnog nacionalizma i korporativizma moglo reći, uz pomoć Becka (2001.b), da se radi o protumoderni u moderni, ili noćnoj strani moderne. Prema rezultatima ovoga istraživanja prihvaćene su i liberalne vrijednosti (privatno vlasništvo, autonomija poduzeća, političko višestranačje); one su pri tome u pozitivnoj vezi sa sklopom kolektivističkih, odnosno nacionalističkih vrijednosti. Pozitivna veza između liberalizma s jedne i etnocentričkih, patrijarhalnih i autoritarnih vrijednosti s druge strane, zabilježena je u sličnom istraživanju i prije započinjanja ove velike transformacije (1989.), istraživanju koje je, dakle, provedeno još u vrijeme socijalističkog poretka. Utvrđeno je da se «socijalizam (izuzimajući autoritarne vrijednosti) u osnovi razumijeva (doživljava) kroz negativan odnos prema tradicionalnom, a liberalizam, pak, u tradicionalnom traži oslonac naspram socijalističke stvarnosti» (Hodžić, 1990.: 114) Dakle, ova unutrašnja suprotstavljenost (između tradicionalizma i liberalizma kao nosilaca modernosti) nije nova. Novo je to što ona u socijalizmu nije bila vladajuća kontradikcija, kakvom je postala promjenom poretka. Ona se u socijalizmu mogla vezati i oslanjati na predsocijalističke sisteme vrijednosti pretežno seljačkog društva, zahvaćenoga modernističkom transformacijom (početak krize tradicionalnih porodičnih odnosa i dovršetak raspada seljačkih porodičnih zadruga, stvaranje nacije, zanatsko-manufakturni te sitnoindustrijski i trgovački kapitalizam), oslanjati se na njegove agrarne mitove o zemlji i rodu, društva u kome je vladajuća politička elita bila poznata po svojoj formuli modernizacije - traktor + tamburica. Traktor je ovdje simbolizirao sve ono što je tada obuhvaćao pojam «civilizacija», a tamburica, pak, ono što je pripadalo pojmu «kulture našeg naroda». Ovdje je već sadržan odnos kojeg će G. Devereux (1990) nazvati antagonističkom akulturacijom, i to ne u onom obliku u kojem se jedno društvo zatvara prema drugome (obrambena izolacija), niti u obliku u kojemu takvo društvo «hotimično stvara kulturne sklopove nesukladne ili suprotne kulturi vanjske skupine» (negativna disocijativna akulturacija), već u obliku «usvajanja novih sredstava kako bi se ojačale postojeće svrhe» (str. 318), upravo onako kako to čini seljaštvo u vremenu modernizacije, kako bi očuvalo i zaštitilo osnovnu logiku porodičnog gospodarstva. Kao što je seljaku (da bi se održao i pri tome sačuvao svoje vrijednosti) potrebno moderniziranje njegove proizvodnje, te kao što je tamburici potreban traktor, tako su i

suvremenom hrvatskom nacionalizmu i njegovoj političkoj eliti (a za ostvarenje temeljne svrhe – stvaranje i čuvanje samostalne hrvatske države) potrebna liberalno-demokratska sredstva, da bi se ta svrha ojačala. Jer, za to nije dovoljna samo unutrašnja volja kojom se formira potrebna i slobodno formirana većina (a koja ponekad, u slučaju nacionalističke homogenizacije, može kao «mnoštvo» biti tek «jedno»). Potrebno je i vanjsko priznanje, a ono u vremenu u kome se obavlja nije moguće bez upotrebe tih sredstava. Nevolja s ovim tipom djelovanja nastupa tek onda kada iz upotrebe sredstava (slobodni višestranački parlamentarni izbori) po svojoj intenciji nastaju liberalno-demokratske ustanove, a koje pak, nastale zbog drugih svrha, nemaju podršku iz polja kulture, temeljnih vrijednosti koje legitimiraju poredak.

Hrvatska se politička elita nije formirala iz onih predsocijalističkih socio-ekonomskih grupacija kojima je socijalizam nanio neku posebnu štetu i/ili koje je posebno deprivilegirao. Pripadnici su elite najvećim svojim dijelom To su postignuće pripadnici elite najvećim svojim dijelom ostvarili zahvaljujući resursima koje su stvorili u samom socijalizmu (obrazovanje i upravljački položaji), resursima koje su u momentu promjene uspjeli konvertirati u upravljačke položaja u novom poretku i po pravilima novog poretka. Ova je grupacija (gradeći, u konkurenciji s drugim i manje uspješnim «opcijama», postsocijalistički i postjugoslavenski hrvatski identitet) uspjela proširiti svoju percepciju sloma socijalizma i krize države na golemu većinu stanovništva, na što ukazuje i prikazana evidencija o socijalnoj distanci, geopolitičkom i historijskom imaginariju te vrijednosnim orijentacijama. Iako oformljena u socijalizmu, ova grupacija - nije mogla, gradeći novi hrvatski identitet, sa već spomenutom, u njega ugrađenom kontradikcijom – nije mogla prepoznati niti sve korisne resurse stvorene u socijalizmu, niti i suvremene procese u nadmoćnoj okolini – bili oni trijumf liberalnog kapitalizma, njegova transformacija ili početak njegova kraja. Ali hrvatski nacionalizam, kako smo vidjeli, ipak nije usmjeren k izolacionizmu. On je selektivan: prema jednima je izrazito otvoren, a prema drugima izrazito zatvoren. Takvo svoje utemeljenje oncrpi zapravo iz vlastitog postavljanja u svijet, onoga koje «sebe» postavlja na granicu dvaju svjetova, dviju kultura i civilizacija koje su po svome ustrojstvu nužno u sukobu. Kao da se radi o nostalgiji za izgubljenim krajiškim društvom. Iz takvog pozicioniranja samoga sebe slijedi i

njegovo osnovno svojstvo: radi se o selektivno usmjerenom etnocentrizmu. To je ujedno i izabrana strategija hrvatske političke elite za postsocijalističku transformaciju Hrvatske. Ipak, vrijeme će pokazati kako će taj, pretežno historicistički okvir, valorizirati ukupne potencijale društva.

* Tekst je objavljen u knjigama «Između autoritarizma i demokratije», CEDET/CEDEM/CTCSR, Beograd, Podgorica, Zagreb, 2002. i «Between authoritarianism and democracy», CEDET/CEDEM/CTCSR, Beograd, Podgorica, Zagreb, 2003.

1. Riječ je o istraživanju «Socijalna struktura i kvaliteta života u periodu tranzicije» što ga je 1996. godine proveo Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva iz Zagreba.
2. Osim uspona ili zadržavanja u prethodnom sistemu stečenih položaja, svakako bi valjalo istraživati i one pripadnike bivše elite koji su se u izmijenjenim okolnostima ili povukli iz javnog života ili su doživjeli socijalnu degradaciju. Ove druge, u istraživanju trendova silazne mobilnosti ruske elite, Olga Kryshstanovskaia (2005.) naziva zastarjelim ili bivšim ljudima. Trend silazne mobilnosti članova centralnog komiteta partije već je, penzioniranjem i dodjeljivanjem raznih sinekura, započeo u periodu Gorbačovljevih reformi, a nastavljen je nakon sloma poretka. Istraživanja ovoga tipa, koliko mi je poznato, nisu rađena u zemljama - slijednicama SFRJ, u kojima se i privredna i politička elita iz 80-ih godina (djelomično, s izuzetkom Srbije) održala na svojim položajima sve do prvih višestranačkih izbora što ih je sama inicirala i provela na teritoriju kojeg je politički kontrolirala.

MEDIJI: POSREDNICI I KONSTRUKTORI

ZAOKUPLJENOST «DRUGIMA»

Naslovna stranica prvoga, u ovom istraživanju¹ analiziranog broja *Vjesnika* (05.01.1991.), svojim naslovima, podnaslovima i najavama uvodi u aktualna zbivanja, označavajući pritom okvir tih zbivanja. Izuzimajući tekst koji je posvećen «krizi u zaljevu» («Baker – Aziz u Ženevi»), svi ostali tekstovi su posvećeni domaćim prilikama i znatan će dio njih biti uključen u skupinu tekstova koji će biti podvrgnuti analizi njihova sadržaja.²

Glavni naslovni tekst toga broja *Vjesnika* glasi: «*Simo Rajić odlazi s funkcije*». Tekst je opremljen fotografijom ispod koje piše «Simo Rajić prima čestitke zastupnika za govor u Saboru nakon kojeg je i predložen za potpredsjednika», a u posebno istaknutom dijelu teksta s naslovom *Tri ostavke istog čovjeka piše* da je Simo Rajić podnio je ostavku na funkcije potpredsjednika Sabora, predsjednika jednog saborskog odbora i člana Predsjedništva SDP, nezadovoljan «raskorakom između onoga šta je želio i onoga što je uspio uraditi na području boljega zajedničkog života Hrvata i Srba u Hrvatskoj, nekim potezima Vlade i ignoriranjem njegovih prijedloga pri usvajanju novoga Ustava Hrvatske». U tekstu se navode dijelovi ostavke koju je Simo Rajić uputio Saboru: «Rajić počinje priču sa 24. kolovoza, danom kada je spontano nastupio na saborskoj govornici i za to pobrao ovacije. 'Tada sam bio uvjeren da ću u novim okolnostima demokratskih promjena ... moći raditi djelotvorno, naravno, jedino u suradnji i uz pomoć, prije svega, rukovodstva Sabora i Vlade Republike Hrvatske. Ta suradnja, nažalost, nije bila plodotvorna, jer u čitavom tom razdoblju nije pokazan interes vodećih ljudi u državnim organima da zajednički unapređujemo hrvatsko-srpske odnose'».

U aktualnoj, pak, hrvatskoj politici ima mnogo znakova koji «ruše uvjerljivost deklarativnog. Mnogo je toga tek formalnoga», prepričava novinar ostavku Sime Rajića», i u izjašnjavanju protiv fašizma, a najblaže rečeno», piše on, «toleriraju se postupci koji hoće rehabilitirati fašizam i izjednačiti ga s antifašizmom».

Na kraju pisma upućenog Saboru, Simo Rajić «zaključuje kako 'smo prečesto svjedoci i mirni promatrači čak i u Saboru, emocionalnih i euforičnih ispada, skandiranja i bučnih aplauza onima koji siju nepovjerenje i mržnju'». Iz pisma što ga

je Simo Rajić uputio SDP-u, u tekstu se izdvaja dio u kojemu se kaže da «stranka postaje postupno etnički čistom». Ovaj se tekst nastavlja na drugoj stranici s naslovom *Prerana predaja tihog potpredsjednika*.

Ostali tekstovi koji su objavljeni na prvoj stranici, pored agencijskih vijesti (HINA – *Odluka Predsjednika Republike Hrvatske: Osnovano vijeće za narodnu obranu i zaštitu poretka*, i četiri Tanjugova kratka teksta: *Ponovo sve banke na deviznom tržištu*, *Poskupjele međunarodne linije JAT-a*, *Skuplji automobili TAS-a* i *Zatvor za neažurno vođene trgovačke knjige*) jesu i dva novinarska teksta, jedan potpisan punim imenom i prezimenom, a drugi samo inicijalima. Oba su ova teksta prije svega (mada ne isključivo), posvećeni ekonomskim problemima Jugoslavije i Hrvatske. Prvi s naslovom *Ekonomski Rubikon* u podnaslovu ističe slijedeće: «U nastojanjima da postigne kakav-takav konsenzus, Marković se sukobljava s dva bitno različita ekonomska i politička sistema, a svijetu novca nije bitan savez, već sigurnost protoka kapitala». Drugi tekst s naslovom *Hrvatska jedva broji minimalce*, ima slijedeći podnaslov: «Gospodarstvo bez novca: 'Prvomajska' od ponedjeljka prestaje s radom – u Rijeci bez plaća oko 2000 radnika, a na području Splita čak oko 80% poduzeća muku muči s pravodobnom isplatom».

Ostali dio *Vjesnikove* prve stranice zauzimaju najave; prvo, tekstova na narednim stranicama, drugo, tekstova u dodatku «Panorama subotom», te tekstova koji će se objaviti u narednom broju. Najavljena su i četiri teksta s narednih stranica: *Naoružane grupe kruže Šamaricom?*, *Nikad više u Beograd*, *Za i protiv gospe* (Vatikan Međugorje) i *Neuspjelo niveliranje* (naslov nastavka feljtona Ivana Aralice s općim naslovom *Zadah ocvalog imperija – Ogledi o Srbiji*). Od najavljenih tekstova za dodatak «Panorama subotom», dva su posvećena političkim prilikama u inozemstvu (SSSR i Albanija), a ostali domaćim političkim temama (šest) i temama iz oblasti kulture (pet). Nosivi politički tekst, objavljen na prvoj stranici «Panorame subotom» jest tekst glavnog i odgovornog urednika, Hide Biščevića, najavljen s naslovom: *Godina novog identiteta*, a nosivi tekst iz oblasti kulture, autora Branimira Donata, najavljen je s naslovom: *Ivo Andrić i NDH: Čovjek od karijere*. Spomenutim naslovima slični su i naslovi tekstova koji su najavljeni za naredni broj *Vjesnika*.

Od ukupno 12 stranica, koliko ima analizirani broj *Vjesnika* (bez dodatka *Panorama subotom*) šest ih je posvećeno domaćim političkim temama (Hrvatska i Jugoslavija). Ostale stranice posvećene su politici u svijetu (jedna stranica),

svakidašnjici – gradska rubrika (1), publicistici (1), kulturi (1) i sportu (2). U *Panorami subotom* manja je prisutnost tekstova koji su posvećeni domaćim političkim prilikama (35% od ukupnog prostora), a dominiraju tekstovi iz područja kulture (55% od ukupnog *Panoraminog* prostora).

Iz navedenih podataka (naslovi i teme tekstova) može se naslutiti da već u prvom analiziranom broju *Vjesnika* dominiraju politički tekstovi te da su oni konfliktnog karaktera, tj. da se već iz naslova ovih tekstova može naslutiti ono što bi se moglo nazvati pozicioniranjem diskursa «mi» – «oni». Razlike što se uspostavljaju ili su već uspostavljene ovim diskursom jasno se vide kada se usporede dva nosiva teksta ovoga broja *Vjesnika*: tekst novinara Vlade Rajića koji je posvećen ostavci Sime Rajića (prva i druga stranica) i tekst glavnoga i odgovornog urednika *Vjesnika*, Hide Bišćevića, *Godina novog identiteta* koji je objavljen na prvoj stranici *Panorame subotom*. U oba se teksta piše o Hrvatskoj (njezinoj politici, vlasti, vodstvu i sl.). Pored toga, u prvom tekstu novinar Vlado Rajić i predsjednik Sabora dr. Žarko Domljan označavaju Simu Rajića, odnosno čin njegove ostavke. Simu Rajića novinar Vlado Rajić označava kao «tihog potpredsjednika» i naivnog političara, pojašnjavajući: «Naivnost njegovog političkog angažmana, a onda i ostavki u dobroj vjeri, jest u neprihvatanju novog kolektiviteta kao političke snage kojom se najprije treba amortizirati učinak dosadašnjeg, a tek potom stvoriti temelj za utjecaj pojedinaca na opća kretanja». Predsjednik Sabora, dr. Žarko Domljan, u svojoj izjavi ostavku Sime Rajića smatra spektakularnom «pa je očito da njome licitira neke političke poene... Cijela je njegova ostavka upotrebljena za politički pamflet protiv demokratske hrvatske vlasti, koju, očito, nikada nije dokraja prihvatio, kao ni u suštini demokratske promjene u Hrvatskoj. Samo se na taj način može razumjeti takvo ogorčenje i takav žal za onim što je Rajić nekada uživao». Dakle, Simo Rajić je ovdje označen kao:

- tih i naivan političar (jer ne prihvaća novi kolektivitet);
- osoba koja spektakularnom ostavkom licitira neke političke poene;
- osoba čija je ostavka politički pamflet protiv demokratske hrvatske vlasti;
- osoba koja nije dokraja prihvatila demokratske promjene u Hrvatskoj;
- osoba koja je ogorčena (na političke prilike u Hrvatskoj);
- osoba koja ima žal za onim što je nekada uživao.

Simo Rajić je, prema novinaru Vladi Rajiću, «dezorijentiran», jer ne razumije i/ili ne prihvaća novostvorene političke prilike u Hrvatskoj, a predsjednik Sabora, dr. Žarko Domljan, moralno ga i politički osuđuje, jer su postojeće prilike u Hrvatskoj, što je samorazumljivo, pozitivno određene. Ove samorazumljivosti, međutim, nema ni u tekstu ostavke Sime Rajića o kojoj nas informira novinar Vlado Rajić, a niti u drugom nosivom tekstu ovoga broja «Vjesnika» - tekstu glavnoga i odgovornog urednika Hido Biščevića. Kako Hrvatsku (hrvatske prilike) u svojoj ostavci označava Simo Rajić, a kako je u svome komentaru oslikava Hido Biščević?

Simo Rajić o političkim prilikama u Hrvatskoj:

- vodeći ljudi u državnim organima ne pokazuju interes za unapređenjem hrvatsko-srpskih odnosa;
- u hrvatskoj politici ima mnogo znakova koji ruše uvjerljivost deklarativnoga;
- toleriraju se postupci koji hoće rehabilitirati fašizam i izjednačiti ga s antifašizmom;
- aplaudira se (čak i u Saboru) onima koji siju nepovjerenje i mržnju;
- SDP (njegova stranka) postupno postaje etnički čistom.

Hido Biščević o suvremenoj Hrvatskoj prosuđuje:

- Hrvatska je protekle godine (1990.), a posebno u njezinoj drugoj polovici, obavila posao koji «po svojem značaju i dometima pripada onim nemjerljivim i vrhunskim trenucima u životu naroda, onim sjajnim uzletima kada se mijenjaju povijesne matrice i sustavi življenja, kad se iz opne jednog modela probija prema novom»;
- Hrvatska je «taj proboj obavila na način dostojan ugleda jednog od najstarijih evropskih naroda»;
- Hrvatska se već oslobodila stare matrice autaritarnosti;
- Hrvatska je «danas u Jugoslaviji s najrazrađenijim i praktično operativnim aktivnim, pozitivnim i definiranim političkim programom i modelom preuređenja odnosa na miran način i na korist ne samo svih republika u postojećoj Jugoslaviji, već i u skladu s interesima i načelima integrirajuće Evrope».

Političke prilike u Hrvatskoj na početku 1991. godine, u vrijeme, dakle, u kojemu još nema rata (nema oružanih sukoba i poginulih), sasvim se različito označavaju od strane Sime Rajića (dotadašnjeg potpredsjednika Sabora «iz redova srpskog naroda») s jedne strane, i Žarka Domljana (predsjednika Sabora) i novinara *Vjesnika* s druge strane.

Razlike očito proizlaze iz razlika u stanovištu ili orijentaciji iz kojih se formiraju i različiti diskursi: «tradicionalni» (novom situacijom već prevladan diskurs) Sime Rajića, i «suvremeni» – diskurs ostalih navedenih govornika. Hrvatsko-srpski odnosi, neuvjerljivost deklariranoga, fašizam-antifašizam, širenje nepovjerenja, mržnje i etnički čista stranka s jedne strane, te neprihvatanje novog kolektiviteta, demokratska vlast, demokratske promjene, nemjerljivi i vrhunski trenuci u životu naroda, novo («kada se opna jednog modela probija prema novom»), proboj (dostojan ugleda jednoga od najstarijih evropskih naroda), oslobođenje od stare matrice autoritarnosti, model preuređenja («praktično operativni, aktivni, pozitivni i definirani politički program») s druge strane. Isto je vrijeme, ali su konstrukcije političke zbilje različite, moglo bi se reći paralelne. Ovdje navedene razlike nisu, međutim, one iz kojih se nužno razvija sukob, mada nisu (bar jednim svojim dijelom) bez ikakvog afiniteta naspram onih diskursa koji proizvode, podržavaju ili reproduciraju izrazito konfliktni oblik komuniciranja. Pola godine prije ovoga broja *Vjesnika*, s periferije kulturnog i političkog života, i ne bez neke «tajne veze» s centrom, animirana je (i krenula prema centru) manihejska slika svijeta, a manifestirala se 13. 5. 1990. god. na neodigranoj nogometnoj utakmici «Dinamo» – «Crvena zvezda» u Zagrebu. Navijači ovih dvaju klubova izrazili su tada jednu vrstu raspoloženja, osjećajnosti i osjetljivosti koja je u tom momentu svojom brutalnošću zaprepastila javnost (komentari u novinama), ali ju je u ocjeni krivca i podijelila (Mihailović, 1997.). Evo nekih slogana, uzvika i sličnih izljeva koji su se čuli 13. 5. 1990. od strane navijača «Dinama» («Bad Blue Boysi» – BBB) i navijača «Crvene zvezde» («Delije»)

BBB: «Ubice, ubice»; «Hrvati, Hrvati»; «Srpski cigani, ubice, ubice»; «Franjo, Franjo», «Tuđman, Tuđman»; «Hrvatska, Hrvatska»; «Hrvatska do Zemuna»; «Kad si sretan lupi Srbina o pod, kad si sretan nožem ga zakolji ti, kad si sretan vikni glasno Hrvatska, nezavisna država»; «Ima jedan šugav grad po imenu Beograd, u njem žive cigani, navijači Zvezdini»; «Vi ste komunisti»; «Mi smo Antini – Ante je naš»; «Večeras je naša fešta, večeras se Slobo peče, nek se peče i okreće, tko ga jebe nije

imo sreće»; «Slobo Srbije čakija ti ne gine»; «Srbe na vrbe»; «Kupio sam kamu, jebat ću vam mamu»; «Vi ste Dražini, Draža je vaš».³

Delije: «Srbija, Srbija»; «Jedite govna mi smo šampioni»; «Ovo je Srbija, dole Tuđman»; «Ubit ćemo Tuđmana»; «Jebo vam Tuđman mater»; «Mi smo četnici»; «Vi ste Titovi – Tito je vaš»; «Od Topole pa do Ravne Gore, svud su straže đenerala Draže»; «Hrvatske pičke»; «Srbija do Zagreba»; «Mi smo četnici, najjači smo, najjači»; «Ustaše, ustaše»; «Ja te volim Srbijo»; «Oj purgeri jel vam žao, Maksimir je noćas pao» (Mihailović, 1997.).

Analiza sadržaja i diskurs analiza pisanja *Vjesnika* (i *Politike*) nije, dakle, obuhvatila onaj period kada se taj diskurs počeo formirati. No, već ranije je došlo do aktivnog odnosa «govora ulice» i «javnoga govora». Ako se raspoloženje ovoga prvoga može nazrijeti kroz slogane sportskih navijača, onda bi za ilustraciju o «stanju duha» u ovome drugome (tj. u svijetu pisane – centralne kulture) mogla poslužiti informacija iz analiziranoga broja «Vjesnika» (5. 1. 1991. god.) o deset najtraženijih knjiga iz oblasti publicistike i znanosti u sedam središnjih zagrebačkih knjižara. Te knjige su:

1. Ivo Bralić: *Nacionalni parkovi Hrvatske*, 1990;
2. Franjo Tuđman: *Bespuća povijesne zbiljnosti*, 1990;
3. *Biblija u umjetnosti*, 1990;
4. Anđelko Mijatović: *Ban Jelačić*, 1990;
5. Tanja Torbarina: *Zašto smo se rastali*, 1990;
6. A. J. P. Taylor: *Habzburška monarhija*, 1990;
7. Stjepko Težak: *Hrvatski naš svagdašnji*, 1990;
8. Josip Horvat: *Ante Starčević*, 1990;
9. Alemko Gluhak: *Porijeklo imena Hrvata*, 1990;
10. Josip Banovac: *Tomislav I, II*, 1990.

Sami naslovi knjiga i slogani navijača, ali isto tako i «spor» oko ostavke Sime Rajića, upućuju na to da se radi o uspostavljanju matrice iz koje se treba izvesti novi identitet, upravo ono o čemu u svom uvodniku - «Godina novog identiteta» - i piše glavni urednik *Vjesnika* i čemu je posvećena većina tekstova u *Panorami subotom* iz

ovoga broja *Vjesnika*. Ali, i prije «godine novog identiteta», neki su prilozi za izgradnju novih identiteta, s obje strane dani i znatno ranije. Srpsku stranu u tome naporu karakterizira izravnost i jasnoća: govori se o tome kako je rat srpska dobitna, za Srbe povoljna kombinacija (jer Srbi *u ratu dobivaju a u miru gube* – D. Ćosić) ili da *ako ne znaju raditi onda znaju ratovati*, a za ostvarenje ciljeva nacionalne politike *ni oružana sredstva nisu isključena* (S. Milošević) te koje granice (na zapadu) tim ratom Srbija treba uspostaviti (*linija Virovitica, Karlovac, Karlobag* - V. Šešelj). Hrvatske su, pak, granice i vanjske i unutrašnje. One vanjske su ili *povijesne i prirodne* (F. Tuđman), ili ih treba tražiti oko rijeke Drine (jer će se *Hrvatska braniti na Drini* – D. Brozović, a *hrvatski će se barjak vijoriti navrh gore Romanije* – Š. Đodan (u to vrijeme, kao i D. Brozović, član užeg vodstva stranke koja je dobila izbore u Hrvatskoj.) Unutrašnju granicu (potrebnu za izgradnju novoga nacionalnog identiteta) formulirat će F. Tuđman tako što će reći, a o čemu su javljali svi mediji, da je sretan što mu supruga nije ni Židovka ni Srkinja.

1. «Sve ostalo je automatika»

Prvi analizirani broj *Vjesnika* (5. 1. 1991.) istovremeno reproducira novouspostavljenu matricu javnoga govora, ali je i stvara već samim tim, što je javno i službeno, otimajući je sferi privatnoga, subjektivnoga ili proizvoljnoga, uspostavlja kao «prirodnu». Kontekst pisanja *Vjesnika* početkom 1991. uvelike je već strukturiran. Osnovni elementi za izgradnju novog identiteta već su uspostavljeni.

Retoričke strategije analiziranih tekstova, a oni se odnose na neku vrstu sukoba, različite su ali i komplementarne. Prema onome što dominira u tim tekstovima, tj. koja se retorička sredstva najviše koriste, sve smo analizirane tekstove podijelili u četiri grupe. Prvu grupu čine tekstovi u kojima prevladava diskurs kojim se sukobi, o kojima je riječ, pojačavaju, odnosno prevladava diskurs koji, koristeći se raznim sredstvima (dramatizacijama npr.), ima mobilizatorsku – aktivističku funkciju. Drugu grupu čine tekstovi u kojima prevladava diskurs koji se koristi sredstvima za objašnjavanje i tumačenje sukoba o kojemu je riječ. Treću grupu čine tekstovi u kojima prevladava informativnost, tj. čija se osnovna retorička strategija sastoji u izgradnji pozicije informativnog medija (kao instance koja se nalazi u sredini, koja «bezinteresno» posreduje informacije). Četvrtu su grupu činili oni tekstovi koji iz bilo kojih razloga (npr. odsustva bilo koje dominantne retoričke strategije) nisu mogli biti svrstani u prethodne tri grupe.

Dobiveni podaci pokazuju da je distribucija analiziranih tekstova s obzirom na njihovu dominantnu retoričku strategiju, dosta neujednačena.

Tablica1. Dominantne retoričke strategije

Retoričke strategije	N	%
Mobilizatorska	433	11,1
Objašnjavajuća	1.106	28,5
Informativna	2.043	52,6
Ostalo	303	7,8
Ukupno	3.885	100,0

Najviše je onih tekstova, što se vidi iz tablice 1. je onih čija je dominantna retorička strategija informativna. Od ukupnog broja analiziranih tekstova takvih je 52,6%. Onih s objašnjavajućom retoričkom strategijom bilo je 28,5%, a s mobilizatorskom 11,1%.

Distribucija ovako klasificiranih tekstova nije, međutim, bila podjednaka u svim mjesecima analizirane (1991.) godine.

Tablica 2. Dominantne retoričke strategije prema vremenu objavljivanja tekstova

Retoričke strategije	Vrijeme objavljivanja tekstova		
	1 – 4 mjesec	5 – 8 mjesec	9 – 12 mjesec
Mobilizatorska	16,8	12,9	7,2
Objašnjavajuća	39,9	28,7	22,9
Informativna	38,9	49,8	61,1
Ostalo	4,3	8,7	8,8
Ukupno tekstova	837	1283	1765

U prvom četveromjesečju najviše je bilo objašnjavajućih tekstova, dok su u drugom i trećem četveromjesečju prednjačili informativni tekstovi. U prvom periodu (dok još nema otvorenih ratnih sukoba, dok se dakle piše o drugim ne-ratnim vrstama

sukoba) od ukupnog broja analiziranih tekstova (837) njih je 56,7% s dominantnom mobilizatorskom ili objašnjavajućom retoričkom strategijom. Udio ovakvih tekstova u ukupnom broju tekstova u druga dva perioda smanjuje se na 41,6% u drugom periodu i 30,1% u trećem periodu. I obrnuto, udio tekstova s informativnom retoričkom strategijom povećava se sa 38,9% u prvom periodu na 61,1% u trećem periodu. Dok se u prvom periodu način konstrukcije stvarnosti pretežno postiže mobilizatorsko-objašnjavajućim sredstvima, dotle se u trećem periodu to pretežno čini informativnim sredstvima. No, to ne znači da se od prvog do trećeg perioda smanjuje ukupan broj tekstova koji se dominantno služe mobilizatorskom ili objašnjavajućom retoričkom strategijom. Opada njihov udio, ali ne i ukupan broj (u prvom periodu ih je 475, u drugom 533 i u trećem 531). Znatno smanjenje njihova udjela (od 56,7% na 30,1%) rezultat je značajnog povećanja informativnih tekstova (od 326 u prvom periodu, preko 639 u drugom, do 1.087 u trećem – što je čak 27,7% od ukupnog broja analiziranih tekstova). Od ukupnog broja informativnih tekstova (2.043) tek ih je 16,0% zabilježeno u prvom periodu (u drugom 31,3%, a u trećem 52,8%). Sličan smjer, ali sa skoro beznačajnim razlikama, imali su i objašnjavajući tekstovi (30,2%, 33,3% i 36,5%). Zanimljivo može biti to da je od ukupnog broja mobilizatorskih tekstova njih najviše u drugom periodu (38,1%), zatim u prvom (32,6%), a najmanje u trećem periodu (29,3%). Moglo bi se, dakle, reći da su, kada se ovi tekstovi prate zasebno kroz cijelu analiziranu godinu, udjeli mobilizatorskih i objašnjavajućih tekstova konstantni, dok su oni informativni izrazito varijabilni (njih je u trećem periodu bilo preko tri puta više negoli u prvom periodu).

Različite vrste retoričkih strategija različito se distribuiraju i prema drugim obilježjima analiziranih tekstova.

Tablica 3. Dominantne retoričke strategije prema vrsti sukoba

Reto-	Vrste sukoba između
-------	---------------------

ričke strate- gije	Pojedi nci	Manje skupin e	Pojedi nci i vlast	Manje skupin e i vlasti	Lokal ne i repub ličke vlasti	Repub lika	Repub lika i federa cije	Narod a	Ostalo
Mobili zators ka	6,0	8,9	4,8	22,2	16,6	38,3	57,5	13,2	13,6
Objaš njavaj uća	3,0	4,1	5,2	13,7	13,1	41,4	62,7	11,3	22,3
Inform ativna	1,6	2,5	3,3	17,5	10,8	26,8	62,8	13,7	36,6
Prosje čan udio	2,4	3,5	3,9	16,5	11,7	32,8	62,2	12,3	30,1

* Zbroj je veći od 100,0%, jer se u istom tekstu moglo pisati o sukobima različitih razina.

Kako se vidi iz podataka u tablici 3., postoje razlike između tekstova u kojima se piše o «nižim» i «višim» razinama sukoba. Tako, dok je u ukupnom broju tekstova 2,4% onih koji pišu o sukobu između pojedinaca, dotle je od ukupnog broja mobilizatorskih tekstova 6,0% onih koji su posvećeni sukobima između pojedinaca. Slično je i s tekstovima u kojima se piše o sukobima između manjih skupina (3,5% prema 8,9%). Takvih razlika, međutim, nema u onim tekstovima u kojima se piše o sukobima između republika i federacije i sukobima između naroda. Ili, promatrano s druge strane, dok je u ukupnom broju tekstova onih s dominantnom mobilizatorskom strategijom 11,1%, dotle ih je 28,0% od ukupnog broja tekstova u kojima se piše o sukobima između pojedinaca i 28,1% od ukupnog broja tekstova o sukobima manjih skupina. Slično je, mada su razlike manje, i u slučaju tekstova s dominantnom objašnjavajućom retoričkom strategijom (28,5% prema 35,5%, odnosno 33,3%). Kada je riječ o tekstovima koji su posvećeni sukobima između republika i federacije te sukobima između naroda, udio mobilizatorskih i objašnjavajućih tekstova odgovara

njihovu udjelu u ukupnom broju tekstova (mobilizatorskih 10,3% i 11,9%, a objašnjavajućih 28,7% i 26,1%).

Nasuprot ovome, tekstovi s dominantnom informativnom retoričkom strategijom znatno su manje od prosjeka (52,6%) zastupljeni u tekstovima o sukobima između pojedinaca (34,4%) i sukobima između manjih skupina (38,5%), Dakle, razlike između mobilizatorskih i informativnih retoričkih strategija najveće su onda kada su u pitanju tekstovi u kojima se piše o najnižim razinama sukoba (pojedinci i manje skupine).

Razlike između tekstova s informativnom retoričkom strategijom te onih s mobilizatorskom i objašnjavajućom strategijom zapažaju se i kada su u pitanju teme tekstova.

Tablica 4. Dominantne retoričke strategije prema temama

Retoričke strategije	Teme								
	Rat	Politika	Ekonomija	Kultura, obrazovanje, znanost	Religija	Sport	Kriminal, terorizam	Svakodnevica	Ostalo
Mobilizatorska	40,6	81,3	9,2	6,7	2,1	2,1	18,9	5,3	3,5
Objašnjavajuća	46,1	78,0	12,8	7,7	0,9	1,8	11,0	5,2	5,6
Informativna	59,6	65,1	7,5	4,7	1,1	2,5	13,5	6,7	12,2
Prosječan udio	54,2	70,9	8,9	6,0	1,2	2,3	12,9	6,0	9,0

* Isto kao u tablici 3.

Tekstovi s informativnom retoričkom strategijom zastupljeniji su od prosječne zastupljenosti u tekstovima s temama rata, sporta i svakodnevica (mada je u dva zadnja slučaja razlika sasvim beznačajna: 2,3% prema 2,5% i 6,0% prema 6,7%). Nasuprot tome, tekstovi s mobilizatorskom i objašnjavajućom retoričkom strategijom zastupljeniji su (od njihove prosječne zastupljenosti) u tekstovima s temama politike, ekonomije i kulture. Najveće razlike zapažaju se u temama o ratu i politici, a između mobilizatorskih i informativnih retoričkih strategija, u temi rata odnos je 40,6% prema 59,6%, a u temi politika odnos je obratan: 81,3% prema 65,1%.

Promatrano, pak, s druge strane, tj. ispitivanjem udjela pojedinih retoričkih strategija u odgovarajućoj temi, a s obzirom na udio tekstova s različitim retoričkim strategijama u ukupnom broju analiziranih tekstova, pokazuje se da su informativni tekstovi, kao i u prethodnom slučaju, natprosječno zastupljeni u tekstovima s temama o sportu, svakodnevici i ratu (od prosječnih 52,6% prema 58,4%, 58,1% i 57,8%), mobilizirajući u tekstovima s temama religije, kriminala i terorizma, politike i kulture (od 11,1% prema 19,6%, 16,3%, 12,8% i 12,5%), a objašnjavajući u tekstovima s temama ekonomije, kulture i politike (od 28,5% prema 41,2%, 36,6% i 31,3%).

Dakle, u oba slučaja zapažamo da je tema rata ispodprosječno zastupljena u mobilizatorskim i objašnjavajućim tekstovima, a iznadprosječno u informativnim, kao što su i mobilizatorski i objašnjavajući tekstovi ispodprosječno, a informativni nadprosječno zastupljeni u tekstovima s ratnom temom.

Tekstove s temama o ratu podijelili smo prema nekoliko osnovnih grupa: prvo, tekstovi u kojima se piše o uzrocima, ciljevima, povijesnoj pozadini i kvalifikacijama rata; drugo, tekstovi o ratnim zbivanjima; treće, tekstovi o ljudskim sudbinama u ratu; i četvrto, tekstovi u kojima se piše o međunarodnom posredovanju u ratu. U kakvoj su vezi dominantne retoričke strategije i navedene ratne teme?

Tablica 5. Dominantne retoričke strategije prema ratnim temama

Retoričke	Ratne teme
-----------	------------

strategije	Ne odnosi se na ratna zbivanja	Uzroci, ciljevi, povijesna pozadina, kvalifikacije rata	Ratna zbivanja	Ljudske sudbine	Međunarodno posredovanje u ratu	Ostalo
Mobilizatorska	61,9	26,1	26,8	6,7	6,9	4,8
Objašnjujuća	53,3	27,1	36,4	8,7	12,5	11,4
Informativna	39,6	12,6	49,0	10,6	16,0	18,3
Prosječan udio	45,4	19,7	43,2	9,7	13,8	15,0

* Isto kao u tablici 3.

Iz podataka u tablici 5. vidi se, kao i u prethodnim slučajevima, razlika između tekstova s dominantnim mobilizatorskim i objašnjujućim retoričkim strategijama s jedne, i onih s dominantnom informativnom retoričkom strategijom s druge strane. Prvi su znatno zastupljeniji (od prosjeka) u tekstovima koji se ne odnose na ratna zbivanja te u tekstovima u kojima se piše o uzrocima, ciljevima, povijesnoj pozadini i kvalifikacijama rata, dok su drugi zastupljeniji u ostalim tekstovima, prije svega onima u kojima se piše o samim ratnim zbivanjima. I obratno, u odnosu na udio u ukupnom broju analiziranih tekstova, prvi (mobilizatorski i objašnjujući) zastupljeniji su u tekstovima koji se ne odnose na ratna zbivanja i u kojima se piše o uzrocima, ciljevima itd. rata (njihov je prosječan udio od 11,1% i 28,5% prema 15,2% i 14,7%, odnosno 33,4% i 39,1%), a drugi su (oni s informativnom retoričkom strategijom) više od prosječnog udjela (52,6%) zastupljeniji u ostalim tekstovima (o ratnim zbivanjima - 59,6%, ljudskim sudbinama u ratu - 57,6% te međunarodnom posredovanju u ratu - 61,0%).

Dominantne retoričke strategije nejednako su zastupljene u različitim informativnim žanrovima. Tako na primjer tekstovima s mobilizatorskom retoričkom strategijom najviše odgovaraju pamfleti (od ukupnog broja pamfleta njih 61,5% ima

ovu retoričku strategiju) a onima s objašnjavajućom retoričkom strategijom odgovaraju feljtoni (takvih je čak 81,0%). Ali, pamfleti i feljtoni nisu česti gosti u novinama. Od ukupnog broja analiziranih tekstova njih je svega 60 ili 1,5%. Stoga pogledajmo s toga kakva je zastupljenost dominantnih retoričkih strategija u najzastupljenijim informativnim žanrovima: vijestima, izvještajima i obavijestima, te komentiranim izvještajima i komentarima.

Tablica 6. Dominantne retoričke strategije prema najzastupljenijim informativnim žanrovima

Retoričke kategorije	Informativni žanrovi		
	Vijest, izvještaj, obavijest	Komentirani izvještaj	Komentar
Mobilizatorska	6,0	7,6	15,7
Objašnjavajuća	6,5	44,3	62,0
Informativna	86,5	44,8	7,9
Ostalo	1,0	3,3	14,4
Ukupno (N)	1586	569	466

Na temelju podataka prikazanih u tablici 6. može se reći da se «rodno mjesto» informativne retoričke strategije nalazi u vijestima, izvještajima i obavijestima, mada i takvom žanru nisu sasvim strane mobilizatorske i objašnjavajuće retorike (takvih je ukupno u ovim tekstovima 12,5%). Nasuprot tome, informativna je retorička strategija najmanje zastupljena u komentarima (7,9%). Komentari su prije svega žanr objašnjavajuće retoričke strategije (62,0% prema prosječnoj zastupljenosti od 28,5%), ali i one mobilizatorske (15,7% prema prosječnoj zastupljenosti od 11,1%). Osim u vijestima, izvještajima i obavijestima, gdje je natprosječno zastupljena (86,5% prema prosjeku od 52,6%), informativna retorička strategija je ispodprosječno zastupljena u tekstovima svih drugih žanrova. Od ostalih informativnih žanrova, a u vezi s dominantnim retoričkim strategijama, valja spomenuti, da u intervjuima dominira objašnjavajuća retorička strategija (63,0% od ukupnog broja intervjua), isto kao i u uvodnicima (58,1%), s tim da je u uvodnicima mobilizatorska retorička strategija

zastupljena tri puta više od prosjeka (29,0% prema prosječnoj zastupljenosti od 11,1%). Visoka zastupljenost ove retoričke strategije je i u izjavama (26,5%) i pismima čitalaca (23,4%).

Preneseni tekstovi, u cijelosti ili samo u dijelovima (a njih je u ukupnom broju analiziranih tekstova bilo 225 ili 5,8%), prije svega su tekstovi s objašnjavajućom retoričkom strategijom (50,0% prema prosječnom udjelu od 28,5%). U ovoj grupi tekstova oni s informativnom retoričkom strategijom duplo su manje zastupljeni od njihove prosječne zastupljenosti (25,8% prema 52,6%). Isto tako objašnjavajuća retorička strategija zastupljenija je od prosjeka (28,5%) u potpisanim tekstovima (35,6%), a manje zastupljena u agencijskim tekstovima (10,4%). Kod tekstova s informativnom retoričkom strategijom je obrnuto: u odnosu na svoj prosjek (52,6%) oni su više zastupljeni u agencijskim tekstovima (78,2%) nego u potpisanim tekstovima individualnih autora (43,3%).

Od pozicioniranja autora analiziranih tekstova u društvenoj komunikaciji uvelike zavisi tip prakticirane retoričke strategije, pa prema tome i način konstrukcije zbilje. Zanimanje, odnosno društveni i komunikacijski status autora teksta neka je vrsta ovjerenoga i ovlaštenog pozicioniranja u javnoj komunikaciji. Pogledajmo u kojoj mjeri ovo pozicioniranje proizvodi određene retoričke strategije.

Tablica 7. Dominantne retoričke strategije prema zanimanju autora teksta

Retoričke strategije	Autor teksta							
	Novinar (potpisan)	Političar	Stručnjak	Umjetnik	Tzv. običan građanin	Redakcija	Agencija	Kolektivi -ni autor (ustanove i sl.)
Mobilizatorska	9,5	27,1	28,6	7,9	21,6	14,0	9,9	37,0
Objašnjavajuća	35,3	45,7	48,6	34,9	30,9	24,5	10,2	23,9

Informativna	47,9	8,6	-	4,8	13,4	55,9	78,4	34,8
Ostalo	7,3	18,6	22,8	52,4	34,0	5,6	1,5	4,3
Ukupno (N)	2225	59	35	63	97	143	815	46

Iz podataka prikazanih u tablici 7. vidi se da su analizirane retoričke strategije različito distribuirane s obzirom na zanimanje autora teksta. U odnosu na udio ovih strategija u ukupnom broju analiziranih tekstova (prosjeak), mobilizatorska retorička strategija natprosječno je zastupljena u tekstovima čiji su autori političari, stručnjaci, tzv. obični građani, redakcije i razni kolektivni autori (od prosječnog udjela od 11,1% do 37,0% u slučaju kolektivnih autora). Objašnjavajuća retorička strategija natprosječna je u tekstovima čiji su autori novinari, političari, stručnjaci, umjetnici i tzv. obični građani (od prosječnog udjela od 28,5% do 48,6% u slučaju stručnjaka). Informativna retorička strategija je nešto malo više od prosjeka zastupljena u redakcijskim tekstovima (55,9% prema prosječnom udjelu u ukupnom broju tekstova od 52,6%), a znatno više u agencijskim tekstovima (78,4%). S druge pak strane od ukupnog broja tekstova s mobilizatorskom retoričkom strategijom natprosječna zastupljenost prisutna je u tekstovima političara (3,7% prema 1,5%), stručnjaka (2,3% prema 0,9%), tzv. običnih građana (4,8% prema 2,5%), u redakcijskim tekstovima (4,6% prema 3,7%) i tekstovima kolektivnih autora (3,9% prema 1,2%). Tekstovi objašnjavajuće retoričke strategije natprosječno su zastupljeni onda kada su im autori (potpisani) novinari (71,0% prema prosječnom udjelu od 57,3%), političari (2,5% prema 1,5%), stručnjaci (1,5% prema 0,9%), umjetnici (2,0% prema 1,6%) i tzv. obični građani (2,7% prema 2,5%).

Tekstovi s informativnom retoričkom strategijom natprosječno su zastupljeni u agencijskim tekstovima (31,3% prema prosječnom udjelu od 21,1%) u redakcijskim tekstovima, ali sa neznatnom razlikom (3,9% prema 3,7%). U odnosu na druge grupe političari, stručnjaci i tzv. obični građani pokazuju veliku bliskost: u svim slučajevima njihovi tekstovi s mobilizatorskom i objašnjavajućom retoričkom strategijom imaju natprosječne vrijednosti. Prema onome u kojoj vrsti tekstova oni ostvaruju najveće natprosječne vrijednosti, moglo bi se reći slijedeće: političari, stručnjaci, tzv. obični

građani, redakcije i kolektivni autori mobiliziraju, umjetnici objašnjavaju, a agencije informiraju.

U dosadašnjoj analizi utvrđeno je da postoje negdje manje – negdje veće, ali ipak sistematske razlike između tekstova s mobilizatorskom i objašnjavajućom retoričkom strategijom s jedne, i tekstova s informativnom retoričkom strategijom s druge strane. Prvi su više zastupljeni na početku analizirane godine, u tekstovima u kojima se piše o nižim razinama sukoba (između pojedinaca i manjih skupina), u tekstovima s političkim i ne-ratnim temama, kao i u onim tekstovima s ratnim temama u kojima se piše o uzrocima, ciljevima, povijesnoj pozadini i kvalifikacijama rata, te u komentarima, prenesenima i potpisanim tekstovima, a čiji su autori političari, stručnjaci i tzv. obični građani. Nasuprot ovome, tekstovi s informativnom retoričkom strategijom zastupljeniji su na kraju analizirane godine, u tekstovima o ratu i ratnim zbivanjima, u vijestima, izvještajima i obavijestima te agencijskim tekstovima.

U intervjuu što ga je dao *Večernjem listu*, a koji se u *Vjesniku* od 5. 1. 1991. spominje u prenesenom tekstu iz ljubljanskog *Dela* (*Hrvatska «mirovnina inicijativa»*), Stipe Mesić je, kako piše autor teksta Boris Jež, izjavio da je «položaj Hrvatske (u odnosu na Sloveniju) nešto čvršći jer ima svoj (upravo doneseni) Ustav i akt o tome do kada treba obaviti međusobno dogovaranje». Zaključujući taj dio razgovora S. Mesić je rekao: «a sve ostalo je automatika». Upravo ovu činjenicu, utemeljenje novoga prava, tj. donošenje Ustava, treba legitimirati tekstovima u kojima dominira mobilizatorska i objašnjavajuća retorička strategija. Otuda je - u vremenu dok još nema oružanih sukoba - primjetan prevladavajući udio ovakvih tekstova. To međutim ne znači da će oni kasnije, kada sve ostalo postane automatika, nestati. Njihov će se udio će se smanjiti, ali će oni, po logici samog utemeljenja, još dugo nakon uspješnog čina utemeljenja obavljati legitimacijsku funkciju toga (samo) utemeljenja, tako što će iznova proizvoditi uvjete za vlasti smisao i utemeljenje.

2. «Otrovna memorandumska voćka»

Rat kao vrsta odnosa među ljudima, u analiziranim je tekstovima *Vjesnika* i *Politike* negativno označen (Škiljan, 2000.). Jasno je onda da je krivce za izbijanje rata medijska propaganda nalazila na drugoj strani, gradeći tako koherentnu, pri tome i manihejsku sliku o «nama» i «njima». U analiziranim tekstovima *Vjesnika* bilo je 2.117 onih u kojima se pisalo o raznim aspektima rata (sama ratna zbivanja, uzroci

rata, ratne sudbine ljudi, povijesna pozadina rata itd.). Od tih se tekstova u 759 ili 35,9% slučajeva navode konkretni krivci za izbijanje rata. I ovdje, kao i u prethodnim slučajevima, postoje razlike između tekstova s dominantnim mobilizatorskim i objašnjavajućim retoričkim strategijama i te onih s informativnim retoričkim strategijama (tablica 8.).

Tablica 8. Dominantne retoričke strategije prema tekstovima o ratu u kojima se navode krivci za izbijanje rata

Retoričke strategije	Navode se krivci za izbijanje rata		
	Da	Ne	N
Mobilizatorska	44,9	55,1	167
Objašnjavajuća	43,6	56,4	518
Informativna,,	29,2	70,8	1228
Ostalo	49,0	51,0	204

Kako vidimo iz podataka u tablici 8., od ukupnog broja tekstova o ratu s mobilizatorskom i objašnjavajućom retoričkom strategijom, 44,9% odnosno 43,6% je onih u kojima se navode konkretni krivci za izbijanje rata. U slučaju tekstova s informativnom retoričkom strategijom takvih je znatno manje (29,2%). Pritom je prvih više, a drugih manje od prosjeka (35,9%). Ili, promatrano s druge strane, od ukupnog broja tekstova o ratu (2.117) 32,4% je onih koji imaju mobilizatorsku i objašnjavajuću retoričku strategiju, dok je 39,7% takvih od ukupnog broja (759) tekstova u kojima se navode konkretni krivci za izbijanje rata. U slučaju tekstova s informativnom retoričkom strategijom je obratno: ovdje je udjel manji od prosjeka (47,2% prema prosječnom udjelu od 58,0%). Priči o krivcima za izbijanje rata više odgovara mobilizirajuća i objašnjavajuća retorička strategija negoli ona informativna. U analiziranim se tekstovima 1.258 puta spominju konkretni krivci za rat. Te krivce smo podijelili u tri skupine: 1) oružane snage i vojne osobe, 2) državna politika, vlast, građani, narod i sl.; 3) pojedinačne političke osobe. Najzastupljenija je prva skupina. Oni čine čak 67,3% od ukupnog broja spominjanja krivaca za rat. Ovako visok udio oružanih snaga kao konkretnih krivaca za rat posljedica je toga što je za pojedinačan ratni događaj u tekstu često označen i konkretan krivac (određena vojna jedinica ili

njezin zapovjednik), a ne samo krivac za rat, shvaćen kao cjelovita pojava (uz što se češće veže državna politika, vlast i sl.).

Tablica 9. Strane u sukobu i krivci za rat

Strane u sukobu	Krivci za rat			
	Oružane snage i vojne osobe	Državna politička vlast i sl.	Političke osobe	Ukupno (%)
Slovenija	2	6	-	8 (0,6)
Hrvatska	22	23	3**	48 (3,8)
«Krajina»	143	-	9	152 (12,1)
Srbija	110*	223	57**	390 (31,0)
Jugoslavija	570*	19	6	595 (47,3)
Ostalo	-	65	-	65 (5,2)
Ukupno (%)	847 (67,3)	336 (26,7)	75 (6,0)	1.258 (100,0)

* Vojne osobe Srbije (5 puta) i JNA (47 puta).

** Slobodan Milošević (50 puta) i Franjo Tuđman (3 puta).

Od ukupnog broja spominjanja krivaca za rat (1.258) samo je njih 8 vezano za Sloveniju (6 puta su krivci slovenska državna politika, vlast i sl., a 2 puta oružane snage Slovenije). Nadalje, 65 spominjanja krivaca za rat (svi se odnose na državnu politiku, vlast i sl.) nije isključivo vezano samo za jednu stranu u sukobu. Svi ostali slučajevi odnose se na Hrvatsku (uglavnom preneseni ili interpretirani tekstovi «druge strane»), potom na «Krajinu», Srbiju i Jugoslaviju. Iz prikazanih podataka (tablica 9.) vidi se da su politički krivci za izbijanje rata smješteni u politiku i vlast Srbije i Slobodana Miloševića. Od ukupnog broja jednoznačno označenih krivaca u grupi politika, vlast i slično (kada se odbije 65 slučajeva «ostalih»), onda je politika i vlast Srbije u 82,3% slučajeva krivac za izbijanje rata. U grupi političkih osoba, od ukupno

75 slučajeva, 50 ili 66,6% odnosi se na Slobodana Miloševića. Od ukupnog broja spominjanja krivaca koji se odnose na Srbiju (390), političkoj sferi (politika, vlast i sl. te političke osobe) pripada 71,8% slučajeva. Što se krivnje za rat tiče, Jugoslavija je politički ispražnjena: od ukupnog broja spominjanja Jugoslavije kao krivca za izbijanje rata (595), u političkoj sferi je svega 4,2% slučajeva. Kao krivac za rat Jugoslavija je označena kroz njezine oružane snage - JNA. Mada zastupljenija od Slovenije, i Hrvatska se tek sporadično - kako u dimenziji politike, vlasti i sl. tako i u dimenziji oružanih snaga - nalazi među krivcima za izbijanje rata (3,8%). Čitajući *Vjesnik* iz 1991. godine može se zaključiti slijedeće: u svojoj političkoj dimenziji krivci za rat su Srbija i njezino političko vodstvo (Slobodan Milošević prije svih), a u dimenziji oružanih snaga to je JNA. Oni se već na početku sukoba označavaju i konstruiraju kao oni «drugi», što će se izraziti kroz riječi kao što su *Srboslavija*, *Srpska-federalna armija* ili *Armijsko-četnički teroristi*. Gledano kroz konstrukciju «mi» – «oni» (tj. oni «drugi») zapažaju se sasvim jasne razlike u imenovanju: «naših» i «njihovih» krivaca. Kada se u analiziranim tekstovima hrvatska strana spominje kao krivac za rat, onda se u pravilu upotrebljavaju zvanični ili uobičajeni nazivi: hrvatska politika, hrvatski organi vlasti, Republika Hrvatska, hrvatska država, vodstvo Republike Hrvatske, Hrvati, hrvatska sredstva informiranja, Hrvatska vojska, Hrvatske oružane snage, Zbor narodne garde, MUP itd. Tek u rijetkim slučajevima u prenesenim tekstovima «s druge strane» dolazi do odstupanja od ovog normalizirajućega retoričkog pozicioniranja. S druge strane, oni «drugi» (a ta su ovdje svi oni koji su vezani uz «Krajinu», Srbiju i Jugoslaviju) znatno više imaju nezvanična nego što imaju samooznačavajuća imenovanja. Stoga ovdje postoji i veća raznovrsnost. Prvi su sasvim uobičajeni nazivi: Srbija, Srbi, vlast Srbije, Srbija-Crna Gora, federacija, Predsjedništvo SFRJ, savezne vlasti, SIV, srpska politika, imena pojedinaca (npr. Slobodan Milošević, Ante Marković, Blagoja Adžić), te JNA, federalna armija itd. Druga imenovanja su manje ili više udaljena od uobičajenih imenovanja ili samoimenovanja, poput velikosrpska politika, srpska imperijalna politika, srpski ekspanzionizam, velikosrpski imperijalisti, velikosrpski stratezi, srpski vlastodršci, memorandum-seniori, jugo-unitarističke snage, dogmatsko-konzervativne snage Jugoslavije, predstavnici boljševičko-komunističke akcije, boljševici, ultraboljševici, komunistička armija, generalska vrhuška, srpsko-armijski vrh, velikosrpska-armijska vlast, srpska vojska i četnička soldateska, srpski pobunjenici, odmetnici, srpski ekstremisti, srpski teroristi, četnici, četničko-terorističke formacije,

militantne snage Srbije, zločinci u Hrvatskoj, srbijanske osvajačke horde, srpski teroristi, rezervisti i okupacijska vojska, armijsko-četnički teroristi i tome slično. Prva imenovanja su znatno manje zastupljena od drugih, ali su češće bila zastupljena na početku negoli na kraju analizirane godine.

Krivnja za rat, onako kako je označena u *Vjesniku*, u analiziranim se tekstovima, umnogome podudara s navedenim razlozima i uzrocima rata. Zabilježen je relativno manji broj tvrdnji o razlozima i uzrocima izbijanja rata, svega 229. Njih smo podijelili u tri osnovne, vrlo široko određene grupe: 1) tvrdnje o političko-pravnim razlozima (pravo na samoopredjeljenje i odcjepljenje, prirodno i povijesno pravo, borba za slobodu, jednakost, ekspanzionistička politika...); 2) tvrdnje o povijesno-kulturnim razlozima (nespojivost kulturâ, političke karakteristike naroda, genocidnost naroda, psihičke karakteristike naroda, nacionalna tradicija, stari povijesni sukob, mitovi, urote...); 3) tvrdnje o društvenim razlozima (eksploatacija, neravnopravnost, privilegije, gubljenje privilegija). Tvrdnje o izbijanju rata svrstane u grupu političko-pravnih razloga predominantne su. Kako se vidi iz podataka u tablici 10. one čine dvije trećine od ukupnog broja navedenih tvrdnji.

Tablica 10. Razlozi/uzroci izbijanja rata

Razlozi/uzroci	N	%
Političko-pravni	154	67,3
Povijesno-kulturni	45	19,6
Društveni	12	5,2
Ostalo	18	7,9
Ukupno	229	100,0

Većina tvrdnji iz grupe pravno-političkih razloga izbijanja rata odnosi se na srpsku politiku. Ta se politika označava slijedećim oznakama:

- ekspanzionistička politika;
- stvaranje «Velike Srbije»;
- hegemonistički planovi;

- velikosrpske generalske ideje;
- nije riječ o etničkom sukobu, već o okupatorskoj strategiji Srbije;
- četnička ideologija o stvaranju «Velike Srbije»;
- Srbija se želi širiti na račun drugih;
- osvajački pohod Srbije, protiv Hrvatske, koji se u početku pravdao brigom za «Sudetske Srbe»,
- velikosrpska imperijalna politika krvi i tla;
- velikosrpski planovi o rušenju Hrvatske i svega što je hrvatsko, itd.

U tvrdnjama o društvenim razlozima izbijanja rata (npr. gubljenju višedecenijskih srpskih privilegija) navodi se i motiv plijena:

- Srbi računaju da će prisvojiti zemlju hrvatskih seljaka kad se ovi isele;
- nije riječ samo o imperijalističkom ratu već i o materijalnom bogatstvu, ratnom plijenu.

U tvrdnjama o povijesno-kulturnim razlozima izbijanja rata uglavnom se prepoznaju opća mjesta iz sistema predrasuda:

- razlike između Bizanta i Zapada;
- riječ je izgleda o jednoj od zadnjih u povijesti ratničkih civilizacija (misli se na Srbe) kojoj je upravo ponestalo plijena.

Političko-pravni razlozi izbijanja rata, a prije svega oni koji su sastavni dio srpske politike, najčešće su i spominjani razlozi. Drugi razlozi izgleda više služe da podupru one prve nego što funkcioniraju sami za sebe (pa i onda kada je riječ bilo o ratnom plijenu bilo o «bizantizmu»). Ratni sukob je razumljen unutar aktualnog vremena i uglavnom se bavi racionalnim uvjeravanjem, slično kao što je bilo i u slučaju krivaca za izbijanje rata.

Dobra ilustracija ovome vidljiva je u tekstu *Otrovna memorandumska voćka* književnice Marije Peakic-Mikuljan od 9. 2. 1991.: «Ova histerična antihrvatska kampanja..., plod je poglavito jedne otrovne voćke koja raste u Srbiji na brdovitom Balkanu», a u koji «Srbijanci zagrizu svakih nekoliko desetljeća... Voće s drveta zla (otrovne memorandumske voćke) je sazrelo i vrijeme je da Srbi svi i svuda zagrizu u

problem... Suočeni smo, nažalost, sa stvarnošću, s politikom koja otvoreno atakira na naš teritorij, na naše ime, na naš jezik, na naše postojanje». Sukob je politički, ali je višeslojan, jer je riječ o sukobu «dva svijeta,⁴ dvije politike, dvije ideje i dva nepomirljiva svjetonazora: demokracije i boljševičke diktature». Metafora o otrovnoj voćki, kao trajnoj karakteristici, općem mjestu «njihove» aktualne politike, imala bi da osnaži (istovremeno je i gradeći) manihejsku sliku sadašnjosti u kojoj je svako pomirenje već načelno nemoguće (dva nepomirljiva svjetonazora). Svakako da u ovakvoj slici «stvarnosti» krivac za rat može biti samo druga strana, a nepolitički razlozi izbijanja rata (povijesni, kulturni, socijalni, etnološki itd.) navode se da bi pojačali «našu» politiku, dali joj dublji smisao, učinili je uvjerljivijom.

3. «Mi smo mi, vi ste vi»

U istraživanju smo nastojali zabilježiti kako se u analiziranim tekstovima označavaju strane upletene u sukob. S fragmentima tog označavanja već smo se upoznali pri označavanju krivaca za izbijanje rata. Riječ je o slikama koje se stvaraju o tim, u sukob upletenim stranama, a koje se (slike) najčešće postižu posebnim imenovanjima, atribucijama, predikatima i sl., kada se, mada ne nužno, dakle ne u svim slučajevima, odstupa od zvaničnoga, uobičajenoga standardnog, normalizirajućega jezičnog izraza. Rečenice, ili dijelove rečenica, u kojima se stvara takva slika o onome o kome se u tekstu piše, nazvali smo «opisima». «Opisi» su se odnosili na Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, «Krajinu», Jugoslaviju, svijet i «neprijatelja» (kada nije sasvim jasno određeno ko se naziva neprijateljem) prateći njihovih sedam dimenzija: 1) oružane snage; 2) država, politika, vlast i sl.; 3) narod, građani, stanovnici i sl.; 4) političke vođe; 5) vojne vođe; 6) javne osobe; 7) mediji. Pored ovih 49 jedinica (7x7) posebno se registrirala i riječ «rat».

Ukupno je registrirano («izvađeno») 22.805 «opisa» ili 5,9 opisa po jednom analiziranom tekstu. Broj opisa u nekom tekstu uvelike ovisi o njihovoj dominantnoj retoričkoj strategiji (tablica 11.). Njih je najviše u tekstovima s objašnjavajućom retoričkom strategijom (43,6%), a najmanje u tekstovima s mobilzatorskom retoričkom strategijom.

Tablica 11. Opisi prema dominantnoj retoričkoj strategiji teksta

Retoričke strategije	Opisi
----------------------	-------

	N	%
Mobilizatorska	4.267	18,5
Objašnjavajuća	9.952	43,6
Informativna	6.990	30,7
Ostalo	1.580	7,0
Ukupno	22.805	100,0

S obzirom na udio opisa u tekstovima s pojedinim retoričkim strategijama, najzasićeniji opisima su tekstovi s mobilizatorskom retoričkom strategijom (u prosjeku 9,9 opisa po jednom takvom tekstu). Tek s jednim opisom manje su tekstovi s objašnjavajućom retoričkom strategijom (9,0), dok su tekstovi s informativnom strategijom tri puta manje od prvih zasićeni opisima (u prosjeku 3,4 opisa po tekstu).

Iako u ukupnom broju analiziranih tekstova dominiraju oni s informativnom retoričkom strategijom (52,6%), u njima se nalazi manje od jedne trećine opisa (30,7%). I obratno, u ukupnom broju tekstova udio onih s mobilizatorskom i objašnjavajućom retoričkom strategijom je 39,6%, a udio opisa u njima u ukupnom broju opisa je 62,3%. Jasno je, dakle, da se u ovim tekstovima prije svega formira slika o (ranije navedenim) jedinicama analize, pa prema tome i slika o «nama» i «njima».

Svi su opisi najčešće (57,8%) original samoga autora teksta; na drugom su mjestu po učestalosti citati (24,8%), na trećem su parafraze (10,9%), a na kraju su interpretacija nekoga drugog autora.

Autori opisa su najčešće novinari, a zatim su to političari, kolektivni autori, stručnjaci te vojni zapovjednici. U skoro polovici slučajeva (tablica 12.) tvorci opisa nalaze se izvan novinarskog zanimanja (45,2%). Moglo bi se reći da su to pripadnici političke i intelektualne elite.

Tablica 12. Autorstvo tekstova i opisa prema zanimanju

Zanimanje	Udio u tekstovima	Udio u opisima
-----------	-------------------	----------------

Novinari	57,2	51,1
Političari	1,5	21,2
Kolektivni autori	1,2	18,2
Stručnjaci	0,9	3,1
Vojni zapovjednici	0,1	2,7
Ostalo	39,1	3,7
Ukupno	100,0	100,0

Prema temama teksta, opisi se najčešće vežu uz politiku (60,6%), zatim rat (28,9%) te kriminal i terorizam (5,1%). U tekstovima s ne-ratnim temama nalazi se 65,9% opisa a potom slijede teme s ratnim zbivanjima (20,7% opisa), zatim one o uzrocima, ciljevima povijesnoj pozadini rata i sl. (6,3%), te međunarodnom posredovanju (3,3%) i ljudskim sudbinama i sl. (1,6%). Opisi se, dakle, znatno više vežu uz neratne nego ratne teme.

Od svih jedinica na koje se odnosi neki opis (a takvih je, vidjeli smo, 50) najviše se opisa veže uz oružane snage Jugoslavije (3.781 opis ili 16,6%). Od svih strana upletenih u sukob najviše se opisa veže uz Jugoslaviju (7.220 ili 31,7%), a od svih dimenzija strana upletenih u sukob najviše se opisa veže uz onu koju smo označili kao «država, politika, vlast i sl.» (9.220 ili 40,4%). Riječ *rat* spominje se 773 puta, od čega se u 466 slučajeva uz nju veže i neki kvalifikator.

Tablica 13. Broj opisa strana upletenih u sukob prema njihovim dimenzijama

Strane upletene u sukob	Dimenzije							
	Oružane snage	Državna politika, vlast i sl.	Narod, građani, stanovnici i sl.	Političke vođe	Vojne vođe	Javne osobe	Mediji	Ukupno
Hrvatska	698	2780	1644	494	76	183	85	5960
Slovenija	46	322	56	53	14	7	7	505
Srbija	270	1942	433	1069	60	83	346	4203

«Krajina»	1040	612	203	205	56	14	9	2139
Jugoslavija	3781	2210	236	432	413	33	115	7220
Svijet	39	1217	103	248	-	31	107	1745
«Neprijatelj »	118	137	1	1	1	-	2	260
Ukupno	5992	9220	2676	2502	620	351	671	22032

Prema broju opisa Hrvatska se prije svega konstruira kroz dimenzije «država, politika, vlast» i «narod, građani, stanovnici» (74,2% od 5.960 opisa); Slovenija se konstruira kroz dimenziju «država, politika, vlast» (63,8%); Srbija kroz «državu, politiku, vlast» i «političke vođe» (71,6%); «Krajina» kroz «oružane snage» i «državu, politiku, vlast» (77,2%); Jugoslavija kroz «oružane snage» i «državu, politiku, vlast» (82,9%), a svijet kroz «državu, politiku, vlast» (69,7%), te «neprijatelj» (s iznimkom od svega 5 slučajeva) kroz «državu, politiku, vlast» i «oružane snage» (98,1%).

Ako od ukupnog broja opisa (22.805) odbijemo one koji se ne odnose na strane u sukobu, a iz perspektive *Vjesnikove* tvorbe «mi» – «oni», onda na sukobljene strane (pri tom se broj opisa vezanih za sukob u Sloveniji može skoro posve zanemariti) otpada 19.522 opisa ili 85,6% svih opisa, pri čemu, (opet iz *Vjesnikove* perspektive) «nama» pripada 30,5%, a «njima» (Srbija, «Krajina», Jugoslavija) pripada 69,5% opisa, dakle nešto malo više od dvije trećine. Natprosječne vrijednosti u slučaju Hrvatske (one iznad 30,5%) pokazuju dimenzije «država, politika, vlast» (36,9%), «narod, građani, stanovnici» (65,3%) i «javne osobe» (58,5%). Ispodprosječne vrijednosti nalaze se u dimenzijama «oružane snage» (12,1%), «političke vođe» (22,5%), «vojne vođe» (12,6%) i «mediji» (15,3%). Nasuprot tome «oni» su natprosječno, više od (69,5%), opisani u slučaju «oružanih snaga» (87,9%), «političkih vođa» (77,5%), pri čemu samo Srbiji u ovoj dimenziji pripada 48,6% opisa, «vojnih vođa» (87,4%) i «medija» (84,7%).

«Mi» (Hrvatska) se konstruira, dakle, preko *države i naroda* (i svega onog što se veže uz te dvije temeljne odrednice), te javnih osoba. Konstrukcija «njih» obavlja se prije svega preko *oružanih snaga, političkih i vojnih vođa*, te *javnih medija*. U slučaju Hrvatske «država» je dominantna u dimenziji «država, politika, vlast»

(Hrvatska, Država Hrvatska, Hrvatska država, Republika Hrvatska), a u slučaju Srbije to su «politika i vlast» (srpska politika, srbijanska politika, srpska vlast, srpski vrh itd.). Kada je riječ o političkim vođama, onda je predsjednik Srbije, Slobodan Milošević, po broju opisa daleko ispred svih ostalih. Na njega se odnosi 519 opisa. Iza njega su Borisav Jović (152) i Vojislav Šešelj (128). Slobodan Milošević je pritom zastupljeniji od svih hrvatskih političara zajedno (494), a među kojima je pak, predsjednik Franjo Tuđman najzastupljeniji (141 opis). Znatno veću zastupljenost od drugih ima i Stipe Mesić (60). Javni mediji preko kojih se konstruira slika Srbije, nazivaju se državnim srpskim medijima, srpskim medijima, beogradskim i novosadskim medijima, ili prema nazivu samoga medija – *Politika*, *Politika ekspres*, *Večernje novosti*, *TV Beograd*.

Dakle, velika je *Vjesnikova* zaokupljenost «njima»:⁵ preko dvije trećine opisa strana u sukobu odnosi se na «njih». U konstrukciji «njih» dominira sila (oružane snage i vojne vođe), autoritarno (boljševičko ili nacionalističko) političko vodstvo (Slobodan Milošević, Borisav Jović i Vojislav Šešelj) te zavisni, od države dirigirani javni mediji. Nasuprot tome «mi» (Hrvatska) se konstruira kroz demokratske političke pojmove (narod, građani, institucije demokratske vlasti, država) ili pojmove civilnog društva. Jasno je onda da se u ovakvoj konstrukciji «mi» i «oni» nalaze u opreci, da su to «dva svijeta, dvije politike, dvije ideje i dva nepomirljiva svjetonazora» – kako kaže Marija Peakčić-Mikuljan, ili kako o tome u svome tekstu *Strah od crne ruke?* (od 19. 2. 1991.) piše Branko Tuđen. On se pita: «Što znači baviti se visokom politikom, a nedovoljno poznavati (ili još gore – ignorirati) političku povijest i nacionalnu prošlost svojega i drugih naroda, posebice u jednoj takvoj multinacionalnoj zajednici kakva je Jugoslavija?», a potom odgovara: «To znači biti i dobronamjerni, naivni iluzionist, ali i neodgovorni hazarder, koji će iz neznanja ili namjerna ignoriranja činjenica i povijesnih tokova potpaljivati nove vatre, samo da sebe održi na vlasti». Nadalje Tuđen dodaje: «Iz iznijetog je lako prozreti dva prototipa takvih političkih izdanaka: Izetbegovića i Miloševića. Treći je Tuđman, kojega su prosudbe temeljene upravo na povijesnim činjenicama, pa niti se zanosi propalim idealima jugointegralizma bilo koje vrste, niti ignorira i hazardira s težnjama drugih. Jednostavno kaže: ‘mi smo mi, vi ste vi’ (nikako vi ste i mi i vi)». Ova parafraza čuvene kur’anske 109 sure («Vama vaša vjera, a meni moja vjera») ukazuje na onu pozadinu pomoću koje se možda može doći do smisla onoga što se iskazuje kao razumijevanje političkog sukoba koji

se pretvorio u rat. Izgradnja vlastitoga nacionalnog identiteta zahtijeva odgovarajući odnos s «drugim», pa i onda kada «drugi» postaju «oni» – kao neprijateljska skupina. Vidjeli smo da se konstrukcija «nas» i »njih» gradi na oprečnim pojmovima. «Oni» su ono što nismo «mi», i obratno. Ali, u izgradnji vlastitog identiteta to je samo jedna strana toga procesa. Govor o «drugom» uvijek je govor o samom sebi. Način konstrukcije «drugog» zato postaje «naša» oznaka, isto kao što je zaokupljenost «drugim» stanje «našega duha». Otuda svaki pokušaj prikrivanja govorom uvijek je i razotkrivanje. «*Mi smo mi, vi ste vi*» je iskaz koji istovremeno i prikriva i razotkriva. Njime se hoće jednu sasvim iracionalnu, tj. sasvim neupitnu konstrukciju (konstantnost i jednoznačnost «mi» i «vi») pretvoriti u racionalnu, isto kao što se duboka iracionalnost rata koji se priprema i o kome se piše nastoji prikazati racionalnom retorikom. To nije, dakle, tek puka ratna propaganda već način konstrukcije vlastitoga (novog/starog) identiteta.

* * *

Ovdje fragmentarno provedena analiza sadržaja tekstova koji su objavljeni u *Vjesniku* 1991. godine može poslužiti kao uputstvo, okvir ili pravac za diskurs analizu. Nju bi, kako slijedi iz ovdje provedene analize sadržaja, valjalo usmjeriti na tekstove koji grade slike o «nama» i «njima». To su prije svega tekstovi koji imaju mobilizatorsku ili objašnjavajuću retoričku strategiju. Tako bi se došlo do bitne, ali metodički vođene redukcije materijala. Od ukupnog broja tekstova koji su obuhvaćeni analizom sadržaja, tek bi njih 40% bili osnova za diskurs analizu. Od ovih tekstova s više pažnje trebali bi se analizirati komentari s političkim temama, tekstovi u kojima se piše o uzrocima, ciljevima, povijesnoj pozadini i kvalifikacijama rata, te posebno tekstovi čiji su autori političari i stručnjaci. Svakako, najzanimljivija diskurs analiza bila bi ona koja bi se obavila na tekstovima s dominantnom objašnjavajućom retoričkom strategijom, koji se koriste raznim tipovima argumentiranja za izgradnju slike o «nama» i «njima».

Napomene

* Tekst je objavljen u knjigama *Mediji i rat*, Beograd, 1999. i *Media and War*, Zagreb, 2000, u izdanju Agencije Argument i Centra za istraživanje tranzicije i civilnog društva.

1. Radi se o istraživanju «Mediji i rat», analizi sadržaja dnevnih listova *Politika* i *Vjesnik* iz 1991.

godine te analizi nekih informativnih emisija HTV-a i TVS. Istraživanje su proveli Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva iz Zagreba i Agencija Argument iz Beograda u periodu od 1993. do 1996. godine.

2. Već kada se u «povojima» socioloških empirijskih istraživanja počela koristiti i metoda analize sadržaja, iukazano je na njezin smisao, prednosti i moguće probleme koji se javljaju njezinom primjenom. «Svaka analiza sadržaja», kaže Đuro Šušnjić, «je analiza onoga što je predmet pažnje ljudi u nekom vremenskom periodu. Otkrivanje onoga što ljude zanima u toku jednog isečka vremena, što ih muči i okupira i *što misle* o različitim problemima svoje aktualne prakse, najbolje i najlakše se istražuje analizom sadržaja popularnih sredstava komunikacija (novina, časopisa, radioemisija, televizijskih programa itd.). Metoda koja omogućuje to otkrivanje 'duha vremena' je analiza sadržaja samih sredstava komunikacija... Ovo dakako ne znači da 'duh vremena' mora da se poklapa sa duhom sadržaja postojećih komunikacija. Ali analiza sadržaja između ostalog i to želi otkriti, da bi ukazala na eventualno neslaganje između stvarnosti i onoga kako se ta stvarnost interpretira preko postojećih komunikacija. Ovo je ponukalo neke metodologe da svu vrednost analize sadržaja vide u otkrivanju stepena propagande, netačnosti, neistine u sadržaju komunikacije. Nema sumnje da je sadržaj komunikacija delo naročitih posrednika – novinara, izdavača, pisca – koji imaju svoje koncepcije i svoje stavove po različitim problemima života i za koje se ne može reći da su slobodni od predrasuda i tendencioznih shvatanja. I ne samo to. Sadržaj komunikacija često je pod pritiskom specijalnih interesnih grupa, koje mogu imati odlučujuću reč u izboru problema o kojima se raspravlja i piše, u izboru prirode sadržaja, njihovoj cenzuri itd I upravo zbog toga (a činjenice se u većem i manjem stepenu razlikuju od interpretacije) treba biti oprezan u procenjivanju podataka iz analize sadržaja i što je moguće više ograničiti interpretaciju i zaključke samo na ono što sadržaj pruža i dozvoljava» (Šušnjić, 1961.: 110-119).

3. Na spomeniku BBB-ovcima poginulim u ratu piše: «Svim navijačima 'Dinama' za koje je rat počeo 13.V. 1990. na stadionu Maksimir a završio se polaganjem svojih života na oltar domovine HRVATSKE'. BBB ZAGREB 13.V.1994».

4. U konstrukciji ovih dvaju svijetova ili u «utvrđivanju razlika u intelektualnom i duhovnom smislu», kako se kaže u *Poetici otpora* (Čale Feldman; Senjković, Prica, 1992.) "sudjelovat će intelektualci i jedne i druge strane, uz elaboraciju mnogobrojnih toposa." Obnovit će se, nastavlja se, "ukazi ... o sklonosti 'mitološkom ili epskom doživljaju svijeta' u srpskom duhovnom prostoru... kao i (ponešto kontradiktornoj) tezi o sklonosti *barbarogenijstvu* (nepoštivanja reda civilizacijske dijakronije, s izrazitim primjerom ranovjekovnog umjetničkog pokreta *zenitizma*, ali i nadrealističkih umjetničkih iskaza), ili, izvedeno, *barbarstvu* (sklonost ksenofobiji, dotično okcidentofobiji, rušiteljstvu i nepoštivanju osnovnih humani(stički)h normi) istog duhovnog prostora (ovu tezu naročito tretira Petar Šegedin u *Carstvu ponesenih duša*, Forum, 1-2, 1992.)." U vezi sa sudjelovanjem intelektualaca jedne i druge strane, ali i općenito, djelovanje medija u situaciji u kojoj se politički sukob pretvara u rat valja razumjeti kao *interakcionističko djelovanje* s izrazito angažiranom uključenošću, prije svega s implicate definiranih pozicija djelovanja aktera sukoba

5. Biti suprotstavljen (zaokupljen) «drugima» znači ostati unutar polja u kojega se smješta taj «drugi». «Svako suprotstavljanje ostvaruje se općenito po nekim osobinama objedinjenim svojim semantičkim karakteristikama, tj. osobinama koje postoje u njihovom zajedničkom semantičkom prostoru. Suprotstavljeni pojmovi obavezno moraju imati nešto zajedničko, pripadati istom semantičkom polju (u protivnom je

suprotstavljanje nemoguće). Na taj način suprotstavljanje na osnovi ove ili one osobine faktički označava uključivanje u dani prostor, u dano semantičko polje. Ako je parola Uvarova («Pravoslavlje, Samodržavlje, Narodnost») zavisna o francuskoj paroli («Sloboda, Jednakost, Bratstvo») kojoj oponira, onda program ruske inteligencije (koja oponira Uvarovu, op. A. H.) otkriva zavisnost o programu Uvarova» (Uspenski, 2003.).

Da mediji nisu tek sredstva informiranja već da su i duboko zainteresirani i uključeni u konflikte i zavisni od konteksta, pokazuju mnoge provedene analize sadržaja novina. Tako analiza sadržaja engleske i njemačke sportske štampe za vrijeme Evropskog fudbalskog prvenstva 1996. godine (Maguire; Poulton, 1999.) pokazuje da se sportski i politički rivaliteti, suvremeni i povijesni, nalaze u zajedništvu sa sadašnjim i prošlim političkim identitetom, s preuzimanjem svih već izgrađenih stereotipa, te se tako potvrđuje snaga diskursa nacionalnog identiteta koji je, kako kažu autori, u opoziciji prema evropskoj integraciji. Ili, istraživanje o ulozi njemačkih novina, koje su autori na političkom spektru razvrstali od «vrlo lijevih» («Tageszeitung») i «lijevih» («Frankfurter Rundschau»), preko centralne pozicije («Süddeutsche Zeitung») do «desnih» («Frankfurter Allgemeine») i «vrlo desnih» («Die Welt»), u legitimiranju prvog njemačkog vojnog učešća u ratnoj akciji nakon Drugoga svjetskog rata (od militarističke opcije konzervativaca do zalaganja za humanitarne i diplomatske napore drugih), pokazalo je da medijski sistem reflektira suštinski konflikt u njemačkom partijskom sistemu (Eilders; Lüter, 2000.). Također, zemlja porijekla medija znatno utječe na njihove stavove i preuzimanje propagandnih funkcija. To pokazuje i pilot studija diskursa četiriju vodećih dnevnika u četirima zemljama (Velika Britanija, Norveška, Švedska i Grčka) koje su na različite načine bile uključene u NATO-vo bombardiranje Srbije 1999. godine (Nohrstedt; Kaitatzi-Whitlock; Ottosen; Riegert, 2000.). «Vjesnik» je svakako, kao glavni dnevni list (bivšega Socijalističkog saveza Hrvatske), ne samo informirao narod već je i izražavao i njegova očekivanja. Malo je vjerovatno da bi se drugi dnevni listovi u predratnoj i ratnoj 1991. godini mogli značajnije razlikovati od «Vjesnika», pa se on u stvaranju ratne slike i praćenju rata može smatrati reprezentativnim za hrvatsku štampu toga vremena.

POVIJEST I LEKTIRA

U novovjekovnoj školskoj tradiciji lektira, kao neka vrsta obavezujuće književnosti, u svojoj ukupnosti zauzima posebno mjesto u tvorbi i reprodukciji kulturnog identiteta svakoga društva, političke i/ili nacionalne zajednice.* Ona je jedno od onih skladišta za čije stanje postoji permanentna zainteresiranost. Formira se i mijenja u zavisnosti od kako ukupnih društvenih promjena, a kroz procese dugoga trajanja, tako i naglih pa i radikalnih političkih zaokreta (koji pak nisu toliko rijetki da bi se njihovi uticaji mogli marginalizirati, a niti česti da bi onemogućili bilo kakav kontinuitet i neka opća konstrukcijska uporišta). Kao što česte izmjene ovih uporišta ukazuju na nestabilnosti odnosnih društava i/ili zajednica, tako i njihova nepromjenljivost – «konačno pronađen ili zadan oblik» - upućuje na statičnost i neku vrstu kulturnog dogmatizma. U društvima «primarne usmenosti», ili društvima predpismenosti, u pravilu stabilnima ali i statičnima, poezija, povezana s muzikom i plesom, a izvođena na «festivalima» uz aktivno učešće prisutnih, imala je «ulogu sredstva za skladištenje kulturnih informacija kako bi ove mogle ponovo da se upotrijebe: ili jednostavnije rečeno ulogu utemeljivača kulturne tradicije» (Havelock, 1991.: 98). Ono što je važno za tradiciju, za nasljeđivanje i ugrađivanje u suvremenost, prema Havelocku, jest stabilnost i ponavljanje, pa će odatle to proširiti i na suvremene školske prilike: «Pedagozi imaju obično negativan stav prema pojmu zapamćivanja, jer se po njihovom shvaćanju ono upotrebljava da označi mehaničko ponavljanje nekog materijala koji nema nikakvo značenje. Ovo je jedna od najvećih istorijskih zabluda koja stvara pogrešnu sliku o nama samima. Nije kreativnost (ma šta mi pod tim pojmom podrazumevali) ta koja nam nudi rešenje zagonetke našeg civilizacijskog postojanja, već su to sećanje i pamćenje. Pismenost, preko sačuvanih dokumenata pruža neku vrstu veštačke memorije» (Havelock, 1991.: 96 i 97). Ostavimo postrani ovaj «negativan stav prema pojmu zapamćivanja» i «historijsku zabludu» u vezi s tim – «ma šta mi pod tim podrazumijevali» (jer, na kraju krajeva, nekad je neko proizveo i ono što se pamti i treba zapamtiti, i ono čega se sjećamo i treba da se sjećamo), te obratimo pažnju na ono što nam pisac hoće da kaže, a što bi za nas (u ovoj stvari kojom se ovdje bavimo) moglo biti korisno. Ponavljanjem se, kaže pisac, stabilizira neka struktura, znanje, vrijednost, poruka. Stabilizacija i jest

svrha tih postupaka. Fiksiranjem određenih sadržaja i postupaka osigurava se njihov prenos s generacije na generaciju, postiže se njihova trajnost, važenje za «sva vremena», kanonizacija. I pored intencija k univerzalnomo važenju i trajnosti, što je imanentno prisutno u ovim postupcima, i izgradnja književnog kanona, kao nečega što bi uskladišteno, a prema evropskoj humanističkoj tradiciji, trebalo biti trajno i univerzalno, u samom je njezinom postupku dovedena u pitanje (čime je dovedena u pitanje i ta tradicija, a što je, kako se tek kasnije vidjelo, bilo sadržano već u samoj njezinoj izgradnji). Tvorba književnog kanona, «skupine književnih djela kojoj je (obično) akademska institucija pripisala središnju važnost za jednu kulturnu zajednicu», kaže V. Biti (1997.:170), je «pretpostavka svake književnokritičke škole jer ona preko njega legitimira svoje estetičke i ideologijske sklonosti». Otvorena relativizacija kanonskih vrijednosti ili intencijâ kojima se one nastoje uspostaviti (trajnost, jedinstvenost, univerzalnost i sl.) danas je postala opće mjesto iz kojega se denuncira ono što se nastojalo ili nastoji učiniti univerzalnim. Time, međutim, nije ukinuta potreba za konstruiranjem stabilnih i trajnih vrijednosti (pa i onda kada su one i načelno dovedene u pitanje, kada se ništa više ne preuzima kao neupitno). Moguće je da je tek time stvorena napetost u samoj strukturi djelovanja usmjerenoga na izgradnju nekog identiteta koji (kao društvo, kultura i sl.) nastoji, za potrebe svoje reprodukcije, «nadzirati proizvodnju značenja, obuzdati konotativne procese, zaključiti ih u skladu s dominantnim diskurzom na način koji odgovara uspostavljenim odnosima moći» (Duda, 2002.: 82). Svakako, taj se nadzor obavlja ponavljanjem i fiksiranjem određenih postupaka i sadržaja, skladištenje u riznicu kolektivnog pamćenja čini ih stabilnima i trajnima, ali ih istovremeno, vođene vlastitim «sklonostima», relativiziraju neke «institucije», «škole» ili raznovrsne grupe i pojedinci. Sukobi oko ovih postupaka i sadržaja koji jesu ili bi trebali biti riznica kolektivnog pamćenja, sukobi su oko onoga što se naziva identitetom neke zajednice, grupe i sl., sukobi kojima se nastoji uspostaviti kulturna hegemonija posebno (za ovu «stvar») zainteresiranih i/ili ovlaštenih «institucija», «škola», grupa i pojedinaca. Zbirka tekstova kao sistematizirana, kako bi rekao Havelock, vještačka memorija (jer se pamti po zapisivanju, a ne po zakonima govornog jezika) koja bi trebala imati svoju stabilnost i trajnost i koja bi, kao transponirano iskustvo, trebala opsluživati više generacija neke skupine, jedno je od uporišta u konstrukciji tradicije, a preko nje i uporište u izgradnji identiteta odnosno skupine. Kao zbirka tekstova, «školska književnost danas je još uvijek ono što je bila lektira ili njezin ekvivalent nekad –

storage language, ... medij koji skladišti i hrani 'kolektivno iskustvo' potrebno za očuvanje, obnavljanje i nastavljanje neke skupine; ujedno i ustanova koja s tim zgnusnutim i konzerviranim 'iskustvom' tovi i hrani ljudsku mladunčad, da njenom pomoću izrastu u članove kolektiva» (Močnik, 1999.: 112). Nastavom književnosti (prenošenje, učenje i usvajanje znanja o književnosti) ovo se izrastanje obavlja tako što je ona, nastava, kao planski, programiran i institucionalno organiziran sistem djelovanja, «'ugrađena' u svaki odgojno-obrazovni sustav» i, posljedično, odgovara njegovim specifičnim potrebama (odgojno-obrazovni ideali, vrsta škole itd.), pa se stoga «književnost pojavljuje u nastavnim programima u *uskom izboru* izvedenom prema *eminentno neknjiževnim kriterijima*» (Solar, 1981.: 113 i 114). U samoj je, dakle, konstrukciji «zbirke tekstova», školskoj književnosti i nastavi ugrađena temeljna proturječnost: s jedne strane, prema svojim osnovnim intencijama ta bi konstrukcija, da bi mogla biti nasljeđivana kroz više generacija, trebala biti stabilna, trajna i koherentna, a s druge se strane ona iznova konstruira tako što se u nju upisuju zahtjevi, potrebe i interesi suvremenika. Uslijed toga ona i jest konstruirana "prema eminentno neknjiževnim kriterijima". A svrha neke moguće zbirke tekstova, školske lektire i nastave za određenu zajednicu možda bi se mogla naći u samoj književnosti, u «onom iskustvu književnosti koje je povijesno relevantno kako za pojedine narode tako i za čovječanstvo, ... iskustvu koje daje takve spoznaje kakvi narodi nisu mogli postići izvan književnosti, kakvo se ne može prenijeti izvan poznavanja upravo književnog u književnosti», koje se uspostavlja kroz neprestalan dijalog i različite interpretacije te smatra «vrijednim zadržavanja u sjećanju» (Solar, 1981.: 119).

Kao povijesno-književni kompendij, čitanke su prema književnoj tradiciji, a koja je dio ukupne tradicije jednoga društva, uvijek i nužno selektivne. Upravo obimom i vrstom te selekcije, uključivanjem i isključivanjem - koje se obavlja kao i u drugim područjima društvenog života, po nalogu onoga što Charles Taylor (2000.) naziva dominantnim identitetom, a po kriteriju (u borbama oko nadzora proizvodnje značenja) «dominantnog ili preferiranog značenja», kako bi rekao Hall, a što u raspravi o ishodištima i problemima kulturnih studija ističe Duda (1980.: 82)), obavlja se redefiniranje povijesti, tradicije, prošlosti, kao nužnog uvjeta za izgradnju novoga, za vladajuće društvene elite poželjnoga, vrijednosnog okvira orijentacije. Otuda svaka značajnija društvena i politička promjena (a pogotovo onda kada ona nastoji djelovati u ime tradicije, tj. kada se njezini nosioci nastoje legitimirati

tradicijom) iznova znači samo još jedno novo proizvođenje tradicije. «*Postoji*», kaže Olivera Milosavljević (2002.: 25), «*mnogo varijanti* tradicije, samo je pitanje na koju će pasti izbor i koja će biti uzor za sadašnjost i budućnost. Čak se može reći da su sve političke i ideološke opcije sadržane i u tradiciji, ali se kao takve 'prepoznaju' samo one koje su u određenom trenutku ideološki poželjne. Drugim rečima, savremenost bira a ponekad i nameće *tradiciju* po svojoj meri i svojim potrebama; ona nije datost po sebi». I onda kada se nešto što pripada tradiciji namjerava uvesti u suvremenost (kada se radi o tzv. procesu retradicionalizacije), kada se iz uskladištenoga, složenoga i proturječnog iskustva jedne zajednice izdvajaju i reaktiviraju neki njezini elementi – «otkrivanjem» zapretenoga i «buđenjem» usnuloga - u novim se okolnostima nužno proizvodi tek još jedna nova tradicija. U oblasti umjetnosti tradicija «nije nikakvo organsko-samodelatno postojanje, supstancijalno samo-održavanje ili puko 'očuvanje nasleđa'. Tradicija pretpostavlja *selekciju* gde god je delovanje minule umetnosti saznatljivo iz savremene recepcije» pa otuda «svaka reprodukcija minulog u oblasti umetnosti mora ostati parcijalna» (Jauss, 1978.: 356). Selekcijom i (re)interpretacijom, postupcima prilagođavanja suvremenim potrebama i/ili težnjama onog što je u prošlosti možda i bilo opće mjesto određene skupine, obavlja se dekonstrukcija tradicije, ponekad i tako što se, navodno, otkriva njezina (vremenom izgubljena ili iskvarena) autentičnost. Sukobi oko izbora i proizvodnje tradicije postaju zapravo sukobi oko konstrukcije životnih uvjeta suvremenika i smisla njihova zajedničkog i društvenog života.

Literaturom, a prije svega onom školskom, obavezujućom literaturom, postižu se raznovrsni društveni učinci. Preko nje se posreduje neko, za društvo važno iskustvo, oblikuje pa i ujednačava mišljenje i ponašanje, nadziru za društvo relevantna značenja, stvara posebna vrsta poželjnog senzibiliteta i (književnog) ukusa kod čitalaca (učenika). Recepcija književnosti preko lektire (koja je uvijek nečim uvjetovana selekcija) stoga je parcijalna, tim više ukoliko je jače izražena težnja u nekom društvu ka zatvorenosti, samozadovoljstvu ili ksenofobiji. Analizom sadržaja, koja je provedena u ovom istraživanju, mogu se samo dijelom prepoznati neki elementi pomoću kojih se gradi novi vrijednosni okvir te kakvog čitaoca (učenika) taj okvir pretpostavlja, očekuje i proizvodi.

Provedeno istraživanje¹ u svojoj je osnovi komparativnog karaktera. Primijenjena metoda – analiza sadržaja – u ovom se slučaju (analiza tekstova u

čitankama) suočila s problemom izrazite heterogenosti «materijala»: tekstovi svih vrsta književnosti (za različite uzraste učenika), tekstovi književne kritike i teorije, pomoćni pedagoško-metodički tekstovi, ostali pedagoško-metodički prilozi (slike, crteži i sl.). Raznolikost materijala odredila je da se analitički instrument konstruira na relativno visokom stupanju apstrakcije pojedinih pokazatelja, a što svakako smanjuje informativnu vrijednost tako dobivenih podataka. Ovaj nedostatak, međutim, donekle nadoknađuje komparativni karakter istraživanja. Cilj analize sadržaja čitanki, tj. udžbenika književnosti, sastojao se u utvrđivanju osnovnih izvanliterarnih uporišta njihove konstrukcije, a time i u utvrđivanju mogućih razlika koje postoje između njih. Pored osnovnih identifikacijskih obilježja udžbenika, analiza je izvršena na dva nivoa: 1. na *nivou teksta*, koji u sebe (pored osnovnog teksta) uključuje i metodičku obradu (površina, opremljenost s fotografijama, crtežima i povijesnim dokumentima, te razne tekstualne dopune poput pitanja i interpretacija); 2. na *nivou osnovnog teksta*, tj. književnog djela, odlomka književnog djela, teksta iz teorije književnosti ili književne kritike (književne forme, nacionalna – ostale književnosti, teme, vrijednosne poruke, tematizacija «nas» i «drugih», »naši» najčešći neprijatelji).

1. Osnovna obilježja

Obim analiziranih udžbenika (broj stranica) i broj u njima analiziranih jedinica (tekstova) razlikuje se s obzirom na to čiji je udžbenik (bosanski, hrvatski, srpski) te na koji se razred udžbenik odnosi. Prema podacima prikazanima u tablici 1. vidi se da su hrvatski udžbenici i najobimniji i da imaju najveći broj tekstova. Posebno se uočava velika razlika u broju analiziranih jedinica (tekstova) između hrvatskih s jedne, te bosanskih i srpskih udžbenika s druge strane. Ova je razlika velika kako u udžbenicima za osnovne škole tako i u udžbenicima za gimnazije.

Tablica 1. Broj stranica i broj tekstova prema tome kome pripadaju i na koji razred se odnose analizirani udžbenici

Razred	Bosanski udžbenici		Hrvatski udžbenici		Srpski udžbenici	
	Broj stranica	Broj tekstova	Broj stranica	Broj tekstova	Broj stranica	Broj tekstova
Peti razred osnovne škole	134	52	192	72	162	60

Šesti razred osnovne škole	184	57	208	76	167	44
Sedmi razred osnovne škole	119	39	334	110	168	45
Osmi razred osnovne škole	148	53	304	119	179	69
Prvi razred gimnazije	330	99	225	138	256	76
Drugi razred gimnazije	269	72	224	173	224	55
Treći razred gimnazije	464	103	312	138	312	80
Četvrti razred gimnazije	248	59	247	73	248	43
Ukupno	1.896	534	2.076	899	1716	472

Od svih analiziranih udžbenika najmanji je, i po obimu i po broju analiziranih tekstova, bosanski udžbenik za sedmi razred osnovne škole (119 stranica i 39 tekstova), najobimniji je (464 stranice) bosanski udžbenik za treći razred gimnazije, a po broju tekstova (173) najbogatiji je hrvatski udžbenik za drugi razred gimnazije. Prema ovim dvama obilježjima najmanja je ujednačenost kod bosanskih udžbenika, a najveća (posebno kada se radi o udžbenicima za osnovnu školu) kod srpskih udžbenika. Kada se udžbenici za osnovne škole i udžbenici za gimnazije posmatraju kao cjeline, onda su, kada je u pitanju broj stranica, najujednačeniji hrvatski udžbenici (50,0% naprema 50,0%), a kada se radi o broju tekstova, onda je razlika između ove dvije grupe udžbenika najmanja kod srpskih udžbenika (46,2% prema 53,8%). U oba slučaja najveće su razlike u bosanskim udžbenicima (osnovnoškolskim udžbenicima pripada 30,7% i 37,6% od ukupnog broja stranica, odnosno ukupnog broja tekstova). U gimnazijskim čitankama (a one imaju sličnu ili istu konstrukcijsku matricu - uređene su kao svojevrsne historije književnosti) u sve su tri «redakcije» najobimnije (broj stranica) one za treći razred, one u kojima dominira književno gradivo iz doba romantizma i realizma. Ostale su gimnazijske čitanke po ovom obilježju neujednačene.

Najveća razlika u ukupnoj površini tekstova s opremom i osnovnog teksta (bez opreme) jest kod hrvatskih udžbenika. Udio površine osnovnog teksta u ukupnoj površini je 41,7%; u srpskim udžbenicima taj je udio 48,6%, a u bosanskim udžbenicima 58,4%. Ove su razlike veće kada se radi o osnovnoškolskim udžbenicima. Najveća razlika je u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima. U njima udio površine osnovnog teksta u ukupnoj površini tekstova iznosi tek 33,3%. Ovo znači da je u hrvatskim udžbenicima, a posebno onima za osnovne škole, veća pažnja

nego u drugim udžbenicima (bosanskim ponajviše) posvećena grafičkoj opremi i metodičkoj obradi osnovnog teksta, ili preciznije: opremi teksta u hrvatskim udžbenicima pripadaju veće površine. Općenito, tekstovi u hrvatskim udžbenicima su kraći, imaju manje površine od bosanskih i srpskih udžbenika. Otuda i znatno veća razlika između hrvatskih i ostalih udžbenika u broju analiziranih tekstova nego što je ona u broju stranica ili ukupnoj površini tekstova (u hrvatskim udžbenicima ta površina iznosi 543.414 cm², u bosanskim 428.163 cm² te srpskim 397.032 cm²).

Svi tekstovi bosanskih i hrvatskih udžbenika pisani su latinicom, a u srpskim sasvim dominira ćirilica. Jedna usporedba s hrvatskim osnovnoškolskim početnicama i čitankama od trećeg do osmog razreda iz 1986. godine pokazuje da je od ukupnog broja njihovih tekstova ćiriličnih bilo 25,8% (Ledić, 1999.: 49). Slična bi usporedba pokazala iste ili slične rezultate kada su u pitanju srpski, a pogotovo bosanski udžbenici. Potpuno ili značajno isključivanje jednoga od dva, sve donedavno prisutna pisma u školskim sistemima novonastalih država (i nacionalno-političkih cjelina u Bosni i Hercegovini), svakako je u vezi s nastojanjima njihovih nacionalnih i političkih elita da, koristeći se redukcijom u konstruiranju suvremenih nacionalnih identiteta, odrede nove kulturne granice. Pored simboličkih to ima i praktične konsekvence: smanjenje komunikacijske sposobnosti novih naraštaja.

Kada je riječ o opremi teksta nezavisno od toga kolika je površina koju zauzima ta oprema, onda se pojavljuju razlike između bosanskih udžbenika s jedne te hrvatskih i srpskih, s druge strane. Tekstovi u bosanskim udžbenicima znatno su manje od hrvatskih i srpskih opremljeni fotografijama i crtežima, slikama nacionalnih simbola (zastava, grb i sl.), te u smanje dopunjeni povijesnim dokumentima (rukopisi, naslovnice, faksimili i sl.), interpretacijama te pitanjima i zadacima. Razlike su posebno velike kada je riječ o opremi tekstova s fotografijama i crtežima (tablica 2.).

Tablica 2. Opremljenost tekstova po pripadnosti analiziranih udžbenika

Opremljenost teksta	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Fotografije, crteži	1,7	48,6	80,5
Slike nacionalnih simbola	0,2	2,0	0,6
Dopuna povijesnim	0,7	3,3	4,0

dokumentima			
Dopuna interpretacijama	50,9	77,4	80,1
Pitanja i zadaci	57,3	72,1	70,3
Ukupno tekstova	534	899	472

Opremljenost tekstova je, kako se moglo i očekivati, bogatija u udžbenicima osnovnih škola nego gimnazija. Tako su u hrvatskim udžbenicima za osnovne škole u 68,4% slučajeva tekstovi opremljeni fotografijom ili crtežom, dok je takvih slučajeva u gimnazijskim udžbenicima 34,3%. U srpskim udžbenicima ovaj omjer je 91,3% - naprema 71,3%. Od ukupnog broja tekstova u hrvatskim udžbenicima koji su opremljeni slikama nacionalnih simbola (18), njih je 15 (ili 83,3%) u osnovnoškolskim udžbenicima. U cjelini, likovna oprema, grafički dizajn ili "odnosi među umjetnostima", kako kaže A. G. Šabić (1992.a), analiziranih čitanke vrlo je velika. Metodički zahtjev za ilustracijom književnog teksta najbolje je ostvaren u hrvatskim udžbenicima. Ovo, međutim, nije posljedica različitih koncepata već prije svega štamparskih i ostalih troškova (kvaliteta papira, štampanje u boji, originalni likovni prilozi uz književni tekst i sl.) To se najbolje vidi kada se usporede hrvatske i srpske čitanke: prve su na kvalitetnom papiru, sve su stranice posebno dizajnirane i u više boja, likovni su prilozi u boji (među kojima ima i onih originalnih), itd., a druge su na izrazito lošem papiru, na kome fotografije, slike i crteži gube sva ona svojstva zbog kojih su iz koncepcijsko-metodičkih razloga u njima.

Interpretacija osnovnog teksta u bosanskim i hrvatskim udžbenicima prisutnija je u osnovnoškolskim nego u gimnazijskim udžbenicima (u bosanskim je omjer 63,7% prema 43,2% od ukupnog broja tekstova, a u hrvatskim 95,0% prema 64,7%). Ova razlika u srpskim udžbenicima nije prisutna. U svim udžbenicima oko 10% tekstova je s interpretacijom koja vjerno ne izražava sadržaj teksta (iskrivljuje ga, pojačava ili uopće nije u vezi sa sadržajem teksta). U ovom pogledu razlika između osnovnoškolskih i gimnazijskih udžbenika postoji samo u bosanskim udžbenicima: u prvim je takvih interpretacija 21,1%, a u drugima (gimnazijskim) samo 4,5%. Skoro istovjetni podaci su i u slučaju kada se radi o tome jesu li pitanja koja se vežu uz tekst vjeran izraz sadržaja teksta. Kada se radi o pitanjima vezanima uz tekst, razlika između osnovnoškolskih i gimnazijskih udžbenika postoji samo u hrvatskim udžbenicima: takvih je 80,9% tekstova u osnovnoškolskim i 65,7% u

gimnazijskim udžbenicima. Dakle, u većini slučajeva postoje razlike u opremljenosti osnovnog teksta između osnovnoškolskih i gimnazijskih udžbenika, a one su najprisutnije u hrvatskim udžbenicima. U svim slučajevima opremljenost tekstova je veća u osnovnoškolskim negoli u gimnazijskim udžbenicima. U bosanskim udžbenicima, kada se radi o interpretaciji i pitanjima vezanima uz tekst, dolazi do većeg odstupanja od sadržaja teksta u osnovnoškolskim nego u gimnazijskim udžbenicima.

Uz koju se književnost (ili u nekim slučajevima povijesni i sl. motivi) vežu dodatni dijelovi teksta (fotografije, crteži, povijesni dokumenti, interpretacije i pitanja): uz nacionalnu, tj. onu čiji je udžbenik, južnoslavensku ili svjetsku književnost?

U bosanskim je udžbenicima, vidjeli smo, neznatan broj tekstova opremljen fotografijom ili slikom (4 teksta) i povijesnim dokumentom (također 4 teksta), pa se o njihovoj distribuciji s obzirom na nacionalni karakter književnosti ne može ništa zaključiti. U slučaju hrvatskih i srpskih udžbenika moguće je zapaziti da dominira vezanost za nacionalnu književnost. Tako se u hrvatskim udžbenicima od ukupno 30 dokumenata 28 (93,3%) veže uz nacionalnu a 2 uz svjetsku književnost. U srpskim se udžbenicima od ukupno 19 dokumenata njih 13 (68,4%) vežu uz nacionalnu, 4 (21,1%) uz svjetsku, a 2 (10,5%) uz južnoslavensku književnost. Slično je, mada su razlike manje, kada se radi o fotografijama i crtežima. U hrvatskim je udžbenicima oprema s fotografijama i crtežima u 57,0% slučajeva vezana za nacionalnu, 40,8% svjetsku i 2,2% za južnoslavensku književnost. U srpskim je od 324 takva teksta njih 56,2% vezano za nacionalnu, 34,6% svjetsku i 9,3% za južnoslavensku književnost. Po ovim obilježjima hrvatski su udžbenici više od srpskih nacionalno orijentirani (93,3% prema 68,4%), te su manje upućeni prema južnoslavenskim književnostima (u slučaju fotografija i crteža 2,2% prema 9,3%).

Kada se radi o tome na koju književnost se odnose interpretacije i pitanja onda je osnovna razlika između bosanskih udžbenika s jedne te hrvatskih i srpskih s druge strane (tablice 3. i 4.).

Tablica 3. Književnost na koju se odnosi interpretacija teksta prema pripadnosti udžbenika

Književnost	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
-------------	--------------------	--------------------	------------------

Nacionalna (tj. ona čiji je udžbenik)	43,9	69,0	70,6
Južnoslavenska	31,7	4,0	10,1
Svjetska	24,4	27,0	19,4
N	271	696	377

Tablica 4. Književnost na koju se odnose pitanja i zadaci prema pripadnosti udžbenika

Književnost	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Nacionalna	38,9	70,1	70,5
Južnoslavenska	29,7	2,3	10,8
Svjetska	31,4	27,6	18,7
N	306	649	332

Prema podacima prikazanim u tablicama 3. i 4. vidi se da je glavna razlika između udžbenika ona koja se odnosi na nacionalnu i južnoslavensku književnost. Bosanski su udžbenici prema ovim obilježjima najmanje orijentirani prema nacionalnoj (43,9%) a najviše (u odnosu na druge) prema južnoslavenskoj književnosti (31,7%). Razlika između hrvatskih i srpskih udžbenika jest u omjeru južnoslavenske i svjetske književnosti: u hrvatskim se interpretacije i pitanja više odnose na svjetsku, a u srpskim na južnoslavensku književnost.

U hrvatskim i srpskim udžbenicima fotografije i crteži se više odnose na nacionalnu književnost u osnovnoškolskim nego u gimnazijskim udžbenicima (u hrvatskim 65,3% prema 46,4%, a srpskim 63,4% prema 49,7%). Takva razlika ne postoji kada su, kao dodaci osnovnom tekstu, u pitanju povijesni dokumenti.

U svim se udžbenicima, i bosanskim i hrvatskim i srpskim, interpretacije i pitanja više odnose na nacionalnu književnost u osnovnoškolskim negoli gimnazijskim udžbenicima. Kada se radi o interpretaciji onda je ta zastupljenost u bosanskim udžbenicima 50,0% prema 39,6%, u hrvatskim 75,8% prema 65,4%, a u srpskim 75,9% prema 66,3%. Omjeri su skoro istovjetni kada je riječ i o pitanjima koja se odnose na nacionalnu književnost. Za razliku od nacionalne književnosti, južnoslavenska i svjetska književnost su zastupljenije (mada su razlike manje), po

ranije navedenim obilježjima, u udžbenicima za gimnazije. Dakle, u pravilu kada se radi o tome na koju se književnost odnose dodaci osnovnom tekstu, onda se može reći da se oni (dodaci) više odnose na nacionalnu književnost u osnovnoškolskim nego gimnazijskim udžbenicima. Obrnuto je kada se radi o južnoslavenskoj i svjetskoj književnosti.

S obzirom na to kome pripadaju, analizirani se udžbenici malo razlikuju po udjelu tekstova različitih književnih formi. U svima njima, i bosanskim i hrvatskim i srpskim, najviše je zastupljena poezija. Na drugom mjestu po zastupljenosti tekstova u bosanskim i srpskim udžbenicima jest proza, a u hrvatskim su udžbenicima to književno-znanstveni tekstovi (književna teorija i kritika, publicistika, eseji i sl.). Na trećem mjestu u bosanskim i srpskim udžbenicima su književno-znanstveni tekstovi, a u hrvatskim prozni tekstovi (tablica 5.). U hrvatskim čitankama, kada se uspoređuju s drugima, istaknuto mjesto zauzimaju književno-znanstveni tekstovi: oni čine, za razliku od bosanskih i srpskih čitanki, istaknuto konstrukcijsko, uporišno mjesto.

U provedenoj analizi, tekstovi poezije su podijeljeni u tri grupe: autorsku poeziju, narodnu lirsku poeziju i narodnu epsku poeziju. U analiziranim udžbenicima svih triju produkcija, najzastupljeniji su tekstovi s autorskom poezijom, na drugom su mjestu tekstovi s narodnom lirskom poezijom, a na trećem su tekstovi s narodnom epskom poezijom. Iako su istovjetni po rangi zastupljenosti, među njima postoje značajne razlike, posebno među hrvatskim i srpskim. Autorska je poezija u hrvatskim udžbenicima zastupljena s 96,5%, a u srpskim 78,1%. Narodna lirska i epska poezija u hrvatskim udžbenicima ima sasvim zanemariv udio (3,5%), dok se to za srpske udžbenike ne može ni u kojem slučaju reći – udio ove vrste poezije u njima je 21,9%, što iznosi više nego svaki peti tekst poezije. Ova je vrsta poezije u srpskim udžbenicima, a u usporedbi s drugima, jedno od uporišnih mjesta njihove konstrukcije. Bosanski udžbenici se u ovom pogledu nalaze između hrvatskih i srpskih (tablica 6.).

Tablica 5. Književna forma teksta prema pripadnosti udžbenika

Književna forma	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Poezija	47,8	44,4	42,8
Proza	28,3	22,9	33,1
Književno-	13,9	24,0	12,7

znanstveni tekst			
Drama, film	6,2	7,1	5,3
Duhovno-religijski tekst	1,9	0,8	0,6
Ostalo	2,1	0,8	5,5
N	534	899	472

Tablica 6. Vrsta poezije prema pripadnosti udžbenika

Vrsta poezije	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Autorska poezija	88,4	96,5	78,1
Narodna lirska poezija	8,5	2,0	13,9
Narodna epska poezija	3,1	1,5	8,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0

U svim udžbenicima ukupno je 26 duhovno-religijskih tekstova. Osim jednoga, svi ostali tekstovi (dakle njih 25) dijelovi su iz knjiga objave, *Starog zavjeta*, *Novog zavjeta* i *Kur'ana*. Najviše ovih tekstova (12) je u bosanskim udžbenicima (iz *Starog zavjeta* 9 i *Kur'ana* 3), a najmanje ih je u srpskim udžbenicima (ukupno 5 – iz *Starog zavjeta* 3 i *Novog zavjeta* 2). U hrvatskim udžbenicima je 9 duhovno-religijskih tekstova (5 iz *Starog zavjeta*, 3 iz *Novog zavjeta*, a 1 ne pripada knjigama objave). U hrvatskim i srpskim udžbenicima nema niti jednog teksta iz *Kur'ana*, a u bosanskim udžbenicima pak nema niti jednog teksta iz *Novog zavjeta*. Ovo uključivanje/isključivanje svakako je jedno od izvanliterarnih uporišta konstrukcije analiziranih udžbenika. Mada je riječ o grupi tekstova koji su najmanje zastupljeni (svega ih je 1,3% u ukupnom broju tekstova), ova isključivanja/uključivanja simbolički određuju granicu i konstruiraju očekivanog čitaoca. Jasnoća granice poništava svaku sumnju.

Zastupljenost tekstova različitih književnih formi razlikuje se s obzirom na to da li se radi o osnovnoškolskim ili gimnazijskim udžbenicima. Prozni tekstovi su zastupljeniji u udžbenicima za osnovne škole, a književno-znanstveni tekstovi u gimnazijskim udžbenicima. Tako u bosanskim udžbenicima od ukupnog broja

tekstova ima 36,3% proznih u osnovnoškolskim, a 23,4% u gimnazijskim udžbenicima. U hrvatskim udžbenicima taj je omjer 34,4% prema 14,4%, a u srpskim 47,4% prema 20,5%. Obrnuto je s književno-znanstvenim tekstovima: u bosanskim je udžbenicima omjer 7,0% prema 18,0%, u hrvatskim 6,9% prema 36,4%, a u srpskim 3,7% prema 21,3%.

Poezija je nešto malo više zastupljena u srpskim gimnazijskim udžbenicima (47,6% prema 37,2% u osnovnoškolskim udžbenicima), te sasvim neznatno više u bosanskim gimnazijskim udžbenicima (49,2% prema 45,3%). U hrvatskim je, pak, poezija zastupljenija u osnovnoškolskim udžbenicima (48,8% prema 41,2% u gimnazijskim).

Narodna poezija je u hrvatskim i srpskim udžbenicima neznatno zastupljenija u osnovnoškolskim udžbenicima, a autorska u gimnazijama. U bosanskim udžbenicima te razlike nisu malene. Od ukupnog broja tekstova poezije u osnovnoškolskim udžbenicima, 22,0% čine tekstovi narodne poezije. Takvih tekstova je 6,0% u gimnazijskim udžbenicima. Kod autorske poezije je obrnuto: omjer je 94,0% prema 78,0% u korist gimnazijskih udžbenika. Koliko ovi omjeri i općenito izbor poezije u ovim čitankama odgovaraju uzrastu i literarnom interesu učenika, to nije bio predmet ove analize. Koliko je na primjer epska narodna poezija bliska senzibilitetu suvremenih učenika i šta se s njom postiže u literarnom i izvanliterarnom pogledu, svakako bi valjalo istraživati. Analiza čitanki za više razrede osnovne škole u Njemačkoj (a zatim i u nekim drugim evropskim zemljama – npr. Austriji, Italiji, Belgiji i Francuskoj) pokazuje da se osnova uvrštavanja poezije različitih «tematskih krugova» nalazi u «literarnom interesu učenika te (određene) dobi», pa uslijed toga i «s težištem na poeziji dvadesetog stoljeća i najsuvremenije poezije – osobito poezije satirično-političkog karaktera» (Šabić, 1992.: 73). Konstrukcija čitanki zapravo je i konstrukcija čitaoca/učenika; ona pretpostavlja određeni literarni i izvanliterarni interes kod učenika i/ili ga nastoji proizvesti. Ne radi se samo o obrazovanju nečeg što se zove književni ukus već, posredstvom različitih vrsta književnosti, i o nastojanju da se pohranjeno književno iskustvo sa svim referencama koje nosi sa sobom ugradi u suvremenost i u proizvodnju društveno poželjnog učenika.

Kada je riječ o književnoj formi tekstova, s jedne strane postoji relativno velika ujednačenost analiziranih udžbenika, što je rezultat iste povijesno-književne matrice iz koje se oni konstruiraju, a s druge strane postoje i zanimljive razlike, prije

svega one koje se odnose na zastupljenost narodne poezije, duhovno-religijskih i književno-znanstvenih tekstova. Pretpostavljeni se učenik utemeljuje u ovim razlikama.

2. Nacionalne književnosti

Zastupljenost nacionalne književnosti i drugih književnosti u analiziranim udžbenicima različita je s obzirom na to čiji su udžbenici. Bosanski se udžbenici u tome razlikuju od hrvatskih i srpskih; oni su manje od drugih nacionalno ekskluzivni pa su uslijed toga i raznolikiji. Tekstovi su svrstani u nacionalne književnosti prema tome kako su po tom obilježju označeni u samom udžbeniku. Bosanska nacionalna književnost u udžbenicima je označavana dvostruko: kao bošnjačka i kao bosansko-hercegovačka književnost. U srpsku književnost uključeni su i tekstovi iz crnogorske književnosti. Tekstovi iz književnosti južnoslavenskih naroda su svi oni tekstovi koji pripadaju književnosti nekog od južnoslavenskih naroda, a da to nisu tekstovi iz bosanske, hrvatske i srpske (crnogorske) književnosti.

Tablica 7. Nacionalne i ostale književnosti prema pripadnosti udžbenika

Književnost	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Bošnjačka i bosansko-hercegovačka književnost	47,0	1,1	2,3
Hrvatska književnost	10,9	75,4	5,5
Srpska (i crnogorska) književnost	6,0	-	68,3
Književnost ostalih južnoslavenskih naroda	3,0	0,8	3,4
Svjetska književnost	32,0	21,9	20,5
Ostalo	1,1	0,8	-
N	534	899	472

Manja zastupljenost tekstova iz nacionalne književnosti (47,0%) u bosanskim je udžbenicima povećala zastupljenost tekstova iz južnoslavenskih (19,9%) i svjetske književnosti (32,0%). Hrvatski i srpski udžbenici imaju podjednaku zastupljenost tekstova iz svjetske književnosti (21,9% i 20,5%). No, razlika među njima je dvostruka: u zastupljenosti tekstova iz južnoslavenskih književnosti (u hrvatskim udžbenicima udio takvih tekstova je 1,9%, a u srpskim 11,1%) i u zastupljenosti tekstova koji pripadaju jednoj od ove dvije književnosti, a koje se u konstrukciji tretiraju kao onaj «drugi» (za razliku od srpskih, hrvatske čitanke ovoga «drugog», autore koji pripadaju srpskoj književnosti, sasvim isključuju). I isključivanja se, dakle, kao i uključivanja pojavljuju kao odlučujuća mjesta konstrukcije.

U bosanskim udžbenicima veća je zastupljenost tekstova iz bošnjačke i bosansko-hercegovačke književnosti u osnovnoškolskim negoli u gimnazijskim udžbenicima (56,2% prema 42,6%). Takve razlike, kada se radi o hrvatskoj i srpskoj književnosti ne postoje u njihovim udžbenicima. U bosanskim je udžbenicima veća zastupljenost tekstova iz hrvatske i srpske književnosti u gimnazijskim nego u osnovnoškolskim udžbenicima. Isti je slučaj i u srpskim udžbenicima kada se radi o hrvatskoj književnosti.

Bosanski su udžbenici, dakle, najmanje «nacionalni» i najmanje isključuju južnoslavenske književnosti. Nasuprot njima, hrvatski udžbenici su najviše nacionalni i najviše isključuju ostale južnoslavenske književnosti. Srpski se udžbenici u ovome nalaze između bosanskih i hrvatskih. Dominacija nacionalne književnosti u hrvatskim i srpskim čitankama njihovo je možda najznačajnije obilježje. To međutim i nije, barem kada je u pitanju poezija, neko izrazito iznimno obilježje ovih čitanki. Dominacija poetskih tekstova koji pripadaju nacionalnoj književnosti prisutna je, mada sa značajnim razlikama, i u analiziranim čitankama za više razrede osnovne škole i u nekih evropskih zemalja. Tako se za izbor poetskih tekstova u jednom nizu njemačkih čitanki kaže da se «temelji na poeziji njemačkog jezičnog izraza, uz dosta rijetke strane pjesnike» (Šabić, 1992.: 73), a za analizirane talijanske čitanke kaže se da je u njima, u usporedbi s čitankama ostalih zemalja (Austrije, Belgije, Francuske), udio strane poezije «iznimno velik» (Šabić, 1992.a.: 284). Analiza gimnazijskih čitanki i nastavnih programa nekih srednjoevropskih zemalja (Austrije, Češke, Hrvatske, Mađarske i Slovenije) također pokazuje njihovu orijentiranost na nacionalne književnosti (Benjak, 2001.). Njihova se vjekovna kulturno-povijesna bliskost (često

isticana srednjoevropska multikulturalnost i interkulturalnost, na čemu autorica ove analize posebno inzistira) ne prepoznaje u nastavnim programima i gimnazijskim čitankama, a što bi se možda «nakon svega» moglo očekivati. «Zanimljivo je, i ujedno indikativno, da je u nastavnim programima srednjoevropskih zemalja vlastito književno stvaralaštvo postavljeno u suodnos prema onome što se događalo (i događa se) u zapadnoevropskom kulturnom krugu, dok se njegova neupitna uraslost u srednjoevropska zbivanja gotovo posve zanemaruje: jedino je u mađarskom programu posebno istaknut zahtjev za proučavanjem književnosti susjednih zemalja» (Benjak, 2001.: 99). I ovdje se, kao i u ostalim oblastima života, u izgradnji (novoga) nacionalnog identiteta priznanje traži na istom mjestu, u «zapadnoevropskom kulturnom krugu». Jer, «primarni kriterij po kojem su sastavljeni svi analizirani programi jest nacionalni kriterij, što znači da nacionalnoj književnosti pripada središnje mjesto u gimnazijskom književnom odgoju i obrazovanju», pri čemu je «korpus nacionalne književnosti smješten u korpus svjetske/zapadnoevropske književnosti» (Benjak, 2001.: 233). Uslijed toga je, kaže autorica, i zastupljenost djela suvremenih srednjoevropskih pisaca u udžbenicima analiziranih zemalja «vrlo skromna», pa je tako «jedini suvremeni srednjoevropski prozaist koji je našao mjesta u svim čitankama/udžbenicima Franz Kafka» (Benjak, 2001.: 236). Dakle, kako ni značajne kulturno-povijesne bliskosti u prošlosti nisu dovoljna osnova za neku moguću, npr. interkulturalnu, konstrukciju udžbenika, tako ni u ovdje analiziranim čitankama (u slučaju kada, pored kulturno-povijesne bliskosti naroda, i jezik njihovih književnosti nije nikakva barijera za razumijevanje književnog djela), sva referentna bliskost nije uspjela prevladati njihovu već sasvim tradicionalnu konstrukciju, tj. da su one, čitanke, u hrvatskom i srpskom slučaju, prije svega čitanke vlastite nacionalne književnosti. «Moć nad grupom koju treba oživotvoriti kao grupu», kaže Bourdieu (1992.: 120), «nužno je ujedno i moć da se grupa formira nametanjem zajedničkih principa vizije i divizije, dakle nametanjem jedinstvene vizije njezina identiteta (te samosvijesti koja suštinski počiva na priznatosti od drugih) i identične vizije njezina jedinstva». Tako su, napominje autor, «osnivači školstva Republike izričito tražili od obrazovanja da, između ostalog, nametanjem 'nacionalnog' jezika, ucjepljuju učenicima zajednički sustav kategorija percepcije i procjenjivanja, kadar da utemelji jedinstvenu viziju društvenog svijeta» (Bourdieu, 1992.: 120). Gdje je vizija tu je i divizija. Ali, postoje različite i vizije i divizije. One se na različite načine koriste postupcima isključivanja, uključivanja, traženja priznanja, itd. Neke od njih teže

izrazitoj partikularnoj zatvorenosti, druge pak otvorenosti, neke zagovaraju i grade nepovjerenje, dok druge na povjerenje računaju kao na opći uvjet, neke u zasnivanju svoje moći počivaju na mistifikaciji, a neke druge na demistifikaciji. Tako je borba oko formiranja nekoga kolektivnog identiteta istovremeno i borba oko ovladavanja društvenom moći. Analizirani udžbenici, vidjeli smo, imaju u sebi ugrađene i vizije i divizije. Koliko je nastava književnosti po tako koncipiranim udžbenicima medij književnog obrazovanja a koliko medij formiranja i (p)održavanja određenog tipa nacionalnog identiteta, što se na primjer i eksplicite zahtijeva u hrvatskom nastavnom programu (izgradnja «nacionalnog identiteta i svijesti o pripadnosti europskom duhovnom i uljudbenom krugu» – Benjak, 2001.: 259), te kakav je njihov utjecaj na formiranje (modernoga, tj. ovovremenog) senzibiliteta kod učenika, valjalo bi istraživati drugim metodama, onima koje u obzir uzimaju i recepciju književnog predloška.

3. Teme i poruke

Po osnovnom motivu, svako izvanliterarno «čitanje» književnog teksta može se ocijeniti kao neka vrsta nasilja nad tekstem, tj. traženje u tekstu onog što za sam tekst nije ni važno, ili je čak i sasvim sporedno. Svjesni te opasnosti, ipak smo u analizu udžbenika za književnost primijenili takav pristup. Tražili smo određene teme i vrijednosne poruke u tekstu, one sadržaje književnog teksta koji se dovode u vezu sa socijalnom funkcijom književnosti. A ovdje se radi o lektiri, dakle nekoj vrsti obavezujuće književnosti, one književnosti koja (postajući lektirom) zauzima i posebno mjesto u društvu. Analitički dio posla, tj. prepoznavanje tema i poruka obavili su nastavnici književnosti u srednjim školama ili bibliotekari (sa završenim studijem književnosti), dakle osobe koje su informirani i kompetentni čitaoci, osobe koje su profesionalno i svakodnevno u vezi s analiziranim tekstovima. Time je, koliko je to bilo moguće, ujednačen način «čitanja teksta». Svaki analizirani tekst mogao je imati više tema i poruka. Tekst se nije prepoznavao sa stanovišta neke moguće dominantne teme ili poruke. Zabilježene su sve (istraživačkim instrumentom tražene) teme i poruke o kojima se govori u tekstu, odnosno one koje se u tekstu mogu prepoznati. Teme su podijeljene u dvije grupe: opće, važne u procesu socijalizacije i posebne, one koje se odnose na sukobe, rat i mir.

a) Opće teme

U analizi su izdvojene slijedeće opće teme, tj. ono o čemu se u tekstu govori: 1. intimni život (osjećanja, raspoloženja i sl.); 2. porodični život; 3. društveni život (socijalni položaj, društveni sistem, socijalni problemi, vlast i sl.); 4. rodoljublje (teme o domovini, zavičaju, ljubavi prema svome narodu, o “jeziku roda svoga”, i sl.); 5. povijest (događaji, pojave i ličnosti iz prošlosti i sl.); 6. dječji život; 7. religija (o bogu, vjeri, crkvenom životu, svecima i sl.); 8. priroda (šume, polja, rijeke, godišnje doba, prirodne pojave, životinje i sl.); 9. umjetnost (umjetnik, umjetnička djela, umjetničko stvaralaštvo i sl.); 10. pitanja egzistencije (o smislu života, položaju čovjeka u svijetu i sl.).

Dobivene podatke prikazat ćemo odvojeno za sve tri grupe udžbenika - bosanske, hrvatske i srpske, te osnovnoškolske i gimnazijske udžbenike. Rangirat ćemo ih prema zastupljenosti pojedinih tema u analiziranim tekstovima.

Tablica 8. Opće teme u analiziranim tekstovima bosanskih udžbenika

Teme	Ukupno		Udžbenici za osnovne škole	Udžbenici za gimnaziju
	Rang	%		
Intimni život	1	78,3	75,6 (1)	79,9 (1)
Priroda	2	56,0	58,7 (2)	54,4 (2)
Egzistencijalne teme	3	47,9	39,8 (4)	52,9 (3)
Porodični život	4,5	37,8	43,8 (3)	34,2 (6)
Društveni život	4,5	37,8	32,3 (6)	41,5 (5)
Rodoljublje	6	36,0	25,9 (7)	42,0 (4)
Umjetnost	7	26,0	13,9 (9, 10)	33,3 (7)
Povijest	8	24,0	20,9 (8)	25,8 (9)
Religija	9	22,3	13,9 (9, 10)	29,7 (8)
Dječji život	10	21,3	32,8 (5)	14,4 (10)

U podacima prikazanim u tablici 8. vidljivo je da je zastupljenost traženih tema veća u gimnazijskim nego u osnovnoškolskim udžbenicima (mjesto na rang su

dana u zgradama), da se u prvih šest tema i u jednim i u drugim udžbenicima nalazi njih pet (izuzetak su teme iz dječjeg života koje su na petom mjestu u osnovnoškolskim, a na zadnjem, 10. mjestu, u gimnazijskim udžbenicima, te teme o rodoljublju). Veće razlike između ovih dviju grupa udžbenika postoje kada se radi o temama rodoljublja (25,9% : 42,0%), umjetnosti (13,9% : 33,3%), religiji (13,9% : 29,7%) i dječjeg života (32,8% : 14,4%). U cjelini pak moglo bi se reći da u bosanskim udžbenicima, s obzirom na zastupljenost pojedinih tema, postoje tri grupe: prva je ona koja se odnosi na *intimni život, prirodu i egzistencijalne teme*, druga se odnosi na *porodični i društveni život*, te *rodoljublje*, a treću grupu sačinjavaju teme o *umjetnosti, povijesti i religiji*.

Tablica 9. Opće teme u analiziranim tekstovima hrvatskih udžbenika

Teme	Ukupno		Udžbenici za osnovne škole	Udžbenici za gimnaziju
	Rang	%		
Intimni život	1	49,5	54,1 (1)	46,2 (1)
Priroda	2	41,8	51,2 (2)	35,1 (4)
Egzistencijalne teme	3	31,5	14,9 (8)	43,5 (2)
Rodoljublje	4	30,8	31,0 (3)	30,7 (5)
Umjetnost	5	27,1	7,2 (10)	41,6 (3)
Društveni život	6	19,9	18,6 (7)	20,9 (6)
Porodični život	7	19,4	25,7 (4)	14,8 (8,9)
Religija	8	17,8	13,8 (9)	20,0 (7)
Povijest	9	16,9	19,9 (6)	14,8 (8,9)
Dječji život	10	11,5	23,9 (5)	2,5 (10)

Analizirane teme u hrvatskim udžbenicima, gledano u cjelini, zastupljenije su u osnovnoškolskim nego u gimnazijskim udžbenicima. U bosanskim je udžbenicima, vidjeli smo, bilo obrnuto. Prema mjestu koje zauzimaju na rang, tražene teme se u ove dvije grupe udžbenika najviše razlikuju u slučaju egzistencijalnih tema, tema o umjetnosti, dječjem životu i prirodi. Pojedine teme u hrvatskim bi s udžbenicima, a prema njihovoj zastupljenosti, mogle svrstati u tri grupe: prvu grupu čine teme o

intimnom životu i prirodi, drugu grupu čine egzistencijalne teme, rodoljublje i umjetnost, a treću teme iz društvenog i porodičnog života, religije i povijesti.

Tablica 10. Opće teme u analiziranim tekstovima srpskih udžbenika

Teme	Ukupno		Udžbenici za osnovne škole	Udžbenici za gimnaziju
	Rang	%		
Intimni život	1	60,8	68,3 (1)	54,3 (1)
Priroda	2	43,4	56,0 (2)	32,7 (3)
Egzistencijalne teme	3	38,3	33,5 (5)	42,5 (2)
Porodični život	4	27,5	34,4 (4)	21,7 (5)
Rodoljublje	5	27,3	38,5 (3)	17,7 (7)
Društveni život	6	25,6	30,7 (6)	21,3 (6)
Povijest	7	22,7	28,9 (7)	17,3 (8)
Umjetnost	8	21,6	12,8 (9)	29,1 (4)
Religija	9	14,6	11,9 (10)	16,9 (9)
Dječji život	10	13,1	23,9 (8)	3,9 (10)

U srpskim su udžbenicima, slično kao i u hrvatskim, tražene teme više zastupljene u udžbenicima za osnovne škole nego za gimnazijske udžbenike. Prema mjestu koje zauzimaju na rangui, tražene teme se najviše razlikuju u slučaju rodoljublja (znatno zastupljenije u osnovnoškolskim udžbenicima – rang 3-7) i umjetnosti (zastupljenost znatno veća u gimnazijskim udžbenicima – rang 4-9). U cjelini gledano, teme u srpskim udžbenicima mogle bi se, s obzirom na njihovu učestalost u analiziranim tekstovima, svrstati (slično kao u bosanskim i hrvatskim udžbenicima) u tri grupe: prvu grupu čine teme o *intimnom životu, prirodi i egzistencijalne teme*, drugu čine, *porodični i društveni život, rodoljublje, povijest i umjetnost*, a treću *religija i dječji život*.

Mada postoje određene razlike (i prema tome čiji su udžbenici – bosanski, hrvatski ili srpski – i prema tome pripadaju li osnovnoškolskim ili gimnazijskim udžbenicima), one nisu tako značajne da bi se moglo govoriti o različitoj tematskoj

konstrukciji analiziranih udžbenika. A kada razlike i postoje, onda su veće one između osnovnoškolskih i gimnazijskih, nego one između bosanskih, hrvatskih i srpskih udžbenika.

b) Posebne teme (sukobi – rat – mir)

Koliko se u analiziranim udžbenicima književnosti govori o sukobima i da li u tom pogledu među njima postoje razlike? Sukobi, kao posebna vrsta međuljudskih odnosa, podijeljeni su u više grupa. Osnovna razlika među njima odnosila se na način učestvovanja pojedinca u sukobu: da li to čini kao pojedinac, član neke grupe (vršnjaka, sportskog tima, razreda, vjerske grupe i sl.), ili kao član neke globalne zajednice (država, narod, globalna vjerska zajednica i sl.). Literatura svakako tematizira konfliktnost ljudske egzistencije, pa iz perspektive procesa socijalizacije čitalaca čitanki (učenika) nije nevažno kolika je zastupljenost tekstova u kojima se govori o sukobima i kakvog su tipa sukobi o kojima se govori. Pogledajmo o tome dobivene podatke.

Tablica 11. Sukobi o kojima se govori u tekstu prema pripadnosti udžbenika

Vrste sukoba	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Između pojedinaca	15,9	6,5	10,6
Pojedinac-porodica	9,7	1,9	5,1
Pojedinac-grupa	5,8	2,7	4,7
Pojedinac-globalna zajednica	6,7	2,2	4,2
Između grupa	5,2	5,2	4,9
Grupa-globalna zajednica	4,3	2,1	4,4
Između globalnih zajednica	6,6	4,1	11,2
N	534	899	472

Najviše tekstova u kojima se govori o sukobima ima u bosanskim, a najmanje u hrvatskim udžbenicima. Srpski udžbenici po ovome su između bosanskih i hrvatskih. Zanimljive su i razlike u zastupljenosti tekstova u kojima se govori o pojedinim vrstama

sukoba. U bosanskim udžbenicima to su tekstovi u kojima se ponajviše govori o sukobima između pojedinaca – 15,9% je takvih od ukupnog broja tekstova). U hrvatskim udžbenicima najzastupljeniji su tekstovi u kojima se govori o sukobima između pojedinaca (6,5%) i sukobima između grupa (5,2%), a u srpskim dominiraju tekstovi u kojima se govori o sukobima globalnih zajednica (11,2%) i sukobima između pojedinaca (10,6%). U bosanskim i hrvatskim udžbenicima u tom su pogledu sasvim beznačajne razlike između osnovnoškolskih i gimnazijskih udžbenika. U srpskim osnovnoškolskim udžbenicima veća je zastupljenost tekstova u kojima se govori o sukobima između pojedinaca te između pojedinaca i porodice, grupa i globalne zajednice.

Tablica 12. Tekstovi u kojima se govori o ratu i miru prema pripadnosti udžbenika

Tema	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Rat	17,2	10,3	19,7
Mir	21,3	0,4	10,6
N	534	899	472

Udio tekstova koji govore o ratu nešto je malo veći u srpskim nego bosanskim udžbenicima, a duplo veći nego što ih ima u hrvatskim udžbenicima. Eksplicite se o miru najviše govori u tekstovima bosanskih, a najmanje, skoro zanemarivo (0,4%), u tekstovima hrvatskih udžbenika.

Kada je riječ o tekstovima u kojima se govori o ratu, onda ne postoji nikakva razlika između osnovnoškolskih i gimnazijskih udžbenika, a kada je riječ o tekstovima koji govore o miru ta razlika postoji samo u srpskim udžbenicima (u osnovnoškolskim je takvih 20,6%, a u gimnazijskim udžbenicima svega 2,0%).

Tablica 13. Tekstovi u kojima se govori o ratnom stradanju i uništavanju prema pripadnosti udžbenika

Stradanja/uništavanja	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Stanovništva	8,6	4,8	13,1
Naselja	3,4	1,9	3,8
Prirode	0,9	0,4	1,5

N	534	899	472
---	-----	-----	-----

U svim udžbenicima (tablica 13.), a posebno srpskim, u tekstovima u kojima se govori o ratu dominiraju oni o stradanju stanovništva (ubijanje, ranjavanje, raseljavanje, progoni i sl.). Manje su razlike prisutne kada se radi o tekstovima u kojima se govori o uništavanju naselja, kulturno-povijesnih spomenika i sl.

Udio tekstova u kojima se govori o stradanju stanovništva, i uništavanju naselja i prirode podjednak je i u osnovnoškolskim i gimnazijskim udžbenicima, i to kako u bosanskim, tako isto i u hrvatskim i srpskim udžbenicima.

Dakle, kada je riječ o tekstovima u kojima se govori o sukobima, ratu i miru, te ratnim stradanjima i uništavanjima onda se može reći da je udio takvih tekstova u hrvatskim udžbenicima najmanji, a da se bosanski i srpski razlikuju u tome što su u prvim zastupljeniji tekstovi o sukobima pojedinaca, a u drugima oni u kojima se govori o sukobima globalnih zajednica (ratu).

c) Vrijednosne poruke

Analizom sadržaja udžbenika književnosti nastojalo se istražiti zasićenost tekstova vrijednosnim porukama, te sagledati moguće razlike koje u tom pogledu postoje među njima. Vrijednosne su poruke podijeljene u tri grupe: 1. one koje se odnose na pojedinca (tj. koje osobine, odnosno vrijednosti treba imati poželjan pojedinac); 2. one koje se odnose na poželjne odnose među ljudima; 3. one vrijednosti koje su označene kao poželjne u odnosu pojedinca i zajednice.

Vrijednosnu zasićenost tekstova prikazat ćemo preko koeficijenta vrijednosne zasićenosti (KVZ). Koeficijent se izračunava tako što se zbroj svih evidentiranih vrijednosnih poruka (ili dobivenih, opaženih frekvencija) podijeli s umnoškom ukupnog broja tekstova i traženih vrijednosnih poruka (ukupno ih je bilo 37). Vrijednost ovog koeficijenta kreće se od 0 (niti u jednom tekstu nije evidentirana nijedna od traženih vrijednosti) do 1 (u svim tekstovima su evidentirane sve tražene vrijednosti).

Vrijednosna zasićenost prema pripadnosti udžbenika

	Bosanski udžbenik	Hrvatski udžbenik	Srpski udžbenik
KVZ	0,314	0,117	0,196

Najzasićeniji su bosanski, a najmanje zasićeni hrvatski udžbenici; srpski zauzimaju mjesto između njih. U udžbenicima svih produkcija vrijednosno su zasićeniji tekstovi iz osnovnoškolskih nego oni iz gimnazijskih udžbenika. Vrijednosno su najzasićeniji tekstovi u bosanskim osnovnoškolskim udžbenicima ($KVZ = 0,328$, u gimnazijskim – $0,296$), a najmanje u srpskim gimnazijskim udžbenicima ($KVZ = 0,100$, u osnovnoškolskim $0,306$). U hrvatskim su udžbenicima malene razlike u vrijednosnoj zasićenosti tekstova osnovnoškolskih i gimnazijskih udžbenika ($0,135$ odnosno $0,104$). Evidentirane razlike u vrijednosnoj zasićenosti tekstova, prije svega one između bosanskih i hrvatskih udžbenika, ponajviše su rezultat ranije navedenih razlika: u hrvatskim je udžbenicima, u odnosu na bosanske, znatno manje tekstova o sukobima (koji su već po sebi izrazito zasićeni vrijednostima), a znatno više znanstveno-književnih tekstova (jer se radi o takvom tipu diskursa gdje nema ili ima vrlo malo vrijednosnih sudova, pa time i poželjnih vrijednosti). U svim je udžbenicima najveća zasićenost s poželjnim vrijednostima/osobinama koje se odnose na pojedinca, iza njih su one vrijednosti koje se tiču odnosa među ljudima, a na kraju su one koje ukazuju na poželjne odnose pojedinca i zajednice. KVZ za prvu grupu vrijednosti/osobina u bosanskim udžbenicima iznosi $0,336$ (i to je najveći KVZ), za drugu $0,320$, a za treću $0,242$. U hrvatskim udžbenicima za ove tri grupe vrijednosti KVZ iznosi $0,130$, zatim $0,107$ te $0,088$, a u srpskim $0,216$ za prvu, $0,187$ za drugu i $0,144$ za treću grupu. Vidimo, dakle, da se u ovom pogledu radi o istoj vrijednosnoj konstrukciji.

Korelacija (koeficijent kontingencije) između pojedinih vrijednosnih poruka i udžbeničke produkcije (čiji je udžbenik) relativno je malena. Od ukupno 37 korelacija, tek njih 6 ima vrijednost koeficijenta kontingencije veću od $0,300$ (najveći je onaj od $C=0,324$). To upućuje na relativnu ujednačenost traženih vrijednosnih poruka u svim produkcijama. Veća je neujednačenost u vrijednosnim porukama između osnovnoškolskih i gimnazijskih udžbenika svih produkcija (najviše srpskih) nego što je ona između samih produkcija, tj. s obzirom na to čiji je udžbenik. Provedena faktorska analiza također ne upućuje na veće razlike među istraživanim grupama udžbenika. U svim njima je dobiveno devet faktora (s varijancom od 61.713 u srpskim, 62.393 u bosanskim i 63.280 u hrvatskim udžbenicima) koji se formiraju sa sličnim traženim vrijednostima. Tako je na primjer u svima njima prvi faktor većinom formiran od vrijednosti koje afirmiraju život, osjećajnost, solidarnost i orijentiranost kako na sadašnjost tako i na budućnost i prošlost. Razlike se odnose više na to koji je redoslijed

pojedinih faktora u pojedinoj produkciji nego na to od kojih se varijabli oni formiraju: u bosanskim udžbenicima faktor koji je formiran "negativnim" vrijednostima (ne može se uticati na vlastiti život, negativan odnos prema životu, a isto tako i prema budućnosti i sadašnjosti) pozicioniran je na drugom mjestu, u hrvatskom na četvrtom, a u srpskom na petom mjestu. Relativno je velika zasićenost pojedinih varijabli odnosnim faktorom u sve tri produkcije: skoro su sve vrijednosti veće od .500, a kreću se od .406 do .870. Dobiveni faktori u bosanskim udžbenicima mogli bi se nazvati i poredati (od 1. do 9.) na slijedeći način: optimizam i otvorenost prema drugima i vremenu, pesimizam, orijentiranost prema zajednici, znanje i kreativnost, privatnost i porodični život, nepovjerenje, tradicija, individualizam, konformizam. U hrvatskim bi se udžbenicima mogli poredati na slijedeći način: optimizam i okrenutost prema vremenu uz poštivanje tradicije, orijentiranost prema drugome, orijentiranost prema zajednici, pesimizam, individualizam i znanje, kreativnost i snalažljivost, privatnost, porodični život, nepovjerenje. U srpskim bi udžbenicima redoslijed bio slijedeći: optimizam i otvorenost prema drugima i vremenu, orijentiranost prema zajednici, individualizam i nepovjerenje, postojanost, pesimizam, tolerancija i prijateljstvo, znanje i kreativnost, egocentrizam, aktivizam. U svim grupama udžbenika vrlo su velike razlike s obzirom na to koliko su u analiziranim tekstovima zastupljene tražene vrijednosti/osobine. Pritom su neke rangirane izrazito visoko, a neke izrazito nisko. Podatke ćemo prikazati kroz dvije grupe: prvu, u kojoj su tražene vrijednosti/osobine prisutne u najmanje 25,0% tekstova i drugu, u kojoj su tražene vrijednosti/osobine prisutne najviše u 10,0% od ukupnog broja tekstova (1905). Riječ je dakle o grupi s relativno visokom i izrazito visokom zastupljenošću i grupi s relativno niskom i izrazito niskom zastupljenošću. Redoslijed pojedinih vrijednosti (rang) formiran je na temelju njihovih frekvencija, tj. udjela u ukupnom broju tekstova (1905). Evo podataka o tome.

Tablica 14. Rang visoko i nisko zastupljenih poželjnih vrijednosti/osobina

Poželjan pojedinac treba imati slijedeće vrijednosti/osobine	Ukupno	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Rang - grupe s visokom zastupljenošću				
1. Imati pozitivan odnos prema životu	48,5	71,2 (2)	34,0 (1)	50,4 (1)
2. Biti osjećajan	48,3	71,7 (1)	33,9 (2)	49,4 (2)

3. Solidarnost, tj. biti solidaran		55,6 (5.6)	25,9 (4)	39,4 (3)
4. Uvjerenje da može utjecati na svoj život	37,1	53,4 (8)	27,4 (3)	37,1 (5)
5. Poštovanje i njegovanje tradicije	35,5	59,2 (3)	20,9 (5)	36,4 (6)
6. Biti temeljit, dosljedan, postojan	33,8	53,9 (7)	19,4 (8)	38,6 (4)
7/8. Imati pozitivan odnos prema sadašnjosti	32,4	56,2 (4)	19,1 (9)	30,7 (9)
7/8. Otvorenost, usmjerenost prema drugima	32,4	55,6 (5/6)	18,6 (10)	32,4 (8)
9. Imati pozitivan odnos prema prošlosti	30,8	49,1 (10/11)	20,2 (6)	30,3 (10)
10. Biti iskren i istinoljubiv	30,6	52,8 (9)	15,5 (13)	34,1 (7)
11. Imati pozitivan odnos prema budućnosti	30,4	49,1 (10/11)	19,6 (7)	30,1 (11)
12. Biti kreativan i maštovit	28,4	45,7 (13)	19,7 (11)	25,4 (12)
13. Njegovati prijateljstva, drugarstva	26,5	46,4 (12)	15,7 (12)	24,4 (13)

Rang - grupe s niskom zastupljenošću

1. Egocentričnost, egoizam	3,1	4,7 (1)	1,8 (5)	4,0 (3)
2/3. Negativan odnos prema prošlosti	3,6	6,4 (2/3)	1,4 (2)	4,4 (4)
2/3. Biti konformista	3,6	6,4 (2/3)	1,2 (1)	5,1 (5/6)
4/5. Negativan odnos prema životu	4,4	8,2 (5)	1,7 (4)	5,1 (5/6)
4/5. Biti osvetoljubiv	4,4	7,3 (4)	1,6 (3)	6,4 (9)
6. Primarnost	4,9	9,0 (6)	2,2 (6)	5,3 (7)

individualni interesi
članova zajednice

7. Negativan odnos prema budućnosti	5,2	10,5 (8)	2,8 (8)	3,8 (2)
8. Poželjno je žrtvovanje pojedinka za bolju budućnost zajednice	6,5	9,4 (7)	3,4 (9)	9,1 (11)
9. Negativan odnos prema sadašnjosti	7,7	14,8 (12)	4,6 (11)	5,7 (8)
10. Negativan odnos prema materijalnom bogatstvu	8,0	17,0 (13)	4,9 (12)	3,6 (1)
11. Oprez, sumnje i strah od drugih	8,1	3,3 (9)	2,6 (7)	12,9 (12)
12. Pozitivan odnos prema materijalnom bogatstvu	9,1	13,7 (10/11)	4,1 (10)	13,3 (13)
13. Uvjerenje da čovjek ne može utjecati na vlastiti život (inicijativom, aktivnostima)	9,2	17,2 (14)	5,1 (13)	7,8 (10)
14. Prednost interesa pojedinka nad interesom zajednice (domovine, države, naroda)	9,8	13,7 (10/11)	5,5 (14)	13,6 (14)

Vrijednosti/osobine iz prve grupe, one koje su značajno zastupljene u analiziranim tekstovima, neka su vrsta općih mjesta konstrukcije udžbenika svih produkcija. Između njih nema nekih značajnijih razlika: prvih pet vrijednosti/osobina na rang u ukupno analiziranih tekstova nalazi se na prvih pet mjesta u hrvatskim i na prva četiri mjesta u bosanskim i srpskim udžbenicima. Postoje određene razlike

između vrsta udžbenika po njihovoj produkciji s obzirom na prisutnost vrijednosti/osobina iz druge grupe, onih koje su malo ili izrazito malo prisutne. One vrijednosti/osobine koje su u srpskim udžbenicima na prvom i drugom mjestu (najmanja zastupljenost), u bosanskim su i hrvatskim udžbenicima na osmom i trinaestom, odnosno dvanaestom mjestu. Izrazito niska zastupljenost ovih vrijednosti/osobina ukazuje na njihovu marginalnost u temeljnoj vrijednosnoj postavi, a koja je, s obzirom na to da se radi o tekstovima iz raznih vremenskih razdoblja, relativno stabilna i trajna.

Osnovna razlika između tekstova ovih triju produkcija, a s obzirom na njihovu vrijednosnu zasićenost, jest ona između hrvatskih i bosanskih udžbenika. Sve druge analize ukazuju, međutim, na relativno malu značajnost razlika. Veće su razlike unutar svake produkcije (osnovnoškolske i gimnazijske čitanke) nego između vrsta produkcija: kod svih je isti redoslijed prisustva pojedinih vrsta vrijednosti (koje se odnose na pojedinca, odnose među ljudima i odnose pojedinca i zajednice), znatna većina koeficijenata kontingencije (C) malena je ili izrazito malena, faktori se u svim trima grupama formiraju na sličan način, a rang najzastupljenijih poželjnih vrijednosti/osobina u svim grupama ukazuje na njihovu veliku bliskost. Uz manja odstupanja postoji, moglo bi se reći, relativno velika ujednačenost. Ova je ujednačenost je najvjerovatnije osigurana istom i sasvim sličnom matricom iz koje se i konstruiraju udžbenici. Ta matrica je, dakle, opće svojstvo svih triju produkcija. Iako se radi o stabilnim i trajnim konstrukcijskim karakteristikama analiziranih udžbenika, njihova je stabilnost i trajnost relativizirana stalnim mijenama osnovnih političkih i kulturnih zahtjeva. Ta je promjena evidentirana već u spomenutom istraživanju početnicama i čitankama za osnovne škole. Rezultati istraživanja pokazuju da se u jednom segmentu, onom sistemskom koji organizira i kolonizira ostale segmente (i koji ono što se predstavlja kao opće, stabilno i trajno stavlja u novi kontekst), zbila skoro potpuna inverzija vrijednosti: na mjesto socijalističkih vrijednosti koje su 1986. godine zauzimale treće mjesto na rangui, došle su (s osmog mjesta) nacionalne vrijednosti, a socijalističke su se (1996. godine) našle na posljednjem, četrnaestom mjestu (Ledić, 1999.: 53). Autorica će ovu relativizaciju i zahtjeve koji se postavljaju iz novonastalih okolnosti nazvati «moralnom ambivalentnošću» i «asociranjem na recentna ratna zbivanja». Tako je, kad se radi o moralnoj ambivalenciji, u čitanci za peti razred «lik lukavog Ere (iz *Ere s onog svijeta*) prikazan s otvorenom

simpatijom», a uz «pjesmu *Ive vara dva Duždeva sina* kaže se: 'Prijevarena je postupak koji treba osuditi. Zašto se Ivi ipak divimo i njegov postupak odobravamo?' (Ledić, 1999.: 59 i 60). Negativno vrednovanje prevare (kao nečega što je poželjno, što se uspostavlja kao opće mjesto te trajan i stabilan element kulture), relativizira se, mada to nije direktno izrečeno, jer su oni koje varamo Mleci, a ne «mi». Time, naravno, moralnost gubi univerzalna i zadobiva parcijalna svojstva. Asociranje na recentna ratna zbivanja ili zahtjeve što ih postavljaju novonastale okolnosti, autorica ilustrira promjenama koje se nalaze u «opremi» epa Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića (Agovanje)* u čitankama za osmi razred. «U interpretaciji se (čitanka iz 1996.) od učenika traži ovo: 'Na temelju povijesnih podataka o Crnogorcima utvrdi koliko se podudaraju povijesna i umjetnička istina o njima. Prisjeti se uloge Crnogoraca u ovom ratu, ali i događaja s početka XIX. stoljeća, kada su također opljačkali i popalili Konavle'». Uz isti odlomak ovog epa u čitanci iz 1986. pita se «za koje ciljeve mladi Crnogorci umiru bez jauka i bez straha?» (Ledić, 1999.: 60). Vidimo, dakle, da se ne samo izborom literarnih djela već i njihovom obradom mijenja sam karakter vrijednosti koje se inače tretiraju kao da su opće, stabilne i trajne. Ako se i zadržavaju, one interpretacijski ili cjelokupnim kontekstom zadobivaju nove akcente ili čak sasvim nova značenja.

I po općim temama i po vrijednosnim porukama, dakle po onim temeljnim uporištima, analizirani udžbenici ne pokazuju veća odstupanja. Tek povremeno kao neka vrsta ekscesa, analiza ovih udžbenika otkriva razlike među njima. One dolaze više s periferije, a ne već kroz stoljetnu praksu, uspostavljene povijesno-književne matrice. Međutim, sama matrica po kojoj se vrši izbor tekstova, kako smo vidjeli, biva kolonizirana od zahtjevâ novoga trenutka.

4. «Mi» i «drugi»

Izbor tekstova iz pojedinih nacionalnih književnosti u srpskim, a posebno u hrvatskim udžbenicima, kako smo već vidjeli, obavljao se isključivanjem «drugih». Je li to obavljeno i u uvrštenim tekstovima? Jesu li učenici posredstvom ovih udžbenika na bilo koji način upućeni jedni na druge, mogu li se u njima pronaći ili prepoznati? Mogu li saznati nešto o međusobnim (jezičnim, povijesnim, etničkim, političkim, religijskim, teritorijalnim i kulturno-civilizacijskim) bliskostima ili razlikama?

Tablica 15. Bliskosti i razlike Bošnjaka, Hrvata i Srba prema pripadnosti udžbenika

U tekstu se govori o	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
Bliskosti Bošnjaka, Hrvata i Srba	3,7	0,4	1,7
Značajnim razlikama Bošnjaka, Hrvata i Srba	2,1	0,9	1,9
N	534	899	472

Značajnih razlika između udžbenika različitih produkcija nema (tablica 15.). Ne može ih zapravo ni biti, jer su tekstovi u kojima bi se mogao pronaći govor o sličnostima i razlikama isključeni, odnosno uopće nisu uključeni. Kao da onih drugih i nema. Odnos prema zajedničkom iskustvu i u mnogo čemu zajedničkoj stoljetnoj povijesno-književnoj tradiciji, odnos je isključivanja. Ovdje se samo u drugom obliku ponavljaju ranije izneseni podaci o omjeru nacionalne i «druge» književnosti. Slika, dakle, o «nama» i «njima» u ovim udžbenicima nije naslikana. Tek se u bosanskim udžbenicima povremeno i rijetko pojavi neki podatak o «njima». U hrvatskim i nešto manje srpskim udžbenicima oni «drugi» (Bošnjaci i Srbi, odnosno Bošnjaci i Hrvati) skoro da i ne postoje kada se govori o njihovoj bliskosti.

No zato o sebi u analiziranim tekstovima grade istu ili sličnu sliku: preko stradanja, pobjeda i neprijatelja.

Tablica 16. Broj tekstova o stradavanjima u bosanskim udžbenicima

Stradanja	Ukupno	Tko strada			Način stradanja	
		Narod, država	Grupe	Pojedinci	Samožrtvovanje	Žrtva
Bošnjaka/Bosne	40	17	7	16	6	34
Hrvata/Hrvatske	6	2	2	2	2	4
Srba	4	2	-	2	2	2

(Crnogoraca)/ Srbije, Crne gore						
Jugoslavije	5	1	2	3	-	5
Ukupno	55	22	11	23	10	45

U bosanskim udžbenicima (tablica 16.) ukupno je 55 tekstova u kojima se govori o stradanju navedenih naroda/država. U 72,7% slučajeva stradavaju Bošnjaci i Bosna, a ostali su podjednako zastupljeni. Skoro je podjednak broj tekstova o stradanju pojedinca (23) i naroda (22). Prema načinu stradanja sasvim dominiraju tekstovi o žrtvama (45 ili 81,8%), što je (žrtva) posljedica aktivnosti «drugih». Po tome ko strada i po načinu stradanja ne postoje razlike između Bošnjaka/Bosne i drugih.

Tablica 17. Broj tekstova o stradanjima u hrvatskim udžbenicima

Stradanja	Ukupno	Tko strada			Način stradanja	
		Narod, država	Grupe	Pojedinaci	Samožrtvovanje	Žrtva
Bošnjaka/Bosne	-	-	-	-	-	-
Hrvata/Hrvatske	54	19	25	10	9	45
Srba (Crnogoraca)/ Srbije, Crne	2	1	1	-	-	2

gore						
Jugoslavije	1	1	-	-	-	-
Ukupno	57	21	26	10	9	48

Tablica 18. Broj tekstova o stradavanjima u srpskim udžbenicima

Stradanja	Ukupno	Tko strada			Način stradanja	
		Narod, država	Grupe	Pojedinaci	Samožrtvovanje	Žrtva
Bošnjaka/Bosne	-	-	-	-	-	-
Hrvata/Hrvatske	-	-	-	-	-	-
Srba (Crnogoraca)/Srbije, Crne gore	55	30	10	15	12	43
Jugoslavije	9	-	4	5	1	8
Ukupno	64	30	14	20	13	51

Prema broju tekstova u kojima se govori o stradavanju ne postoje skoro nikakve razlike između hrvatskih i srpskih udžbenika. U oba slučaja riječ je skoro isključivo o stradavanju «nas» (u hrvatskim udžbenicima takvih je 94,7% tekstova, a u srpskim 85,9%) U srpskim udžbenicima nema niti jednog teksta o stradavanju Bošnjaka i Hrvata. U slučaju načina stradanja, kao i u bosanskim udžbenicima,

dominiraju tekstovi u kojima se govori o žrtvi. U hrvatskim je udžbenicima, međutim, najviše tekstova koji govore o stradavanju grupe (45,6% prema 21,8% u srpskim), a u srpskim o stradavanju naroda (46,9% prema 36,8% hrvatskih). Iz podataka prikazanih u tablicama 16. 17. i 18. vidi se da, gledano iz perspektive čitaoca (učenika), postoji (s manjim odmakom u bosanskim udžbenicima) skoro isključivo «naše» stradanje. «Drugi» se i na ovaj način isključuju.

Slični tekstovima o stradavanju su i tekstovi o pobjedama, s tom razlikom što je tekstova o pobjedama manje nego što je onih o stradavanjima. U bosanskim udžbenicima je 38 tekstova u kojima se govori o pobjedama, u hrvatskim 45, a u srpskim 32. U svima dominiraju «naše» pobjede: takvih tekstova je u bosanskim udžbenicima 28 ili 73,7% (ostale pobjede su hrvatske – 3, srpske – 5 i jugoslavenske –2); u hrvatskim ovih je 45 (dakle, sve), a u srpskim 28 ili 87,5% (ostale su bosanske –1, hrvatske –2 i jugoslavenske –1).

U bosanskim i hrvatskim udžbenicima «pobjednici» su kao i «stradalnici»: u bosanskim to su narod/država (17) i pojedinci (15), a u hrvatskim - grupe (23). U srpskim pak udžbenicima, za razliku od «žrtve» (narod/država) «pobjednici» su pojedinci (17). I u pobjedama, kao i u slučaju stradavanja, «drugi» su isključeni. Ova uključivanja/isključivanja «nas» i «drugih» kao žrtva i kao pobjednika pokazuju se kao konstrukcijsko uporište analiziranih čitanki. To, međutim, ne znači da su «drugi», u izgradnji slike o «nama», u potpunosti odsutni. Isključivanje «drugog» može se obavljati na različite načine, pa i tako što ga se nastoji uključiti jer je, kako kaže Taylor (2001.: 106), «upereno protiv drugih načina postojanja» (priznaje ga se tako što ga se nastoji asimilirati, poništiti) ili tako što nam (u sukobima, pogotovo ratnim) kao predmet «naše» zaokupljenosti (Hodžić, 1999.) služi, a djelujući iz reducirane, binarne logike, za formiranje i održavanje vlastitoga (kolektivnog) identiteta, jer «pobliže označavanje onoga što čini etnički identitet odvija se tek nakon što X (tj. «mi») prizna postojanje ne-X», a samo priznanje ne sadrži nužno (što zavisi od vrste odnosa ili dodira) negativno vrijednosno određenje (Devereux, 1990.: 217). Tako su i u ovim udžbenicima «drugi» uključeni tek onda kada se govori o neprijateljima i protivnicima koji nam nanose štetu, ometaju ostvarenje naših htijenja i sl.

Tablica 19. Broj tekstova o neprijatelji prema pripadnosti udžbenika

Imaju neprijatelja	Bosanski udžbenici	Hrvatski udžbenici	Srpski udžbenici
--------------------	--------------------	--------------------	------------------

Bošnjaci/Bosna	39	1	-
Hrvati/Hrvatska	6	54	3
Srbi (Crnogorci)/Srbija, Crna Gora	2	2	48
Jugoslavija	4	-	3
Ukupno	51	57	54

U bosanskim je udžbenicima 12 tekstova (23,5%) u kojima i oni «drugi» imaju neprijatelja; u hrvatskim je takvih 5,3%, a u srpskim 11,1% (tablica 19).

Neprijatelj ili protivnik koji nam nanosi štetu prije svega je vezan uz narod/državu. Tako, u bosanskim udžbenicima od ukupnog broja tekstova u kojima se spominje neprijatelj Bošnjaka/Bosne, u njih 19 (ili 48,7%) pojam neprijatelja veže se uz narod/državu (neprijatelj Bošnjaka/Bosne). Da Bošnjaci kao pojedinci imaju neprijatelja, spominje se u 12 tekstova (30,8%), a da ga imaju kao grupa ističe se u 8 tekstova (20,5%). U hrvatskim udžbenicima neprijatelj Hrvata/Hrvatske kao naroda/države spominje se u 32 teksta (59,3%). Ostali se tekstovi odnosi na grupe (16 ili 29,6%) i pojedince (6 ili 11,1%). U srpskim se udžbenicima pojam neprijatelj se u 31 tekstu (64,6%) veže uz narod/državu (Srbe/Srbiju itd.), a ostali se odnosi na pojedince (9 ili 18,7%) i grupe (8 ili 16,7%).

Tablica 20. Rangovi najčešćih «naših» neprijatelja u «našim» udžbenicima?

Najčešći Bošnjaka/Bosne bosanskim (broj tekstova)	neprijatelji u udžbenicima	Najčešći Hrvata/Hrvatske hrvatskim (broj tekstova)	neprijatelji u udžbenicima	Najčešći Srba/Srbije udžbenicima (broj tekstova)	neprijatelji u srpskim
1. 7		1. 17		1. 28	
Turci/Turska		Turci/Turska		Turci/Turska	
2. Srbi/Srbija 7		2. Nijemci/ 7		2. Nijemci/ 3	
		Njemačka		Njemačka	
3. Austro- 5		3. Austro- 6		3. Austro- 2	
Ugarska		Ugarska		Ugarska	

4. Nijemci/ 4 Njemačka	4. Mlečani, 5 Italija	4. Bugari/ 2 Bugarska
5. Mađari/ 2 Mađarska	5. Srbi/Srbija 5	5. Hrvati/ 2 Hrvatska
6. Hrvati/ 1 Hrvatska	6. Mađari/ 4 Mađarska	

Bošnjaci/Bosna se ne spominju niti u tekstovima hrvatskih niti u tekstovima srpskih udžbenika, kao hrvatski ili srpski neprijatelji. Jugoslavija se u hrvatskim udžbenicima kao neprijatelj hrvatskog naroda/države spominje u 2 teksta. Takvog spominjanja nema u tekstovima bosanskih i srpskih udžbenika. U tekstovima srpskih udžbenika Turci/Turska se kao neprijatelj u najvećem se broju slučajeva vežu uz narod/državu (21 ili 75,0%), u hrvatskim se veže uz grupu (8 ili 47,1%), a u bosanskim podjednako uz narod/državu i pojedinca (3). Neprijateljstvo Austro-Ugarske u bosanskim se udžbenicima odnosi na narod/državu (4 od 5). U hrvatskim udžbenicima Nijemci/Njemačka kao neprijatelj isključivo su vezani uz narod/državu (7), a pretežno Austro-Ugarska (5), Mlečani i Italija (3) i Srbi/Srbija (3). U bosanskim udžbenicima Srbi/Srbija kao neprijatelj se podjednako vežu uz narod/državu i grupu (3). Vidimo da se Srbi/Srbija kao neprijatelji spominju u relativno značajnom broju u tekstovima i bosanskih i hrvatskih udžbenika. Takav slučaj nije s Hrvatima/Hrvatskom u bosanskim i srpskim udžbenicima. Dominacija Turaka kao neprijatelja, posebno u srpskim čitankama, svakako je u vezi s brojem u njima uvrštenih epskih pjesama, kako narodnih tako i autorskih. U jednom nedavno provedenom istraživanju (*Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*) D. Dukić je pokazao da se u epskoj poeziji (u kojoj «klasične deseteračke pjesme, ali i bugarštice, preferiraju prikazivanje epskog događaja nad njegovim ocjenjivanjem», a u «pisanoj autorskoj epici... vidljivo je inteziviranje aksiološke funkcije») pojavljuju četiri tipa protivnika: Snažni Ratnik (Suparnik), Nasilnik (Zulumćar), Vjerski Neprijatelj (Nevjernik, Krivovjernik) i Osvajač. Prvi se na jednoj mogućoj aksiološkoj skali pojavljuje na pozitivnoj, a ostala trojica na negativnoj strani. Najudaljeniji su Snažni Ratnik i Nasilnik (Dukić, 1998.: 189 i 196). Dok prvi, kao snažan ratnik, kao junak, vitez, delija i sl. svoju ulogu može dijeliti s «Mi»-taborom, drugi kao nasilnik, zulumćar, krvnik to ne može; naprotiv, može se govoriti o njegovoj satanizaciji (Dukić, 1988.: 191 i 192). Figura protivnika, nezavisno od toga koje mjesto zauzima

na aksiološkoj skali, u najvećem broju slučajeva pripada istom etnonimu, a skoro se uvijek radi o Turcima, pa se stoga, s jedne strane, može govoriti o stvorenoj slici Turaka («drugog») u hrvatskoj kulturi (naravno, i u drugim kulturama koje stvaraju istu ili sličnu sliku), a s druge strane «proučavanjem Protivnika odnosno Drugog» - čija se «aksiologija u pravilu kreće zonom negativnog vrednovanja» ... u određenoj se kulturi posredno mogu konstruirati odrednice njena identiteta" (Dukić, 1998.: 199). Zbog ovog «kretanja u zoni negativnog vrednovanja» autor svoje proučavanje figure Protivnika u povijesnoj epici na kraju svoje studije označava terminom *antropologije zla*. Dakle, u hrvatskoj povijesnoj epici (narodnoj i autorskoj) figure protivnika u najvećem broju slučajeva pripadaju Turcima, a kao Protivnik, koji se nalazi u zoni negativnog vrednovanja, ipak nije u potpunosti isključen iz polja «naših» vrijednosti (Snažni Ratnik). Slična analiza bosanske i srpske povijesne epike dala bi vjerovatno slične rezultate. Turci, kao onaj «drugi», u tekstovima hrvatskih i srpskih udžbenika pojavljuju se na prvom mjestu. Oni su, vidjeli smo, najčešći neprijatelji. No oni su visoko rangirani i u bosanskim udžbenicima, gdje zajedno sa Srbima/Srbijom dijele prvo mjesto. Oni zauzimaju neko posebno i istaknuto mjesto, ponajviše u srpskim, a zatim u hrvatskim, pa i bosanskim čitankama. Turci, dakle, kao bosansko-hrvatsko-srpski topos! Ako se međusobno u potpunosti, ili skoro u potpunosti, ili u značajnoj mjeri isključuju, Turci su im polje susreta, polje gdje se zajedno nalaze. Prezentirana književna djela u analiziranim udžbenicima neka su vrsta sjećanja na prošlost koja, kada se pojavljuju kroz više generacija, postaju (ili to nastoje postati) skladišta kolektivnog pamćenja. S drugim podacima iz prošlosti (historijskim ili kvazihistorijskim, fiktivnim ili kvazifiktivnim) ona su pohranjena u skladište koje je imalo (a izgleda da ga još uvijek ima) zadatak stvaranja i čuvanja identiteta nacionalne zajednice. U tome se nalazi i aktivna veza između opće povijesti i povijesti književnosti, barem one koja (kao reprezentant) funkcionira kao udžbenička književnost (lektira). Ovaj se uvid potvrđuje i podacima (ne samo onima koji se odnose na Turke kao zajedničkog mjesta u konstrukciji nacionalne zajednice) o drugim etnonimima, tj. spominjanju naroda (narod, država, grupa, pojedinac) u analiziranim udžbenicima. Takvih spominjanja najviše je u tekstovima bosanskih udžbenika (457), zatim u hrvatskim (375), a najmanje ih je u srpskim (282). Svakako, najčešće se spominju pripadnici naroda kojem je udžbenik i namijenjen: Bošnjaci u bosanskim udžbenicima (20,4% od ukupnog broja – 457), Hrvati u hrvatskim udžbenicima (42,4%) i Srbi u srpskim udžbenicima (34,8%). U bosanskim

udžbenicima najčešće spominjanje ostalih naroda/država je slijedeće: Hrvati/Hrvatska – 35 puta, Srbi/Srbija – 31, Turci/Turska – 23, Francuzi/Francuska – 22, Austrija, Austro-Ugarska – 20, Nijemci/Njemačka – 18, Talijani/Italija – 13 itd. U hrvatskim udžbenicima spominju se Turci/Turska – 26 puta, Talijani/Italija – 16, Srbi/Srbija – 15, Bošnjaci/Bosna – 13, Francuzi/Francuska – 13, Nijemci/Njemačka – 12, Mađari/Mađarska – 11, Rusi/Rusija – 11, itd., a u srpskim su Turci/Turska prvi, – 35 puta, Bošnjaci/Bosna – 15, Nijemci/Njemačka – 13, Francuzi/Francuska – 11, Hrvati/Hrvatska – 11, Slovenci/Slovenija – 11, Rusi/Rusija – 8, itd. Uz «nas» tu su najčešće «nama» referentni «drugi» - oni koji se najčešće spominju i u «našoj» nacionalnoj povijesti, s kojima dijelimo prošlost i sjećanje na nju. I ovdje, kao u slučaju Turaka-neprijatelja, u čitankama svih triju produkcija oni «drugi» su skoro istovjetni. I oni se, iako ne na isti način kao Turci-neprijatelji, nalaze u polju zajedničkog iskustva. Tako nacionalne književnosti, kao organizirane cjeline, koje bi htjele biti ekskluzivne, uspostavljanjem veza s općom povijesti (bez čega ne mogu obavljati svoj zadatak), onoga «drugoga» - kojeg se nastoji isključiti - makar i posredno i nenadano uključuju u «našu» priču. Opća se povijest, pa i kada se radi o povijesti jednog naroda/države, pojavljuje kao polje susreta s «drugim» koji, iako je u sukobu s «nama», nužno ne mora biti u potpunosti negativno vrednovan (slučaj Snažnog Ratnika). Mjesto koje on zaposjeda u funkciji je izgradnje neke ciljane, uvjerljive i koherentne slike o «nama», određeno je dakle nekim višim svrhama, pa od toga i zavisi kako će se pojaviti u «našoj» (re)konstruiranoj povijesti književnosti. Ono što je obuhvaćeno nazivom «nacionalna književnost» na više se načina isprepliće s općom i nacionalnom poviješću. Organizacija književnih djela u šire cjeline jedan je od načina kojima se postiže ta isprepletenost. Analizirane gimnazijske čitanke ne tvore se «po primjeni kriterija aktualnosti» (kao npr. austrijske i mađarske čitanke), već «naglašavaju povijesni pristup književnih kretanja» (Benjak, 2001.: 233). One tako predstavljaju neku vrstu povijesti književnosti, ili s obzirom na to da u njima dominiraju tekstovi iz nacionalnih književnosti (u hrvatskim tri četvrtine, a srpskim dvije trećine), one su zapravo prije svega povijesti nacionalnih književnosti. Konstrukcija povijesti nacionalne književnosti u kojoj se nastoji uspostaviti neko, unutar sebe koherentno i jedinstveno kretanje od nekog početka pa sve do suvremenosti, «možda nije bez obuhvatnije pouke: čvrsta povezanost jezika, književnosti i povijesti, vjerovanje da kronološki poredana književna djela skupine ljudi što se naziva narodom imaju smislenu povijest, isplaćuju naš dug prošlim

vremenima uvjerenjem da prošlost sa svojim određenim bićem postoji izvan nas, da krvna, prostorna ili vremenska bliskost nužno proizvode tvrdi činjenični kompleks povijesti» (Ivić, 1996.: 123). Za takve povijesti književnosti u kojima se inače raznorodno gradivo «ujedinjuje, uređuje, ispisuje i pripovijeda, dobiva značenje i smjer, preobražuje u povijest», N. Ivić će reći da su tradicionalne, da još uvijek «vladaju našim naučavanjem književnosti», te da «ukazuju na devetnaestostoljetne nacionalne i građanske sustave legitimiranja, sanjane u ovim krajevima ali nikad potpuno ostvarene: nužnost povijesti književnosti djelomično je i plod prošlostoljetnog sna o organskoj cjelovitosti naroda i njihovih kultura kroz povijest» (Ivić, 1996.: 123 i 125). U konstrukciji čitanki, udžbenika koji služe kao osnova za nastavu književnosti, ne radi se samo o selekciji književnih djela i vrsti njihove opreme već i o selekciji koncepata. Time, posredovano, književno djelo dopire do čitaoca (učenika). Analizirani udžbenici svih triju produkcija konstruiraju se na isti način, koriste se istom sociokulturnom i književnoteorijskom matricom, istim konceptom. Selekcija koncepata i tekstova dopunjena je selekcijom (a ponegdje) i isključenjem tekstova onog «drugog». Time, međutim, «drugi», nezavisno od toga kako je označen, nije mogao biti i sasvim isključen. Naprotiv, on ponekad, u konstruiranju vlastitog identiteta, zadobiva odlučujuću važnost.

* * *

Provedena analiza sadržaja bosanskih, hrvatskih i srpskih čitanki ukazuje na njihovu temeljnu sličnost, ali upućuje i na neke značajne, ponekad i sistematske razlike.

U pogledu opsega i opreme osnovnih tekstova te grafičkog uređenja izdvajaju se hrvatski udžbenici, a unutar njih oni osnovnoškolski. Tekstovi u hrvatskim udžbenicima su kraći i mnogobrojniji (što može implicirati veću raznolikost), ali ono što ih posebno odlikuje jest oprema (grafička i metodička) koja se odnosi na osnovni tekst. Ovi udžbenici nisu, dakle, samo zbirke književnih tekstova. Osnovni tekstovi su praćeni raznim uputstvima (pitanjima, zadacima, interpretacijama) za razumijevanje teksta, čime se učenicima s jedne strane značajno olakšava čitanje tekstova, ali s druge se strane - i upravo zbog toga - povećavaju i zahtjevi za kritičko čitanje književnog teksta. Hrvatske se čitanke izdvajaju i po tome što je u njima, u odnosu na druge produkcije, znatno više tekstova književnoteorijskog karaktera.

S obzirom na sadržaje, analizirani udžbenici u svojim osnovnim konstrukcijskim uporištima (književne forme, teme, vrijednosne poruke, slika «nas» i «drugih») pokazuju veliku srodnost. Razloge ovoj srodnosti valja potražiti u izboru iste matrice za prikazivanje i organiziranje književnopovijesne građe. To je devetnaestostoljetna, dakle već sasvim tradicionalna matrica, koncepcija kojom se stvarala i održavala nacija kao povijesno i organski jedinstveno društveno biće. Tu istu funkciju izgleda da ona obavlja i danas. Stoga i ne iznenađuje podatak da su u svim analiziranim nacionalnim produkcijama gimnazijskih čitanki najviše zastupljena djela iz doba romantizma i realizma, djela koja su i sama učestvovala u formiranju nacija i njihova identiteta.

Analiza je nadalje pokazala da postoje i neke razlike koje su konstrukcijske naravi. One su posljedica postupaka isključivanja «drugih». Riječ je prije svega o odnosu nacionalnih i ostalih književnosti: na primjer nacionalnih književnosti i svjetske književnosti, nacionalnih književnosti čiji su analizirani udžbenici, te njihove književnosti i ostalih južnoslavenskih književnosti. U svim ovim aspektima ustanovljena je značajna razlika između bosanskih udžbenika s jedne te hrvatskih i srpskih udžbenika s druge strane. Bosanski udžbenici su najmanje nacionalno ekskluzivni te stoga više od drugih otvoreni prema svjetskoj i ostalim južnoslavenskim književnostima. Hrvatski i srpski udžbenici razlikuju se pak s obzirom na uključenost/isključenost njihovih nacionalnih književnosti, te s obzirom na uključenost/isključenost ostalih južnoslavenskih književnosti. U ovome su hrvatski udžbenici znatno isključiviji od srpskih; u njima ne postoji niti jedan tekst iz srpske književnosti. Riječ je o radikalnom raskidu s već stoljetnom školsko-književnom praksom. Udžbenici svih triju produkcija koriste se isključivanjem nekih karakteristika za koje se smatra da pripadaju «drugima». To se proje svega odnosi na pismo (latinica – ćirilica) te vjerske tekstove (*Novi zavjet* – *Ku'ran*). Isključenja «drugoga» (književnih tekstova, jednoga od dva pisma te jednoga od dva temeljna vjerska djela religijâ knjige ili objave) ukazuju na način upotrebe «naše» tradicije u izgradnji novih nacionalnih identiteta. U njima nema mjesta za onog «drugog».

I na kraju, provedena analiza pokazuje da udžbenici računaju na čitaoca koji bi s jedne strane trebao razumjeti vrijednosti književnosti i vrijednosti u književnosti (kao općih ljudskih i društvenih vrijednosti, koje, međutim, mogu biti kolonizirane novim zahtjevima i potrebama), ali s druge strane (s djelomičnim izuzetkom u

bosanskim udžbenicima), računaju na «našeg», strogo nacionalnog čitaoca. Ova kalkulacija je zapravo proizvodnja poželjnog čitaoca. Još jednom se pokazuje da povijesna zbivanja, pa i ona kraćeg trajanja, svoju potvrdu traže i u obavezujućoj školskoj književnosti. Konceptijski tradicionalno uređenje književne građe i postupci isključivanja «drugoga» glavna su obilježja tih nastojanja. Dopire li se time do modernog viđenja svijeta koje počiva na «polivalentnosti, u sposobnosti da apsorbira, zapaža i vrednuje izraze najraznorodnijih kultura» (Kosik, 1967.: 160) ili se potvrđuje odsustvo sposobnosti kritičkog uvida u vlastite tradicije i njihove mogućnosti?

Napomena

* Tekst je objavljen u knjizi «Integracija i tradicija / Integration and Tradition», Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2003. i u nešto skraćenoj verziji u «Republici», Beograd, 2003., br. 314/315.

1. Istraživanje «Obrazovanje za mir» proveo je 1999-2000. godine Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva iz Zagreba. Radilo se o analizi sadržaja nekih udžbenika za osnovne škole i gimnazije na teritoriju Bosne i Hercegovine. Istraživanje je obuhvatilo bosanske, hrvatske i srpske udžbenike historije i čitanke za gimnazije te osnovne škole od petog do osmog razreda. Ovi su udžbenici bili osnova za izvođenje školske nastave ne samo u odnosnim državama (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija) već i u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine – zavisno od toga su koje teritorije kontrolirale nacionalne političke vlasti. Svi analizirani udžbenici bili su objavljeni od 1994. do 1997. godine. Izdavač za bosanske udžbenike bilo je Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine iz Sarajeva; za hrvatske je udžbenike izdavač bila Školska knjiga iz Zagreba, a za srpske Zavod za udžbenike i nastavna sredstva iz Beograda. Voditeljica projekta bila je Branislava Baranović. Prvi izvještaj o ovom istraživanju i ujedno jedini tekst o analizi svih udžbenika (i čitanke i udžbenika povijesti) objavljen je 2000. godine: Baranović, B.; Hodžić, A.; Ivas, I.: Education for peace – Conflict Resolution Initiative for Post-War-Bosnia. Balkan. *Südosteuropischer Dialog*. No. 2. 38-40.

POSREDNICI I/ILI KONSTRUKTORI

(Dnevne novine u predizbornoj kampanji)

Svojstva nekog medija (uloga, dosezi, kvaliteta, autonomija, profesionalnost itd.) možda se najprije mogu prepoznati u izvanrednim situacijama, većim društvenim i/ili političkim krizama, situacijama društvene ili političke zaoštrenosti.* Predizborna kampanja jedna je od takvih nesvakodnevnih, neredovitih, izvanrednih situacija. To je situacija u kojoj se već po vrsti njezine izdvojenosti iz svakodnevne kolotečine, koncentriranim naporima aktera za osvajanjem političke moći, očekuju pojačana nastojanja oko definicije i interpretacije društvene i političke zbilje - ne samo od strane osnovnih aktera te utakmice već i samih medija. Rezultat očekivanog uplitanja medija u to nastojanje može imati različite vrste tematizacije zbilje, kristalizacije osnovnih problema društva, različite stupnjeve polemičnosti i sklonosti pojedinih medija prema nekima od političkih aktera u predizbornoj utakmici. Istraživanje o djelovanju dnevnih novina u predizbornoj kampanji može, u okviru upotrijebljene metode, odgovoriti na neka pitanja koja se odnose na njihovu ulogu i ponašanje u jednoj takvoj nesvakodnevnoj situaciji. Kakve su vrste djelovanja pojedinih novina u toj situaciji, zapažaju li se posebni angažmani i sklonosti prema nekim političkim strankama i koalicijama, kako tematiziraju društvenu i političku zbilju, jesu li samo posrednici i prenosioči ili su i sami aktivni akteri i kreatori predizborne političke kampanje?

Istraživanjem «*Mediji i izbori 2003*», obuhvaćeni su oni prilozi u dnevnim novinama koji se neposredno ili posredno odnose na djelovanje osnovnih aktera političkog života u Hrvatskoj. Primijenjena metoda u ovom istraživanju je analiza sadržaja. Analiza je obuhvatila priloge koji su u periodu od 12. 10. do 22. 11. 2003. godine objavljeni u šest dnevnih novina (*Vjesnik*, *Večernji list*, *Jutarnji list*, *Slobodna Dalmacija*, *Novi list* i *Glas Slavonije*). Prva tri lista djeluju kao nacionalni, a ostala tri, smatra se, djeluju prije svega kao regionalni dnevници. U vrijeme istraživanja dva su dnevnika bila u većinskom državnom vlasništvu (*Vjesnik* i *Slobodna Dalmacija*), dva su nakon privatizacije bila u vlasništvu domaćih (uglavnom malih) dioničara (*Novi*

list i *Glas Slavonije*), jedan je bio u polovičnom vlasništvu domaćih i stranih *vlasnika* (*Jutarnji list*, koji je i jedini novoosnovani dnevnik nakon 1990. godine), a jedan u većinskom stranom vlasništvu (*Večernji list*). Naznačeni period, iako predstavlja neprekinuti slijed, nije bio analiziran kao jedinstvena cjelina, već je bio podijeljen u dvije zasebne cjeline: period koji obuhvata vrijeme zvanične predizborne kampanje (koja je započela 6. 11. 2003.), te period prije zvanične kampanje (od 12. 10. do 5. 11. 2003.). Razlozi ovakvom razdvajanju nalaze se u, za analizu važnima, osnovnim razlikama između ovih dvaju perioda. Naime, u periodu zvanične predizborne kampanje poznati su kandidati na izborima (kako političke stranke, koalicije, nezavisne liste, tako i sami pojedinci), dakle oni akteri čije je djelovanje (obuhvaćeno kroz dnevne novine) osnovni predmet analize. U periodu koji prethodi zvaničnoj predizornoj kampanji relevantni akteri nisu samo stranke, već i drugi akteri političkog djelovanja (u istraživanju ograničeni na Sabor, Vladu i ministarstva, te lokalne oblike vlasti), a nepoznate su stranačke koalicije, nezavisne liste itd. Iz ove razlike proizlaze i razlike u selekciji analiziranih priloga. Dok su u prvom slučaju u analizu uvršteni oni prilozi koji se neposredno ili posredno odnose na djelovanje kandidata na izborima, u drugom je slučaju riječ o priložima koji se odnose na djelovanje svih relevantnih aktera. Zbog toga su dobiveni podaci, mada komparabilni, analizirani u dva odvojena dijela.

Cilj istraživanja sastojao se u utvrđivanju prisutnosti (broj priloga i njihova površina) aktera političkog djelovanja (prije svih, političkih stranaka, koalicija itd.) u dnevnim novinama. Valjalo je utvrditi učestalost pojavljivanja pojedinih aktera političkog djelovanja, njihove međuodnose (kao što je npr. napad i/ili obrana), tematizaciju aktualnih prilika u zemlji, prisutnost govora mržnje i političke nekorektnosti, te negativno i pozitivno označavanje političkih stranaka i koalicija. U istraživanju se i same novine pojavljuju kao akteri političkog djelovanja: posredno, kroz izvještavanje o djelovanju ostalih političkih aktera (problemi selekcije) te neposredno kroz vlastite komentare i analize (problemi interpretacije). Upravo selekcijom i interpretacijom novine, zajedno s drugim medijima i ostalim akterima javnog djelovanja, konstruiraju odgovarajuću društvenu i političku stvarnost.

Političke stranke, koalicije, nezavisne liste i kandidati klasificirani su na temelju dvaju kriterija. To su: uspjeh na izborima (osvojen broj mandata, odnosno glasova) te učestalost pojavljivanja u analiziranim novinama (broj priloga koji se odnose na njihovo djelovanje). Kombinacija ovih kriterija omogućuje uvid u dosege i

moć samih medija, naime omogućuje onu vrstu uvida koji u djelovanju političkih aktera i medija (u ovom slučaju dnevnih novina) nalazi složen sistem njihovog međudjelovanja. Njihovi odnosi nisu, što će se vidjeti i iz dobivenih podataka, jednosmjerni i jednoznačni. Djelovanje i jednih i drugih smješteno je u okolnostima koje nisu rezultat tek trenutačnih njihovih nastojanja. I one, same okolnosti, potiču, izazivaju pa i preferiraju određenu vrstu djelovanja. Niti je često pojavljivanje političkih aktera u medijima nužan uvjet njihova uspješnog djelovanja, niti se oni izrazitim odsustvom pojavljivanja u medijima sasvim lišavaju svoga uspješnog djelovanja.

1. Novine u predizornoj kampanji

Analiza djelovanja dnevnih novina u vrijeme zvanične predizborne kampanje obuhvatila je razne vrste priloga koji se odnose na izbore, a koji su objavljeni u 17 dana, od prvog dana zvanične kampanje pa do dana samih izbora (od 6. 11. do 22. 11. 2003. godine).

Osnovna jedinica analize su novinski prilozi. Analizirani su oni prilozi (tekstovi, oglasi i sl.) koji se odnose na djelovanje stranaka, raznih vrsta koalicija, stranačkih/koalicijskih kandidata te kandidata s nezavisnih lista, ili se o njima govori u prilogima koji izvještavaju o djelovanju drugih aktera (npr. NVO, strani državnici, itd.), ali i samih analiziranih medija (komentari, analize i sl.). Tako su u analizu uvršteni i prilozi koji izvještavaju o djelovanju Vlade i ministarstava, i to samo onda ako se radilo o djelovanju premijera i ministara koji su kandidati na listama pojedinih stranaka i koalicija. Pored ovih, u analizu su uvršteni i prilozi koji se odnose na izbore i predizbornu kampanju, iako se u njima ne spominju stranke i kandidati (informacije o pravilima, edukacija i sl.). Na ovaj način uvršteni prilozi podijeljeni su u tri osnovne grupe: 1) prilozi koji izvještavaju o djelovanju aktera; 2) prilozi u kojima se komentira djelovanje aktera; 3) prilozi u kojima se akteri predizbornog djelovanja (stranke, kandidati) samopredstavljaju (plaćeni oglasi).

Cilj se analize sastojao u utvrđivanju učestalosti priloga koji se odnose na djelovanje aktera, utvrđivanju načina njihova djelovanja (samopredstavljanje, ton kampanje, tematizacija), te utvrđivanju odnosa pojedinih dnevnih novina (selekcija i interpretacija) prema strankama i kandidatima koji učestvuju u predizornoj kampanji (napad/odbrana, pozitivno/negativno označavanje, podrška, novinarska ne/korektnost).

Prema broju analiziranih priloga i njihovoj površini analizirane se dnevne novine međusobno značajno razlikuju. Razlika je veća u broju priloga nego u njihovoj površini. Najveća razlika je između *Vjesnika* i *Glasa Slavonije*. *Vjesnik* je prosječno po jednom broju objavljivao 57,7 priloga, a *Glas Slavonije* tek 25,4. Po broju priloga *Slobodna Dalmacija* s 47,2 priloga bliža je *Vjesniku*, a *Jutarnji list* (36,2) i *Večernji list* (35,4) *Glasu Slavonije*. Svi dnevници su po jednom broju objavili prosječno 40,3 priloga. Prema vrstama priloga najviše je onih koji izvještavaju o djelovanju aktera u predizornoj kampanji (57,8% od ukupnog broja analiziranih priloga). Ti prilozi su, što je i očekivano, po površini manji od ostalih priloga (komentara i oglasa).

Kada se radi o broju priloga koji se odnose na sve u istraživanju uvrštene aktere, najzastupljeniji su oni koji izvještavaju o djelovanju političkih stranaka, koalicija, nezavisnih lista i kandidata (44,4%), a najmanje su zastupljeni oni koji izvještavaju o djelovanju inozemnih aktera (1,8%). Prilozi o djelovanju inozemnih aktera u vremenu zvanične predizborne kampanje u dnevnim su novinama, po svojoj zastupljenosti, sasvim na marginama djelovanja svih obuhvaćenih aktera. U pogledu površine priloga skoro istovjetan udio (30,4% odnosno 29,6%) imaju prilozi koji se odnose na djelovanje političkih stranaka (koalicija, kandidata) i mediji sa svojim komentarima, analizama i sl., a kada se radi o broju priloga razlika među njima je više nego dvostruka (44,4% : 20,9%). Komentari, analize i sl. prilozi su koji ne izvještavaju o djelovanju aktera, već spominju njihovo djelovanje, analiziraju ga i vrednuju (ocjenjuju, napadaju, podržavaju i sl.), pa zbog toga ti prilozi u pravilu imaju znatno veću površinu od onih koji su često tek kratka vijest o nekom događaju, tj. djelovanju nekog političkog aktera. Broj priloga koji izvještavaju o djelovanju Vlade i ministarstava, zapravo premijera i ministara koji su bili kandidati na izborima, u vrijeme zvanične predizborne kampanje bio je relativno malen. Takvih priloga bilo je svega 214, što znači da po jednom broju novina u prosjeku pripada samo 2,1 prilog. Slično njima, malena je zastupljenost i priloga o djelovanju lokalnih vlasti i ostalih državnih organizacija i ustanova, a također i radnih organizacija i ustanova. Među akterima, pored političkih stranaka/koalicija i samih dnevnih novina, zastupljeniji od drugih aktera bile su nevladine organizacije, među kojima su zapaženo mjesto zauzimali sindikati i katolička crkva.

Prema broju priloga koji se odnose na djelovanje stranaka, stranačkih koalicija i njihovih kandidata, nezavisnih lista i kandidata nacionalnih manjina, skoro su sasvim izjednačeni HDZ i koalicija SDP/LIBRA/LS/IDS (u kojoj je sasvim dominirao SDP).

Tablica 1. Političke stranke prema površini i broju priloga

Političke stranke	Površina priloga(%)	Broj priloga % N
HDZ	33,2	20,8 380
SDP/LIBRA/LS/IDS	15,6	19,9 365
HNS	8,4	8,7 159
HSS	6,0	7,1 130
HSP	4,1	4,4 81
DC/HSLs	8,1	7,8 142
HSU	0,3	0,8 14
HDSS	0,1	0,2 3
Manjine	1,3	2,6 48
HB/HIP	2,4	4,4 80
Ostale stranke	12,5	15,0 273
Ostalo (kombinacije)	8,2	8,3 154
Ukupno	100,0	100,0 1829

Od ukupnog broja takvih priloga njih 20,8% pripada HDZ-u, a 19,9% koaliciji SDP/LIBRA/LS/IDS (tablica 1.). Udio površine tih priloga duplo je veći kod HDZ-a nego kod spomenute koalicije (33,2% prema 15,6%). Od njih su znatno manje zastupljene ostale stranke, koalicije itd., među kojima se izdvajaju koalicije HNS/PGS/SBHS (8,7%) i DC/HSLs (7,8%), te HSS (7,1%). Treću grupu čine HSP i koalicija HB/HIP s 4,4%, a četvrtu HSU (0,8%) i HDSS (0,2%). Sve ostale političke stranke, koalicije i nezavisne liste zastupljene su sa svega 15,0% priloga. Kandidatima nacionalnih manjina pripada tek primjetnih 2,6% priloga. Kako se vidi iz prezentiranih podataka, HSU i HDSS, stranke koje su osvojile 3 odnosno 1 mandat u Saboru, u ukupnom su broju priloga koji se odnose na djelovanje političkih stranaka, koalicija itd., četiri puta manje zastupljene od koalicije HB/HIP, koja pak nije osvojila niti jedan mandat. Ovo je bila jedna od specifičnosti ove predizborne kampanje, što upozorava na to da je veza između djelovanja medija i uspjeha na izborima određenih aktera višestruko uvjetovana te da se samo na temelju neposredno ustanovljene njihove veze ne mogu uvijek donositi i jednoznačna tumačenja.

Evidencija pojavljivanja političkih stranaka, koalicija itd. u dnevnim novinama nije se ograničila samo na priloge koji se odnose na njihovo djelovanje, odnosno priloge koji izvještavaju o njihovu djelovanju. Pored njih evidentirani su i prilozi u kojima se spominju akteri političkog djelovanja i onda kada se ne izvještava o njihovu djelovanju. Ne radi se, dakle, samo o dnevnim vijestima koje su postupkom selekcije

proizvedene u zvaničan, društveno priznat događaj, već i o prilogima (analize i komentari) koji se sami, interpretirajući djelovanje političkih aktera, proizvode i uspostavljaju kao događaj. Od ukupnog broja analiziranih priloga u kojima se spominju političke stranke, koalicije itd., znatno ih više od drugih pripada koaliciji SDP/LIBRA/LS/IDS (kao koaliciji i/ili svakoj pojedinačnoj stranci koalicije). Svaki četvrti prilog (25,0%) pripada ovoj koaliciji. HDZ je jedina stranaka/koalicija koja po ovom obilježju barem donekle prati dominantnu koaliciju (13,1%). Niti jedna od ostalih stranaka/koalicija po broju priloga u kojima se spominju, ne prelazi udio od 5,0%. Razlika između dviju najzastupljenijih političkih grupacija po broju priloga u kojima se spominju, znatno se smanjuje kada se radi o njihovoj površini: koaliciji SDP/LIBRA/LS/IDS pripada 18,8%, a HDZ-u 13,8% od ukupne površine priloga u kojima se spominju političke stranke/koalicije. Znatan udio je onih priloga u kojima se spominje više političkih stranaka/koalicija. Takvih priloga je 30,3%, a njihov udio u ukupnoj površini tekstova iznosi čak 47,1%. Kombinacije, spominjanje više političkih stranaka/koalicija nalaze se, očito je, u opširnijim prilogima – analizama, komentarima ili podužim izvještajima koji se često, kao novinarska forma, nalaze između izvještaja i komentara. Kao što se u prilogima u kojima se spominje jedna od političkih stranaka i koalicija izdvajaju koalicija SDP/LIBRA/LS/IDS (u kojoj dominira SDP) i HDZ, tako se dvije političke stranke (SDP i HDZ) izdvajaju u prilogima u kojima se spominje više stranaka/koalicija. Njihovo spominjanje zauzima najveći dio svih spominjanja u kombinacijama, a ispoljava se u četiri oblika kombinacija: kao SDP – HDZ, kao SDP – ostale (nekoalijske) stranke, kao HDZ – ostale stranke te kao SDP – HDZ – ostale stranke. U skoro svim prilogima s kombinacijama nalaze se SDP i/ili HDZ. Ove se dvije stranke, dakle, nalaze u centru političkog diskursa u vrijeme zvanične predizborne kampanje pa se već i po tome sasvim izdvajaju od ostalih političkih stranaka i koalicija.

Kao što se izdvajaju po broju priloga koji se odnose na njihovo djelovanje i broju priloga u kojima se spominju, HDZ i koalicija SDP/LIBRA/LS/IDS (u kojoj dominira SDP) izdvajaju se i po broju priloga (i njihovoj površini) u kojima su političke stranke i koalicije negativno ili pozitivno označene odnosno vrednovane (tablice 2. i 3.).

Tablica 2. Negativno označene stranke prema površini i broju priloga

Negativno označene stranke	Površina priloga(%)	Broj priloga % N
HDZ	23,5	25,6 194
SDP/LIBRA/LS/IDS	17,8	21,6 165
HNS/PGS/SBHS	1,6	3,8 29
HSS	2,7	3,4 26
HSP	2,2	1,4 11
DC/HSLS	0,7	0,8 6
Manjine	0,1	0,3 2
HB/HIP	0,4	0,9 7
Ostale stranke	2,6	3,6 28
Ostalo (kombinacije)*	48,6	38,6 294
Ukupno	100,0	100,0 762

*Od 294 priloga u kojima su dvije ili više stranaka odnosno koalicija negativno označene, njih se 91 (11,9%) odnosi na SDP/HDZ, 116 (15,2%) na SDP i duge stranke (izvan SDP-ovih koalicijskih stranaka), 86 (11,3%) na HDZ i druge stranke. Samo je jedan takav prilog (kombinacije) u kojemu se ne pojavljuju SDP i HDZ.

Tablica 3. Pozitivno označene stranke prema površini i broju priloga

Pozitivno označene stranke	Površina priloga(%)	Broj priloga (%) N
HDZ	31,9	24,1 327
SDP/LIBRA/LS/IDS	18,6	24,5 333
HNS/PGS/SBHS	10,2	9,7 131
HSS	6,5	7,1 96
HSP	3,9	4,0 54
DC/HSLS	8,1	8,4 115
HSU	0,5	0,6 8
Manjine	0,4	1,0 13
HB/HIP	2,0	3,2 44
Ostale stranke	8,6	12,4 168
Ostalo (kombinacije)*	9,3	5,0 68
Ukupno	100,0	100,0 1358

*Ovakvih priloga (kombinacija) ukupno je 68. Od njih SDP/HDZ-u pripada 8 (0,6%), SDP-u s ostalim strankama (izvan SDP-ovih koalicionih stranaka) 27 (2,0%), HDZ-u s ostalim strankama 19 (1,4%), a kombinacijama svih ostalih stranaka pripada 14 (1,0%) priloga.

Ovo se posebno odnosi na priloge koji sadrže negativna označavanja. U njima se HDZ i SDP ne pojavljuju samo u 14,2% ovakvih priloga. Po ovome obilježju nešto veći udio pripada HDZ-u. Razlika je relativno malena, 4 procentna poena (25,6% HDZ prema 21,6% koalicije SDP/LIBRA/LS/IDS). Od ostalih političkih stranaka i koalicija u negativnom se označavanju izdvajaju samo HNS (3,8%) i HSS(3,4%), stranke koje su do izbora pripadale vladajućoj koaliciji. U prilogima u kojima je

negativno označeno više stranaka opet dominiraju HDZ i SDP. Samo je jedan prilog s kombinacijom u kojoj se ne pojavljuju SDP i HDZ. Kada je riječ o broju priloga s pozitivnim označavanjem, HDZ i koalicija SDP/LIBRA/LS/IDS se uopće ne razlikuju (24,1% prema 24,5%), a kada je riječ o površini tih priloga onda je znatna prednost na strani HDZ-a (31,9% prema 18,6%). I u ovom slučaju, kao i u slučaju negativnog označavanja, HDZ i SDP su u priložima s kombinacijama (više pozitivno označenih stranaka u jednom prilogu) glavni nosioci pozitivnog označavanja. Od 68 takvih priloga HDZ i SDP se ne nalaze u samo 14 kombinacija.

Od ukupnog broja analiziranih priloga u 17,3% njih sadržan je napad na nekog aktera djelovanja, dok obranu nalazimo u skoro neznatnom broju slučajeva (2,4%). Podrška nekom od aktera dana je u 74 (1,8%) priloga. Samo je pet takvih priloga upućeno od strane dnevnih novina. Govorom mržnje okarakterizirano je 19 (0,5%) priloga, političkom nekorektnošću 25 (0,6%), a novinarskom nekorektnošću 7 (0,2%) priloga. Političke su stranke znatno ispred svih drugih aktera djelovanja po broju priloga u kojima napadaju nekoga od aktera. Od ukupnog broja takvih priloga 62,3% ih pripada političkim strankama. Znatno iza njih su mediji (15,2%), građani (6,4%) i nevladine organizacije (5,8%). Među političkim strankama se po broju napada na nekoga od aktera sasvim izdvajaju HDZ i SDP. Takvih je napada od strane HDZ-a bilo 166 (od čega su 72 napada usmjerena prema SDP-u), a od strane SDP-a 84 (od čega su 63 usmjerena prema HDZ-u). Iako HDZ ima više napada usmjerenih prema SDP-u nego što ih SDP ima usmjerenih prema HDZ-u (72 prema 63), njihov je udio u ukupnom broju napada znatno manji kod HDZ-a nego kod SDP-a (43,4% prema 75,0%). Dok se SDP u svojim napadima uglavnom orijentirao prema HDZ-u, HDZ je u svojoj predizbornoj kampanji imao više aktera koje je napadao (pored SDP-a, to je prije svih bila Vlada te ostale stranke iz koalicijske vlade). Ipak, osnovni konflikt posredovan dnevnim novinama (međusobno napadanje) u predizbornoj se kampanji dešavao između HDZ-a i SDP-a. Taj je konflikt ipak ostao u granicama političke korektnosti, sa skoro zanemarivim brojem slučajeva koji su bili označeni kao govor mržnje.

Izbori kao dominantna tema analiziranih priloga sasvim su dominirali nad svim drugim aktualnim temama. Među ukupnim broju analiziranih priloga takvih, s izborima kao dominantnom temom, bilo je 43,4%. To su uglavnom vijesti o predizbornim skupovima, konferencijama za novinare, izjave nekih aktera o izborima i izbornoj kampanji i sl., ili pak komentari i analize izborne kampanje, izgledima

pojedinih političkih stranaka/koalicija u političkoj utakmici, itd. Daleko su iza ovih, kao dominantne bile ekonomske teme (14,4%) te teme o političkim strankama i njihovim odnosima (12,7%). Slijede teme o unutrašnjoj (5,4%) i vanjskoj politici (2,8%) te one o školstvu, kulturi, znanosti i sl. (3,8%). U analiziranim prilogima u vrijeme predizborne kampanje skoro su posve bile zanemarive tzv. državotvorne teme (suverenitet, nezavisnost, tematizacija povijesti, duhovna obnova – 1,4%), teme o «Domovinskom ratu» (0,8%) i one koje su posvećene sudu za ratne zločine u Hagu (0,8%). Neznatno više od ovih, kao dominantne teme analiziranih priloga, u predizornoj se kampanji pojavljuju susjedi (Slovenija, Bosna i Hercegovina, Srbija i Crna Gora) i odnosi s njima (1,7%), potom ekologija (1,5%), sport (1,5%) i korupcija (1,3%). U svim navedenim slučajevima sasvim su male razlike između udjela broja priloga u ukupnom broju priloga te udjela površine priloga u njihovoj ukupnoj površini. Zvaničnom predizbornom kampanjom nije se formirao i izdvojio poseban set tema kojima bi se javna diskusija usmjerila na alternativne i jasne opcije o kojima bi se birači mogli izjašnjavati u skladu s nekim od svojih mogućih vrsta racionalnog izbora. Tematizacija suvremene hrvatske zbilje kao i konstrukcija te zbilje kroz tematizaciju, u predizornoj je kampanji bila sasvim difuzna. Otuda i odsustvo koncentrirane diskusije koja bi omogućila kako određena razjašnjenja tako i racionalna opredjeljenja.

Analizom je ustanovljeno da između dnevnih novina ne postoje sistematske razlike, tj. jednoznačne razlike po svim značajnim analiziranim obilježjima. One su u nekim slučajevima sasvim jasne (broj i površina priloga), a u drugim vrlo neprozirne (broj priloga koji se odnose na aktere djelovanja, uključujući u to i političke stranke i koalicije), u nekim se slučajevima jedna novina tek donekle izdvaja od drugih (po većem broju priloga koji sadrže napad na nekog od aktera), a u nekima se - poput pozitivnog i negativnog označavanja političkih stranaka - formiraju dvije jasno odvojene grupacije. Najveći broj analiziranih priloga objavljen je u *Vjesniku* (981 ili 23,8% od ukupnog broja objavljenih priloga) i *Slobodnoj Dalmaciji* (803 ili 19,5%), a najmanje u *Glasu Slavonije* (431 ili 10,5%). Između njih su se smjestili ostali dnevници: *Novi list* (683 ili 16,6%), *Jutarnji list* (616 ili 15,0%) i *Večernji list* (601 ili 14,6%). Samo je *Slobodna Dalmacija* imala više od polovice priloga (52,6%) koji su se odnosili na djelovanje političkih stranaka/koalicija i kandidata. Kod ostalih se dnevnih novina taj udio kreće od 40,8% do 43,8%. Zapažen je i relativno velik udio

aktera koji nisu neposredni sudionici u izbornoj utakmici. Prema udjelu priloga koji se odnose na djelovanje dviju dominantnih političkih grupacija (HDZ i koalicija SDP/LIBRA/LS/IDS) u ukupnom broju priloga o djelovanju političkih stranaka, koalicija i kandidata, izdvajaju se *Slobodna Dalmacija*, *Glas Slavonije* i *Novi list*. Prva su dva dnevnika objavila više priloga koji se odnose na djelovanje HDZ-a, a treći više priloga o djelovanju koalicije. Kod ostalih dnevnika ove su razlike znatno manje, 2 do 3 procentna poena. Od ostalih političkih stranaka i koalicija, *Novi list*

Tablica 4. Političke stranke prema dnevnim novinama

Političke stranke	Vjesnik	Večernji list	Jutarnji list	Slobodna Dalmacija	Novi list	Glas Slavonije	Total
HDZ	18,9	21,3	27,7	23,7	13,6	18,9	20,8
SDP/LIBRA/LS/IDS	16,6	24,3	24,6	17,5	25,1	12,8	20,0
HNS	10,7	6,1	9,0	4,5	14,7	7,8	8,7
HSS	10,3	6,8	6,6	5,0	5,0	8,9	7,1
HSP	4,9	3,4	5,1	2,1	5,4	7,8	4,4
DC/HSLS	8,2	6,5	5,5	10,7	6,5	7,2	7,8
HSU	0,9			1,4	0,7	1,1	0,8
HDSS	0,5					0,6	0,2
Manjine	4,2	2,7	0,4	0,9	3,2	5,0	2,6
HB/HIP	6,5	4,2	2,7	3,6	2,9	6,1	4,4
Ostale stranke	16,8	7,6	15,2	16,4	11,5	22,8	14,9
Ostalo (kombinacije)	1,6	17,1	3,1	14,2	11,5	1,1	8,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

veću pažnju poklanja HNS-u, *Vjesnik* HNS-u, HSS-u i koaliciji DC/HSLS, *Slobodna Dalmacija* koaliciji DC/HSLS, *Jutarnji list* HNS-u, a *Glas Slavonije* HNS-u, HSS-u, HSP-u i koaliciji DC/HSLS. Koalicija HB/HIP, koja je u dnevnim novinama imala relativno velik broj priloga o svom djelovanju i koja nije uspjela ući u Sabor, bila je iznad prosječno zastupljena u *Vjesniku* (6,5%) i *Glasi Slavonije* (6,1%). Iako se HDZ i koalicija SDP/LIBRA/LS/IDS po broju priloga koji se odnose na njihovo djelovanje u predizbornoj kampanji izdvajaju od drugih stranaka i koalicija, ipak se može reći da je prisutnost i ovih drugih bila vrlo zapažena. Kada je riječ o priložima u kojima se pozitivno, a posebno negativno označavaju političke stranke i koalicije, postoje značajne razlike između *Glasa Slavonije* i *Večernjeg lista* s jedne, i ostalih dnevnih novina, a posebno *Novog lista* i *Slobodne Dalmacije*, s druge strane. Ovo se prije

svega odnosi na označavanje HDZ-a i koalicije SDP/LIBRA/LS/IDS. U *Glasu Slavonije* i *Večernjem listu* znatno je veći udio priloga u kojima je negativno označena SDP-ova koalicija u odnosu na HDZ (36,2% prema 12,1% u *Glasu Slavonije* – više, dakle, za 24 postotna poena i 35,7% prema 17,0% u *Večernjem listu*, što je više za 19 postotna poena). U *Vjesniku*, *Jutarnjem listu*, *Slobodnoj Dalmaciji* i *Novom listu* više je priloga u kojima je negativno označena HDZ, s razlikom od 6, 10 i 13 postotnih poena. Najjasnija razlika prema udjelu priloga s pozitivnim označavanjem HDZ-a i koalicije SDP/LIBRA/LS/IDS jest između *Glasa Slavonije* i *Novog lista*. U *Glasu Slavonije* taj odnos je 34,3% prema 11,4% (23 postotna poena), a u *Novom listu* 16,0% prema 32,0% (16 postotna poena). Ova su dva lista, kada je riječ o pozitivnom i negativnom označavanju u predizbornoj kampanji dviju najprisutnijih političkih formacija, od svih analiziranih dnevnih novina međusobno najviše udaljena.

Ranije je istaknuto da su političke stranke i koalicije oni akteri koji se od svih drugih aktera najčešće koriste napadom na neke druge aktere. Među njima, vidjeli smo, posebno mjesto zauzimaju HDZ i koalicija SDP/LIBRA/LS/IDS. Sve dnevne novine, međutim, nisu podjednako prenosile i prikazivale ove napade. Također, i same dnevne novine, kao akteri u predizbornoj kampanji, kroz svoje analize, komentare i prikaze podjednako se ne koriste napadom na neke od političkih aktera u toj kampanji. U *Slobodnoj Dalmaciji* ima najviše priloga u kojima se napada nekoga od aktera (21,8% od ukupnog broja analiziranih njenih priloga), a u *Glasu Slavonije* ima ih najmanje (12,3%), što je razlika od 10 postotnih poena. Između njih smjestili su se *Večernji list* s 20,5%, *Vjesnik* sa 16,8%, te *Jutarnji list* i *Novi list* s 13,8% takvih priloga. Političke se stranke, kao akteri koji napadaju, najčešće pojavljuju u priložima koji su objavljeni u *Vjesniku* (73,9% od ukupnog broja priloga ovoga dnevnika o napadu na nekog od aktera), a najrjeđe u *Večernjem listu* (49,6%). Iznad prosjeka (62,3%) su *Jutarnji list* (68,2%) i *Novi list* (68,4%), a ispod prosjeka *Slobodna Dalmacija* (56,7%) i *Glas Slavonije* (54,5%). Iz ovih podataka mogu se očitati jasne razlike u strategijama selekcije i uređivanja vijesti što su ih u predizbornoj kampanji prakticirale analizirane dnevne novine. No, to ne znači da je *Vjesnik* polemičniji dnevnik od, na primjer *Slobodne Dalmacije*. Jer kada se radi o njihovom neposrednom doprinosu polemici (broj priloga koji sadrže jedan ili više napada na nekog od aktera), tj. kada je riječ o priložima u kojima su same dnevne novine akteri napada, onda se i po broju takvih priloga i po ukupnom broju napada *Slobodna Dalmacija* izdvaja od ostalih dnevnika. Od ukupnog broja priloga u kojima dnevne novine

napadaju nekog od aktera (a takvih je 102), njih 36 ili 35,3% pripada *Slobodnoj Dalmaciji*. Isto tako od ukupnog broja napada (175) *Slobodnoj Dalmaciji* pripada 69 ili 39,4%. Iza *Slobodne Dalmacije* i po broju priloga koji sadrže napad i po broju napada slijedi *Novi list* (18,7% i 19,4%) i *Večernji list* (15,7% i 16,0), a iza njih su *Glas Slavonije* (13,7% i 11,4%) i *Jutarnji list* (10,8% i 10,3%). Na kraju, s najmanje takvih priloga je *Vjesnik* (5,9% i 3,4%). Dok, dakle, *Vjesnik* prednjači u polemičkim priložima glavnih aktera predizborne kampanje (prilozi koji izvještavaju o djelovanju političkih stranaka i koalicija), *Slobodna Dalmacija* samu sebe (kroz komentare, analize i sl.) postavlja kao (polemičkog) aktera kampanje. Kao akteri napada, analizirane se novine razlikuju po tome prema kojoj su dominantnoj političkoj grupaciji ti napadi usmjereni. Njihovo svrstavanje u dvije grupe isto je kao i ono kada se radi o broju priloga u kojima su te dvije grupacije negativno označene. Više napada prema HDZ-u nego prema SDP- ovoj koaliciji imaju *Slobodna Dalmacija* (12 prema 7), *Jutarnji list* (8 prema 2), *Novi list* (9 prema 6) i *Vjesnik* (3 prema 1) i obratno, više napada prema SDP-ovoj koaliciji nego prema HDZ-u imaju *Večernji list* (10 prema 3) i *Glas Slavonije* (9 prema 1).

Prema vrsti priloga *Vjesnik* se razlikuje od ostalih pet dnevnika. U njemu je, u odnosu na druge dnevničke, veći udio komentara i priloga koji izvještavaju o djelovanju aktera, a znatno manje propagandnih oglasa (plaćenih priloga) političkih stranaka i koalicija. Najatraktivniji za samopredstavljanje, tj. Oglašavanje, bili su *Slobodna Dalmacija*, *Jutarnji list* i *Večernji list*. Dvije glavne političke grupacije u predizornoj kampanji, HDZ i koalicija SDP-a, razlikuju se i po vrsti priloga, tj. po broju oglasa (od ukupnog broja oglasa HDZ-u pripada 36,1%, SDP-ovoj koaliciji 28,8%, a ostatak od oko trećine svim ostalim strankama) te po broju priloga u kojima, mada izvještavaju o djelovanju aktera, prevladava forma komentara (koaliciji SDP-a pripada 22,8%, a HDZ-u 9,3% ovih tekstova). Ovi prilozi, uvjetno označeni kao komentari (u osnovnoj intenciji izvještavaju o djelovanju aktera, ali su kao vrsta teksta bliže komentarima negoli vijestima), sadrže nešto više napada nego prilozi koji izvještavaju o djelovanju aktera. Riječ je, dakle, o priložima u kojima se ne prenose samo međustranački napadi u predizornoj kampanji već u tim napadima sudjeluju (izvještavajući o djelovanju aktera) i sami novinari. Oglasi, kao jedan od načina samopredstavljanja, skoro uopće ne sadrže polemičke sadržaje; takvih je tek 1,6%.

Među akterima koji napadaju sasvim dominiraju političke stranke i to u priložima koji izvještavaju o djelovanju aktera. U skoro četiri petine takvih priloga

akteri koji napadaju su političke stranke. Mediji to, pak, čine u komentarima, analizama i sl. Gotovo svaki drugi takav prilog pripada medijima, i to skoro isključivo u analiziranim dnevnim novinama. Po ovome su im, pored političkih stranaka, najbliži stručnjaci i građani, koji zajedno imaju više od petine komentara u kojima se napada nekoga od aktera.

U priložima koji izvještavaju o djelovanju aktera, a kada su u pitanju dvije glavne političke grupacije, više je onih u kojima je negativno označen HDZ, dok je u komentarima više onih u kojima je i negativno i pozitivno označena koalicija SDP-a. Dakle, koalicija SDP-a je više negoli HDZ izazivala među komentatorima izazvala veću podvojenost.

Osnovni nalazi provedene analize mogli bi se svesti na slijedeće:

1. Ne postoji sistematska razlika među dnevnim novinama u njihovu praćenju predizborne kampanje. Razlike među njima tek u nekim obilježjima postaju vidljive. U nekim se slučajevima se ističe *Vjesnik*, u nekim *Slobodna Dalmacija*, u nekim pak *Novi list*, *Večernji list* ili *Glas Slavonije*. Po nekim se obilježjima grupiraju na jedan, a po drugima na drugi način. Nije ustanovljena nikakva sistematska razlika koja bi djelovanje analiziranih novina dovela u vezu s njihovom vlasničkom strukturom.
2. Prisustvo političkih stranaka i koalicija u dnevnim je novinama u osnovi bilo uravnoteženo. Stranke vladajuće koalicije i opozicijske stranke u vrijeme zvanične predizborne kampanje bile su podjednako prisutne u analiziranim dnevnim novinama.
3. Zanimljivo je broj priloga koji izvještavaju o djelovanju Vlade i ministara koji su bili i kandidati stranaka vladajuće koalicije. Taj oblik djelovanja u ovoj predizbornoj kampanji bio je, dakle, malo korišten.
4. Primijećeno je da su neke stranke, s izrazito malenom zastupljenošću u novinama, uspjele dobiti nekoliko mandata, a da to nije uspjela jedna koalicija (HB/HIP) s relativno značajnim prisustvom u novinama.
5. Prisustvo pojedinih stranaka u dnevnim novinama izražava njihovu već ranije postignutu moć (brojnost članstva, naklonjenost biračkog tijela, financijska moć i sl.). Tu se od drugih stranaka, i po broju priloga i po negativnom i pozitivnom označavanju, sasvim izdvajaju dvije - HDZ i SDP. Moglo bi se reći da je izborna kampanja u dnevnim novinama ponajviše obilježena djelovanjem ovih stranaka i njihovim međuosobnim odnosom.

6. Po broju plaćenih priloga među političkim strankama i koalicijama prednjači HDZ. Iza HDZ-a je koalicija SDP-a. Zastupljenost ostalih političkih stranaka i koalicije po ovom je obilježju znatno manja. Udio oglasa političkih stranaka i koalicija u ukupnom broju analiziranih priloga najveći je u *Slobodnoj Dalmaciji* i najtiražnijim *Jutarnjem listu* i *Večernjem listu*, a najmanji je u *Vjesniku*. Utjecaj tržišta je, dakle, sasvim vidljiv, ali to nije i jedino mjerilo kojim je regulirano djelovanje medija.
7. Kada je riječ o negativnom i pozitivnom označavanju glavnih konkurenata u izbornoj utakmici (HDZ i koalicija SDP-a) te napadima na njih, među analiziranim se dnevnim novinama izdvajaju dvije grupacije: na jednoj su strani *Večernji list* i *Glas Slavonije*, za koje bi se moglo reći da su naklonjeni HDZ-u, a na drugoj, s nešto manje izraženom naklonošću prema koaliciji SDP-a, smještene su ostale novine.
8. Negativno označavanje HDZ-a češće je u prilogima koji izvještavaju o djelovanju aktera (međusobno napadanje političkih aktera), a koalicija SDP-a u komentarima, što znači da je naklonost komentatora bila manja prema koaliciji nego prema HDZ-u.
9. Dvije se dnevne novine izdvajaju po broju priloga u kojima se napada nekog od aktera: to su *Vjesnik* i *Slobodna Dalmacija*, dakle novine koje se od drugih razlikuju i po tome što nisu bile privatizirane. Razlika među njima je, međutim, vrlo značajna. U *Vjesniku* se napadi iznose u prilogima koji izvještavaju o djelovanju aktera, što znači da se radi o napadima između samih aktera (riječ je, dakle, o selekciji i uređenju priloga), a u *Slobodnoj Dalmaciji* napadi su u prilogima u kojima se ova novina pojavljuje kao neposredan akter kampanje (prilozi i analize). Radi se, dakle, o dvije najpolemičnije novine, s različitim strategijama djelovanja.
10. Kao dominantna tema izrazito najzastupljenija je bila tema izbora. Uz izbore su, mada znatno manje, kao dominantne teme, bile zastupljene i one o ekonomiji, međustranačkim odnosima, unutrašnjoj i vanjskoj politici, školstvu, kulturi, znanosti i sl. U predizbornoj se kampanji nije pojavila tema o kojoj se vodila neka opća diskusija ili polemika, niti je došlo do bilo kakve kristalizacije u političkom diskursu koja bi omogućila jasne i racionalne mogućnosti izbora. Sama se kampanja odvijala unutar političke i novinarske korektnosti, sa zanemarivim brojem priloga u kojima su se mogli pronaći slučajevi tzv. govora mržnje.

2. Pripreme za predizbornu kampanju

Istraživanje predizbornog djelovanja medija, u ovom slučaju dnevnih novina, u vremenu prije zvanične izborne kampanje, otežano je samim tim što tada nisu

poznati svi glavni politički predizborni akteri (kolektivni i pojedinačni kandidati na očekivanim izborima). Nemogućnost da se odrede ti akteri sa sobom povlači i problem selekcije priloga. Taj problem je u ovom istraživanju riješen tako što su razni politički akteri koji djeluju u tom periodu ograničeni na one za koje se (s dosta valjanih razloga) može reći da su najzainteresiraniji za očekivanu predizbornu kampanju. To su određene organizacije i pojedinci koji im pripadaju. Ovdje su oni nazvani relevantnim akterima, a čine ih: političke stranke, njihova vodstva i njihovi članovi, Sabor i zastupnici u Saboru, Vlada i ministarstva (i njihovi predstavnici), lokalni oblici vlasti (županijski i gradski). U analizu su uvršteni oni prilozi koji se odnose na djelovanje relevantnih aktera, zatim prilozi koji se odnose na djelovanje nekih drugih aktera, a u kojima se spominju relevantni akteri (npr. djelovanje nevladinih organizacija, komentari u novinama itd.) te na kraju prilozi koji se odnose na očekivane izbore, iako se u njima i ne spominju relevantni akteri.

Cilj istraživanja sastojao se u utvrđivanju prisutnosti raznih aktera djelovanja u dnevnim novinama, načina njihovog djelovanja (napad, obrana, politička nekorektnost, tematizacija itd.), ali također i utvrđivanje djelovanja samih dnevnih novina (njihove strategije - kroz selekciju i interpretaciju djelovanja raznih aktera).

Provedena se analiza se odnosi na period od 12. 10. do 5. 11. 2003. godine. Ukupno su analizirana 24 broja (jedan od njih je bio dvobroj) od svakih dnevnih novina. U obradi podataka, a radi lakše usporedivosti, klasifikacija političkih stranaka, koalicija itd. preuzeta je iz perioda zvanične predizborne kampanje. Najveći broj priloga, kao i onih iz zvanične predizborne kampanje, svrstan je u tri grupe: 1) prilozi koji izvještavaju o djelovanju aktera, 2) prilozi u kojima se komentira djelovanje aktera i 3) prilozi u kojima se akteri samopredstavljaju (plaćeni oglasi).

Analiza je obuhvatila 4761 prilog. Prosječno po jednom listu objavljeno je 793,5 te po jednom broju novina 33,1 priloga. Prema broju priloga i njihovoj površini među analiziranim dnevnim novinama postoje značajne razlike. Razlika je veća po broju priloga nego po njihovoj površini. Najveće razlike su između *Vjesnika* i *Glasa Slavonije*. *Vjesnik* je po jednom broju prosječno objavljivao 43,5 priloga, a *Glas Slavonije* 24. *Slobodna Dalmacija* i *Novi list* po ovome su bliže *Vjesniku* (35,5 odnosno 36,1), a *Glasi Slavonije* su bliži *Večernji list* i *Jutarnji list* (30,9 i 28,3). Prema vrsti priloga dominiraju oni (72,4% od svih priloga) koji izvještavaju o djelovanju aktera. Prilozi o izborima i plaćeni oglasi zabilježeni su u skoro zanemarivom broju (3,1% i 3,2%). Razlika je veća po broju nego površini priloga.

Najzastupljeniji su prilozi koji se odnose na djelovanje relevantnih aktera (41,6%). Relativno velik udio imaju i nevladine organizacije (11,2%), te sami mediji - kroz svoje komentare, analize i sl. (24,%), što potvrđuje njihovo značajno učešće u kreiranju političkog života. I ovdje su, kao i u prethodnim slučajevima, razlike manje kada se radi o površini priloga. Među relevantnim akterima djelovanja najzastupljeniji su prilozi o djelovanju političkih stranaka (44,3%), a zatim Vlade i ministarstava (24,1%). Prilozi o djelovanju Sabora vrlo su malo zastupljeni (1,9%). Ovi podaci ukazuju na to da se radi kako o vremenu redovnoga političkog djelovanja tako i vremenu predizborne kampanje. Ali u njoj još ne učestvuju sve političke stranke, koalicije i ostali kandidati koji će se pojaviti tek u vrijeme zvanične kampanje. Među političkim strankama i koalicijama (tablica 5.) najzastupljeniji su prilozi o djelovanju

Tablica 5. Političke stranke/koalicije prema površini i broju priloga

Političke stranke/koalicije	Površina priloga(%)	Broj priloga (%)	N
HDZ	15,1	12,4	107
SDP/LIBRA/LS/IDS	24,7	23,7	206
HNS/PGS/SBHS	6,9	8,1	70
HSS	8,1	7,4	64
HSP	2,5	3,5	30
DC/HSLs	6,0	6,6	57
HSU	0,7	0,7	6
HDSS	0,0	0,1	1
Manjine	1,1	2,2	19
HB/HIP	3,0	5,7	49
Ostale stranke	9,1	11,0	95
Ostalo (kombinacije)	22,7	18,7	163
Ukupno	100,0	100,0	867

onih političkih stranaka koje će u vrijeme zvanične predizborne kampanje činiti koaliciju SDP/LIBRA/LS/IDS (23,7%). Od toga daleko najviše priloga pripada djelovanju SDP-a. Ova je stranka na samom početku ovog perioda imala desetodnevnu kampanju o kojoj su novine redovno izvještavale. Od ostalih stranaka jedino se HDZ donekle približava strankama spomenute koalicije (12,4%). Ove su se dvije političke grupacije, dakle već prije zvanične izborne kampanje, odvojile od ostalih stranaka i koalicija. Drugu grupu, po zastupljenosti priloga koji se odnose na njihovo djelovanje, čine HNS (8,1%), HSS (7,4%), te već tada oformljene koalicije

DC/HSLŠ (6,6%) i HB/HIP (5,7%). Među ostalim strankama izdvaja se jedino HSP (3,5%).

Kada je riječ o priložima u kojima se spominju političke stranke, vidljivo je da je pažnja analiziranih dnevnih novina usmjerena na stranke vladajuće koalicije: stranke koje će u vrijeme zvanične predizborne kampanje činiti koaliciju SDP/LIBRA/LS/IDS, stranke koje su u priložima označene kao «vladajuća koalicija», imenovane stranke (dvije ili više, npr. HNS/LIBRA ili SDP/HNS/HSS) vladajuće koalicije, koalicija HNS/PGS/SBHS i na kraju HSS (kao pojedinačna stranka, izvan svake koalicije). U ukupnom broju priloga u kojima se spominju političke stranke, njih 39,0% pripada navedenim koalicijama i strankama. Od ostalih stranaka nešto značajniji udio ima samo HDZ (5,5%). U ovom je periodu, barem kada je riječ o spominjanju političkih stranaka u analiziranim priložima, znatan dio stranaka i koalicija koje će ući u političku utakmicu sasvim marginaliziran: njima će se tek u zvaničnoj predizbornoj kampanji pokloniti više pažnje.

Da se radi i o predizbornoj kampanji potvrđuju i podaci o napadima na pojedine aktere, uglavnom stranke i koalicije. Svaki peti prilog (21,9%) ima takav sadržaj. Govorom mržnje je okarakterizirano 8 (0,2%), političkom nekorektnošću 49 (1,0%) i novinarskom nekorektnošću 15 (0,3%) priloga - moglo bi se reći, ipak zanemarivim brojem slučajeva. A kada su se i dogodili postali su predmetom kritike. Među akterima koji napadaju najzastupljenije su političke stranke i mediji. U ukupnom broju takvih priloga 38,8% ih pripada političkim strankama, a 22,5% medijima. Obrana nekoga od aktera znatno je rjeđa od napada - nalazi se u 169 priloga (3,5%). U samo 8 priloga mediji brane sebe od nečijeg napada. Podrška nekom od aktera evidentirana je u 201 prilogu, od čega mediji, tj. analizirane novine, to rade u 16 slučajeva. Moglo bi se, dakle, reći da su u analiziranim priložima i obrane i podrške relativno malo zastupljene, te da dnevne novine u tome imaju sasvim zanemariv udjel.

U analiziranim priložima negativno su najviše označene stranke koje su tada činile vladajuću koaliciju (tablica 6.). Od ukupnog broja takvih priloga njih se 51,2%

Tablica 6. Negativno označene stranke prema površini i broju priloga

Negativno označene stranke	Površina priloga(%)	Broj priloga (%)	N
HDZ	14,8	15,8	98

SDP/LIBRA/LS/IDS	16,1	22,0	137
HNS/PGS/SBHS	2,0	2,6	16
HSS	13,0	8,7	54
HSP	0,6	1,1	7
DC/HSLs	2,9	2,3	14
Manjine	1,1	1,0	6
Vladajuća koalicija	15,8	17,9	111
HB/HIP	1,6	1,6	10
Ostale stranke	1,6	1,9	12
Ostalo (kombinacije)	30,6	25,0	155
Ukupno	100,0	100,0	620

Tablica 7. Pozitivno označene stranke prema površini i broju priloga

Pozitivno označene stranke	Površina priloga(%)	Broj priloga (%)	N
HDZ	19,8	18,2	84
SDP/LIBRA/LS/IDS	25,4	24,7	115
HNS/PGS/SBHS	7,1	9,1	42
HSS	9,7	8,2	38
HSP	4,2	4,3	20
DC/HSLs	7,2	8,2	38
HSU	0,4	0,9	4
Manjine	0,5	1,9	9
Vladajuća koalicija	5,9	5,2	24
HB/HIP	2,0	5,0	23
Ostale stranke	7,6	7,6	35
Ostalo (kombinacije)	10,2	6,7	31
Ukupno	100,0	100,0	463

odnosilo na te stranke. Od ostalih stranaka i koalicija njima se u ovom pogledu pridružuje jedino HDZ. Kada je riječ o prilogima u kojima se pozitivno označavaju pojedine stranke i koalicije (tablica7.) prednost opet imaju stranke vladajuće koalicije i HDZ-a. U ovom slučaju nije, međutim, zanemariv i broj pozitivnih priloga koji se odnose i na ostale stranke i koalicije.

Najviše priloga za tada dominantnu temu ima ekonomiju (22,4%), a zatim izbori (20,8%), potom s više nego duplo manjom zastupljenošću slijedi unutrašnja politika, političke stranke i stranački odnosi, te školstvo, kultura, znanost i sl., a u trećoj su grupi vanjska politika i Haški sud. Tzv. državotvorne teme izrazito su malo zastupljene, pa i kada se pojavljuju, onda su najčešće u nekoj vezi s Haškim sudom.

Ove teme, moglo bi se reći, bivaju potisnute temama suvremenoga svakodnevnog života i njegovim problemima.

Nije zapažena prema istraživanim obilježjima, sistematska razlika među dnevnim novinama. Ne bi se moglo reći da se razlikuju po nekim cjelovitim i sistematski izgrađenim strategijama djelovanja. U nekim slučajevima te razlike su malene, ili su sasvim neprozirne kao što je u slučaju broja priloga koji se odnose na djelovanje svih u istraživanju evidentiranih aktera. Slično je i s priložima koji se odnose na djelovanje relevantnih aktera. Kada se radi o priložima koji se odnose na djelovanje političkih stranaka i koalicija, onda među dnevnicima postoje i sličnosti i razlike (tablica 8.).

Tablica 8. Političke stranke/koalicije prema dnevnim novinama

Političke stranke	Dnevne novine						Ukupno
	Vjesnik	V. list	J. list	Sl. Dalmacija	N. list	G. Slavonije	
HDZ	9,9	14,6	13,8	6,4	13,8	14,9	12,3
SDP/LIBRA/LS/IDS	17,7	28,7	37,4	22,0	21,1	19,4	23,9
HNS/PGS/SBHS	7,3	10,2	7,3	8,3	6,6	9,0	8,1
HSS	9,9	2,5	6,5	3,7	9,2	11,2	7,4
HSP	5,7	3,2	2,4	2,8	2,6	3,0	3,5
DC/HSLs	7,3	8,3	4,1	0,9	8,6	8,2	6,6
HSU	1,0			1,8	0,7	0,7	0,7
HDSS	0,5						0,1
Manjine	2,6	1,3	2,4	1,8	2,6	2,2	2,2
HB/HIP	5,7	5,1	1,6	8,3	6,6	6,7	5,7
Ostale stranke	9,9	7,6	8,1	13,8	16,4	10,4	11,0
Ostalo (kombinacije)	22,4	18,5	16,3	30,3	11,8	14,2	18,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Sve analizirana novine objavljuju najviše priloga koji se odnose na djelovanje stranaka koje će kasnije formirati koaliciju SDP/LIBRA/LS/IDS, pri čemu se u tome podosta razlikuju *Vjesnik* i *Jutarnji list*. Postoje i druge razlike, npr. između *Jutarnjeg lista* i *Slobodne Dalmacije* u objavljivanju priloga o HDZ-u i koaliciji HB/HIP ili one između *Večernjeg lista* i *Glasa Slavonije* u objavljivanju priloga o djelovanju HSP-a. U cjelini je, međutim, u ovim razlikama teško i nazrijeti neku unutrašnju vezu ili neki sistem kojim bi se mogle razumjeti postojeće razlike.

U *Slobodnoj Dalmaciji* je najviše priloga koji sadrže napad, skoro dvostruko više od prosjeka (17,3%) i tri puta više nego u *Jutarnjem listu* (31,1% prema 11,5%). *Slobodna Dalmacija* i *Jutarnji list* razlikuju se i po broju priloga u kojima su akteri napada političke stranke i mediji. U *Slobodnoj Dalmaciji* je neusporedivo više priloga (28,3% prema 2,0%) u kojima su mediji akteri napada, a znatno manje u kojima su akteri napada političke stranke (29,2% prema 52,5%). Od ukupnog broja priloga u kojima su analizirane novine, akterima napada (211) u *Slobodnoj Dalmaciji* pripada 89 ili 42,2%. *Jutarnji list* takvih priloga ima 5, *Vjesnik* 22, *Večernji list* i *Novi list* po 25, a *Glas Slavonije* 45. Najviše napadani akter od strane dnevnih novina u analiziranom periodu jest Vlada. Takvih je 78 priloga. Znatno iza nje je SDP s 32 i HDZ s 18 priloga. Vladu najčešće napadaju *Slobodna Dalmacija* (26 priloga) i *Glas Slavonije* (22). Iza njih su *Večernji list* s 12, *Novi list* s 10 i *Vjesnik* sa 7 takvih priloga. *Jutarnji list* ima samo 1 takav priloga. *Večernji list* u 7 priloga napada SDP i ni u jednom prilogu HDZ, a *Glas Slavonije* više napada SDP nego HDZ (8 prema 2). *Vjesnik* u 3 priloga napada HDZ i niti u jednom SDP, a *Novi list* i *Slobodna Dalmacija* napadaju SDP u 4 odnosno 13 priloga, a HDZ u 3 odnosno 10 priloga. *Jutarnji list* u nijednom prilogu ne napada ni SDP ni HDZ. Na temelju navedenih podataka može se zaključiti da među analiziranim novinama postoje značajne razlike kako u pogledu njihove polemičnosti (najveća je između *Slobodne Dalmacije* i *Jutarnjeg lista*) tako i u pogledu usmjerenosti napada (*Večernji list* i *Glas Slavonije* s jedne i *Vjesnik* s druge strane).

U *Večernjem listu*, a pogotovo u *Glasu Slavonije* najviše je priloga u kojima se kasnije formirana SDP-ova koalicija najčešće, a HDZ najrjeđe negativno označavaju. Takva razlika ne postoji kada je riječ o pozitivnom označavanju stranaka i koalicija. I u ovom slučaju ne postoji neka strogo zasnovana sistematska razlika među analiziranim dnevnim novinama.

Komentari, kao vrsta priloga, najviše su zastupljeni u analiziranim priložima *Vjesnika*, a najmanje u analiziranim priložima *Jutarnjeg lista*. S obzirom na to da *Vjesnik* uz najviše komentara ima i najviše analiziranih priloga (broj oglasa u njemu je najmanji i sasvim neznatan), moglo bi se tvrditi da on pokazuje najveću zainteresiranost za politički život pa i za samu predizbornu kampanju. Komentari se više od drugih vrsta priloga ističu po tome što sadrže napad na nekog od aktera djelovanja. Svaki peti komentar ima takvo svojstvo. Oni nisu samo interpretacija, već su i neka vrsta angažmana. Nisu samo mediji autori komentara koji sadrže napad na

nekog od aktera, ali najvećim dijelom to jesu (pripada im 61,6% takvih komentara). Iza medija po takvoj su vrsti komentara (u kojima se napada nekog od aktera), građani, političke stranke i stručnjaci. Učešće građana i stručnjaka u javnoj diskusiji, pa i polemičkim prilogima, potvrđuje javni i po potencijalu demokratski karakter dnevnih novina. Polemički karakter komentara vidljiv je i kroz njihovo negativno i pozitivno označavanje političkih stranaka i koalicija. Od ukupnog broja komentara s negativnim označavanjem političkih stranaka i koalicija, 44,7% ih pripada strankama koje su u analiziranom periodu činile vladajuću koaliciju, a 14,6% HDZ-u. Od ukupnog broja komentara s pozitivnim označavanjem, koalijskim strankama pripada 30,9%, a HDZ-u 23,6%. U cjelini, stranke koalicije su u analiziranom periodu znatno više od HDZ-a negativno označavane. Njima je, prisjetimo se, pripadao i znatno veći broj priloga u kojima su se spominjale. Privlačile su veću pažnju i dobivale veći broj negativnih oznaka.

Nakon provedene osnovne analize djelovanja novina u vremenu prije zvanične predizborne kampanje mogli bi se izvesti slijedeći zaključci:

1. Razlike koje postoje u djelovanju analiziranih dnevnih novina nisu sistematskog karaktera, pa se stoga iz i njih ne mogu čak ni nazrijeti neke posebne i cjelovito izgrađene strategije njihova djelovanja. To, pak, ne znači da među njima ne postoje određene razlike. *Vjesnik* se ističe po najvećem broju analiziranih priloga i komentara; *Glas Slavonije* i *Večernji list* ističu se po izvjesnoj naklonosti prema HDZ-u (prema negativnom označavanju stranaka i napadima na njih); *Slobodna Dalmacija* su najviše, a *Jutarnji list* najmanje polemične novine. *Novi list* se nalazi između njih. Prepoznaju se, dakle, tek fragmenti strategije njihovog djelovanja.
2. Razlike u djelovanju analiziranih novina ne upućuju na to da bi one mogle biti povezane s njihovom vlasničkom strukturom, tj. da bi se iz toga moglo izvesti što su jedne u državnom, a druge u privatnom vlasništvu, ili što su jedne pod kontrolom domaćih a druge inozemnih aktera.
3. Samo su neke stranke, skoro isključivo one parlamentarne, djelovale tako kao da se radi o zvaničnoj predizbornoj kampanji. Takvo djelovanje bilo je najkarakterističnije za SDP, a dijelom i za HDZ.
4. U zastupljenosti pojedinih stranaka, s obzirom na priloge koji se odnose na njihovo djelovanje, izdvajaju se SDP i HDZ. S obzirom na političke grupacije koje će se formirati za vrijeme zvanične predizborne kampanje, znatnu prednost nad svim, osim

dijelom HDZ-a, imala je koalicija SDP/LIBRA/LS/IDS. Prisustvo pojedinih stranaka i koalicija u analiziranim dnevnim novinama u osnovi je odgovaralo njihovoj moći u političkom životu zemlje, tj. broju njihovih zastupnika u Saboru.

4. I po broju priloga koji se odnose na njihovo djelovanje i po broju priloga u kojima su negativno ili pozitivno označene, od svih drugih stranaka jasno se izdvajaju HDZ i SDP, odnosno kasnije formirana koalicija SDP/LIBRA/LS/IDS. U znaku ovih dviju stranaka ili političke grupacije protekao je prvi čin izborne kampanje, i to prije njezinog zvaničnog početka.

5. U ovom dijelu predizborne kampanje nije se oformila nijedna tema oko koje bi se mogla voditi koncentrirana javna diskusija. Kampanja je protekla u političkoj i novinarskoj korektnosti.

6. Po svojim karakteristikama u ovom periodu, predizborna je kampanja u dnevnim novinama bila uvod u zvaničnu kampanju. Ova je dakle bila nastavak, znatno prije od njezina početka, otpočete izborne kampanje. Razlika je u tome što se u analiziranim dnevnim novinama za vrijeme zvanične predizborne kampanje znatno smanjilo prisustvo Vlade i ministarstava i tek donekle povećalo prisustvo malih stranaka, koalicija, nezavisnih lista i kandidata, za koje je, izgleda, to bila jedinstvena prilika za sudjelovanje u javnom životu. Dva analizirana perioda predstavljaju jedinstvenu i kontinuiranu predizbornu djelatnost aktera političkog djelovanja. Dnevne novine, i same akteri djelovanja, samo su po nekim obilježjima (npr. negativno i pozitivno označavanje stranaka, napadi na stranke) pokazivale posebnu naklonost prema nekima od aktera koji su djelovali u predizbornoj političkoj utakmici.

3. Zaključak: Put k rutini?

«Osoba sam koja je odradila rat», kaže u ljeto 2002. godine u jednoj emisiji HTV-a član jedne «dragovoljačke udruge hrvatskih branitelja». To kaže bez povećanog tona, mirno, sasvim sabrano. Kao da je riječ o, po nekom ugovoru, odradenom poslu. Rat, dakle, kao radna obaveza. Nezadovoljan je ekonomskim položajem, svojim i svojih ratnih drugova. Ova rečenica i ton kako je izgovorena, koja se pet ili deset godina ranije nije mogla pojaviti u medijima (eventualno tek u privatnom razgovoru), ukazuje na potrebu govornika da se distancira od rata kao totalne društvene pojave, koja kolonizira čitavo čovjekovo biće i poništava normalne ljudske odnose. Ukazuje ne samo na potrebu za vraćanjem normalnosti, već i na to da

je normalnost (javnog diskursa), možda, već i postignuta (pa ma na čemu se ona zasnivala). Izgubila se logika participacije, davanja ili žrtvovanja (za ono što se naziva nacionalnim bićem), a na djelu je logika ekvivalencije. Odradili smo rat, pa oni za koje smo to napravili (elite ili cijela zajednica) treba da nam uzvrate odgovarajućim, ekvivalentnim ekonomskim dobrima. Ako je suditi po ovome, ovakvom javnom iskazu o vlastitom sudjelovanju u ratu, vladajuće bi se prilike u Hrvatskoj, bar što se tiče zahtjeva koji se postavljaju kao pravila ili norme za javni diskurs, mogle smatrati normaliziranim. Moglo bi se reći da je završen proces totalizacije, kojeg obilježava mobilizacija, kolektivizam, aktivizam, dramatizacija, monopolizam naspram pluralizma, prevlast političko-ideološkoga nad ostalim sferama društva, itd., te da je otpočeo (normalizirajući) i njemu suprotan proces detotalizacije (Supek, 1978.; Hodžić, 1990.). Mediji su javni bilježnici tih mijena.

Rezultati provedene analize, a uspoređeni s ranijim istraživanjima, ukazuju na to da su dnevne novine aktivni sudionici u prilikama u kojima djeluju. S jedne strane, njihovo djelovanje i strategije kojima se služe u zavisnosti je od same situacije, te ispoljavaju dominantna obilježja prilika u kojima djeluju. S druge strane, one se, barem jednim dijelom, javljaju i kao relativno autonoman i aktivan segment javnosti. U relativno kratkom periodu, od 1991. do 2003. godine, mediji su u Hrvatskoj djelovali u nekoliko situacija koje se razlikuju po nekim značajnim obilježjima. U svim tim situacijama one su se i usuglašavale s prilikama u kojima djeluju, a i same su učestvovala u konstruiranjima tih situacija. U vrijeme priprema za rat i na samom njegovu početku (1991. godine) one učestvuju u općoj mobilizaciji i dramatizaciji. Analiza *Vjesnika* iz toga perioda pokazuje da je mobilizatorska strategija znatno više prisutna u tekstovima koji su objavljeni prije oružanih sukoba i koji se ne odnose na ratna zbivanja, tekstovima kojima se izgrađuje jasna, sasvim zaoštrena identitetska slika «nas» i «njih», dakle tekstovima kojima se pripremaju i obrazlažu očekivani događaji. U binarnoj i manihejskoj strukturi, zaokupljenost «drugim» (negativnim «drugim») polje je izgradnje vlastite slike i pozicije djelovanja (Hodžić, 2000.). U danoj je situaciji izgradnja homogenoga kolektivnog subjekta učinak ovakve medijske strategije.

Vrijeme kada su provedena istraživanja o medijima u predizbornoj kampanji za parlamentarne izbore 1995., te lokalne i predsjedničke izbore 1997. godine, a s obzirom na njihovu ulogu u tome, moglo bi se označiti vremenom koje je obilježeno pozitivnim vrednovanjem učinaka netom završenoga rata, monopolom vlasti jedne

političke stranke (Hrvatske demokratske zajednice) te pokušajem uspostave karizme njenog vođe. Osnovna strategija predizborne kampanje 1995. godine većine dnevnih novina označena je nastojanjem da se dinamiku i konfliktnost društvenog i političkog života smiri, «da se već stvorena nadmoć Hrvatske demokratske zajednice reproducira i da kampanja dobije izgled 'umivenosti'» (Hodžić, 1996.: 43). Moglo bi se reći da se time nastoji očuvati «jedinствена svrhovitost i prinudni osjećaj zajedništva preddemokratskih društava», a nasuprot demokratskim sistemima u kojima su prisutne «razlike, otvorenost i stalno takmičenje među različitim grupama moći u proizvodnji i kontrolisanju definicija stvarnosti» (Keane, 1995.: 139). Lokalni i predsjednički izbori u dnevnim novinama 1997. godine označeni su kao «neravnopravna politička igra» (Hodžić, 1999.). Neravnopravnost se odnosi na to da su dnevne novine (s izuzetkom *Novog lista*) neusporedivo veću pažnju poklanjale predizbornom djelovanju Hrvatske demokratske zajednice i njezinu predsjedničkom kandidatu, nego djelovanju ostalih političkih stranaka, koalicija i predsjedničkih kandidata. U tome su se posebno isticali *Večernji list* i *Glas Slavonije*. Franjo Tuđman, predsjednički kandidat vladajuće stranke, od strane onih koji su ga podržavali «označavan je kao: hrvatski državni poglavar, državnik, vojskovođa, predsjednik svih Hrvata, čovjek koji je ostvario hrvatske povijesne snove. On je mudri vođa, dobar no i strog otac, onaj koji neprestano pokazuje put kojim treba ići, čovjek koji je ispunio sve ono što je obećao, koji nas je naučio pobjeđivati, koji je pomirio sve Hrvate, itd. Sam sebe najčešće označava kao poglavara» (Hodžić, 1999.: 114). Situaciju u kojima su održani izbori 2000. godine nije karakterizirala dramatizacija oko nadolazećeg rata (kao 1991. godine) ili ushićenost pobjedom i ratnim učincima (1995. godine). Prethodila im je, međutim, dramatizacija oko bolesti i smrti predsjednika Franje Tuđmana. I sam datum izbora jednim je dijelom bio određen dinamikom i tokom te bolesti. Promatrano u cjelini, dnevne su novine i u vrijeme predizborne kampanje za parlamentarne izbore 2000. godine nastavile s dotadašnjom informativnom strategijom: nastavljena je, uz već uobičajenu dominaciju plaćenih priloga, dominantna zastupljenost HDZ-a u priložima koji izvještavaju o predizbornom djelovanju političkih stranaka i koalicija. Međutim, kampanja za predsjedničke izbore u dnevnim se novinama znatno razlikovala od predizborne kampanje predsjedničkih izbora 1997. godine. U kampanji 2000. godine ne postoji jednoznačno preferiran i dominantan predsjednički kandidat. Dnevne novine, promatrane kao cjelina, i ovoga se puta nastoje usuglasiti s prilikama u kojima

djeluju. U nedostatku dominantnoga pozitivnoga junaka, neke od njih će jednoga (Matu Granića), a druge drugoga predsjedničkog kandidata (Stipu Mesića) nastojati učiniti negativnim junakom. Kampanja za predsjedničke izbore bila je početak perioda u kojem se počinju oblikovati pravila novoga javnog diskursa i u kojem će, dvije godine nakon ovih izbora, biti moguć i s normama javnog diskursa usklađen spomenuti govor jednoga «hrvatskog dragovoljca».

U periodu od 1990. do 2003. godine mijenja se ekonomski i politički okvir djelovanja dnevnih novina. Od šest novina koje su analizirane 2003. godine, njih je pet djelovalo u socijalističkom poretku. Samo je *Jutarnji list* nastao nakon 1990. godine, tj. nakon prvih višestranačkih izbora. Od ovih pet novina dvije jasno ističu svoje početke: *Novi list* se poziva na 1900., a *Glas Slavonije* se smatra slijednikom *Hrvatskog lista* čiji je prvi broj izašao u Osijeku 1920. godine. Dvije, *Slobodna Dalmacija* i *Vjesnik* svoje porijeklo duguju antifašističkom i partizanskom pokretu, što se ponekad nastoji istaći, a ponekad prikriti. (Najnoviji je zahtjev dalmatinskih antifašista da se u impresum *Slobodne Dalmacije* vrati cjelovit tekst o njezinu osnivanju, tekst koji je jedno vrijeme bio sasvim izbačen, a nakon izbora 2000. godine vraćen, ali tek polovično.) *Večernji list* je osnovan u socijalističkom periodu, u vrijeme otvaranja jugoslavenskog socijalizma, i vrlo je brzo postao najtiražniji list u Hrvatskoj. Uvidi u «starost» i osnivače analiziranih novina s jedne, i njihove informativne strategije s druge strane, ne pokazuju bilo kakvu sistematsku povezanost. Njihove se strategije ne grupiraju ni po njihovoj «starosti», ni po njihovim osnivačima. Na početku, 1990. godine, pet ih je bilo u društvenom, odnosno (provedenom pretvorbu) u državnom vlasništvu. Tri su privatizirane, a u vrijeme predizborne kampanje 2003. godine, dvije su, *Slobodna Dalmacija* i *Vjesnik*, još uvijek bili u državnom vlasništvu. Analizirane novine se, dakle, razlikuju ne samo po tome kada su osnovane i tko su im osnivači, jesu li pretežno nacionalne ili regionalne, imaju li manju ili veću tiražu, već i po tome u čijem su vlasništvu, koliko njihov položaj zavisi od tržišta te koliko zahtjevi tržišta utječu na njihove informativne strategije, njihovu moć i ulogu u tvorbi demokratske javnosti. Da li zadani opći demokratski okvir proizvodi demokratskom društvu primjerene informativne strategije, ili su te strategije vezane za razne intelektualne, partijske, državne, vlasničke i tržišne zahtjeve i instance moći? «Moć u demokratiji», kaže Francis Balle, «ne sme biti zatočena u rukama pripadnika jedne kaste. Stoga se oduzima mandarinima: naučnicima koji tragaju za istinom, umetnicima koji stvaraju lepotu i

smisao, kao i političarima koji nastoje da služe opštem dobru. Mediji su (u suvremenim demokratskim porecima – op. A. H.) veoma ubrzali ovaj proces razvlašćenja: pod uticajem štampe, ali najviše televizije, odnos snaga mandarina i trgovaca izmenjen je u korist ovih drugih. Čini se da ovi sada vladaju neprikosnoveno. Savladani, mandarina su morali da se pokore. Izvesni su, doduše, sledili promene, pojedini su kročili u svet spektakla rizikujući da brzo izgube dušu; drugi, pak, strahujući iznad svega da će ih *star system* izložiti sramoti, vraćaju se u svoje kule od slonovače, pa tavore u često sterilnoj izolaciji» (Balle, 1997.: 13). Odgovori na ovu vladavinu trgovaca, koji stvarnost nastoje pretvoriti u spektakl, različiti su. Opasnost i ovlaštenje da oni (privatne medijske korporacije) «za druge konstruišu realnost treba razbiti», smatra John Keane, «i uvođenjem demokratskih procedura odlučivanja, uključujući i eksperimente (u kojima se prvi ogledao *Le Monde*) s radničkom participacijom i obrazovanjem 'upravljačkih timova'» (Keane, 1995.: 116). Drugi odgovor, kojim se ne isključuje prvi, traži se u profesionalnoj etici novinara. Razapeti, naime, između moći tržišta odnosno odgovornosti prema poslodavcima i odgovornosti prema demokratskoj javnosti, «novinari pribegavaju profesionalnoj etici kao 'simbolizirajućem trećem', kao 'neutralnoj' instanci za arbitražu koja postavlja prihvatljive granice njihovoj individualnoj slobodi izražavanja, a istovremeno im obezbeđuje profesionalni identitet i relativnu autonomiju u odnosu na poslodavce» (Cornu, 1999.: 120). Tako bi se sačuvao izvorni potencijal novina, onaj koji ih određuje kao polje tvorbe demokratske javnosti, a što posebno dolazi do izražaja u vrijeme predizborne kampanje, kada bi se u javnoj raspravi trebale kristalizirati opcije i problemi na temelju kojih bi bio moguć racionalan izbor. U hrvatskom slučaju, dakle u slučaju novina koje su predmet ove analize, izgradnja medijskog poretka modernoga demokratskog društva još nije dovršena. Postoji samo jedna značajnija privatna korporacija, a djelovanje tržišta je ograničeno. Da je logika tržišta prisutna među novinama vidi se i po tome što su se u vrijeme predizborne kampanje, političke stranke najviše oglašavale (samopredstavljajući) u najtiražnijim novinama, dok s druge strane neke novine (ne samo one koje su u državnom vlasništvu) izlaze s vrlo malim tiražom i već godinama proizvode gubitke. Tržište ne određuje vrstu njihova angažmana ili političke naklonosti. Nezavisno od njega, neke su novine manje a neke više angažirane u predizbornoj kampanji, neke nastoje barem po tipu diskursa biti neutralne, a neke polemične. Neke, po nekim drugim obilježjima, pokazuju određenu naklonost prema

nekoj političkoj grupaciji, a neke se nastoje distancirati prema tim grupacijama. Nisu rijetki slučajevi da se prilozi koji bi trebali biti vijesti, pojavljuju kao komentari: profesionalizam se ostavlja za neku drugu priliku, za neka bolja vremena. Nad novinama u Hrvatskoj još uvijek sasvim ne vlada tržište. Ono ne određuje strategije njihova informativnog djelovanja. Nije, kako smo vidjeli, ustanovljena neka sistematska povezanost između njihove vlasničke strukture i strategija koje su primjenjivale u predizbornim kampanjama. A njihova moć, prema rezultatima provedenih istraživanja, sasvim je relativna. Njihova naklonost prema određenoj političkoj grupaciji ne proizvodi automatski odgovarajuće javno mnijenje i istovjetnu naklonost biračkog tijela. Prevladavajuća naklonost prema HDZ-u u vrijeme parlamentarnih izbora 2000. godine nije dovela do pobjede HDZ-a. Isto tako, relativno velik udio priloga o predizbornom djelovanju koalicije HB/HIP ovu koaliciju nije doveo u Sabor, ali se zato u Saboru našla - inače od medija sasvim neprimijećena stranka – Hrvatska stranka umirovljenika.

Ranije obavljena istraživanja o djelovanju dnevnih novina u predizbornim kampanjama pokazala su da političke stranke i koalicije u izbornoj utakmici nisu ravnomjerno zastupljene. Na parlamentarnim izborima 1995. i 2000. godine i lokalnim i predsjedničkim 1997. godine od svih dnevnih novina samo *Novi list* nije imao informativnu strategiju koja bi se mogla označiti kao strategija podrške vladajućoj stranci. Taj slučaj pokazuje da se djelovanje novina ne može svesti samo na aktivno prilagođavanje vladajućem okviru političke moći već da mogu biti aktivan i relativno autonoman akter tvorbe javnosti. Ta se jasna razlika između *Novog lista* i ostalih dnevnih novina nije pokazala u zadnjem istraživanju. Informativna je uravnoteženost prisutna, s manje ili više uspjeha i dosljednosti, i kod drugih novina, barem kada se radi o priložima u kojima se izvještava o djelovanju političkih stranaka i koalicija. To se dakako može tumačiti kao njihovo novo prilagođavanje izmijenjenim političkim prilikama nakon parlamentarnih i predsjedničkih izbora 2000. godine. Zapravo, slična je strategija primijećena već u vrijeme predizborne kampanje na predsjedničkim izborima 2000 godine. Tek će se na temelju daljnjih istraživanja moći utvrditi je li u Hrvatskoj stvorena relativno stabilna medijska informativna matrica, ili je toj matrici zadana relativno trajna nestabilnost. Ustanovljene razlike i mijene ukazuju na to da novine putem selekcije (uvršćavanje priloga o djelovanju aktera u predizbornoj kampanji), interpretacije (komentari i analize), naklonosti prema određenom akteru (napad – obrana, pozitivno – negativno

označavanje) i tematizacijom stvarnosti postaju i same jedan od aktera predizborne kampanje i konstruktora same društvene i političke zbilje. «Preplavljeni smo», kaže Marc Augé, «izobiljem dnevnih vesti (onim što se, zvanično, smatra događajem); u izvesnom smislu, mediji su ti koji stvaraju i poništavaju, grade i razgrađuju događaje» (Augé, 2003.: 139). U svakodnevnoj «informativnoj mećavi» zvanično stvoren događaj brzo biva prekriven i razgrađen novim događajem. Šta od svega toga što se pojavljuje pred čitaocima biva zapaženo, šta ostaje u sjećanju, šta postaje dio zajedničkog iskustva? Brze smjene u stvaranju, prekrivanju, razgrađivanju i poništavanju događaja ometaju njihovu selekciju i skladištenje u individualno i kolektivno pamćenje. Možda trajnije učinke imaju tek informativne matrice, stabilne ili nestabilne, po kojima se konstruira društvena i politička zbilja. Pokazalo se da je u predizbornim kampanjama u Hrvatskoj ta matrica bila nestabilna. Rezultati posljednjeg mjerenja pokazuju da bi se moglo raditi o njenoj stabilizaciji, a što bi bilo u skladu i s općom stabilizacijom, ili onim što je nazvano procesom detotalizacije. Zadnja predizborna kampanja u dnevnim je novinama «odrađena» rutinski. Relativno je malo bilo onoga što bi se moglo nazvati dramatizacijama, konfliktima, povišenim tonovima, čega inače ima u takvim, nesvakodnevnim ili izvanrednim situacijama. A možda se ipak radi o onoj vrsti pospremanja koje uvelike sličí onom spremanju stana u situaciji kada se očekuju gosti, a vremena je malo.

* Tekst je objavljen u knjizi «Izbori u medijima, Hrvatska 2003/ Elections in the Media, Croatia 2003», Hrvatski helsinški odbor, Zagreb, 2004. Opširan prilog (u obliku tablica) ovdje je izostavljen. Neke od tih tablica i neki podaci iz tablica koje su izostavljene unesene su u ovaj tekst.

LITERATURA

- Adorno, Teodor (1979.): *Negativna dijalektika*. – Beograd: BIGZ, 352.
- Andrić, Ivo (2003.): *Omerpaša Latas*. – Beograd: Dereta, 347.
- Appaduri, Arjun (1990.): Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. – http://www.intcul.tohoku.ac.jp/holden/mediateSociety/Reading/2003_04/Appadurai.html
- Arendt, Hannah / Arent, Hana (1998.): *Izvori totalitarizma*. – Beograd: Feministička izdavačka kuća, 551.
- Augé, Marc / Ože, Mark (2003.): *Varljivi kraj stoleća*. – Beograd: XX vek, 150.
- Balle, Francis / Bal Fransis (1997.): *Moć medija, mandarin i trgovac*. – Beograd: Clio, 154.
- Baranović, Branislava; Hodžić, Alija; Ivas, Ivan (2000.): Education for peace – Conflict Resolution Initiative for Post-War-Bosnia. Balkan. *Südosteuropischer Dialog*. No. 2.
- Bauman, Zygmunt (1964.): Economic growth, social structure, elite formation: the case of Poland, *International Social Science Journal*, 16 (2): 203-216.
- Bauman, Zygmunt / Bauman, Zigmunt (1967.): Ličnost – kultura – društvena struktura. – Beograd: *Sociologija*, 9 (2).
- Bauman, Zygmunt / Bauman, Zigmunt (1984.): *Kultura i društvo*. – Beograd: Prosveta, 402.
- Bauman, Zygmunt (1988.): Sociology after Holocaust. – *British Journal of Sociology*, 39 (4): 469-497.
- Bauman, Zygmunt (1992.): *Intimations of postmodernity*. – London/New York: Routledge, 232.
- Bauman, Zygmunt (2000.): *Liquid Modernity*. – Cambridge: Polity Press, 228.
- Beck, Ulrich / Bek, Ulrih (2001.a): *Rizično društvo*. – Beograd: Filip Višnjić, 414.
- Beck, Ulrich (2001.b): *Pronalaženje političkog*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 278.

Beck, Ulrich (2004.): *Moć protiv moći u doba globalizacije: nova svjetskopolitička ekonomija*. – Zagreb: Školska knjiga, 420.

Benjak, Mirjana (2001.): *Književnost(i) u kontaktu: suvremena srednjoevropska pripovjedna proza u gimnazijskoj nastavi književnosti*. – Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 276.

Berger, Peter (2002.): Four faces of global culture, <http://bss.sfsu.edu/fischer/IR%20305/Readings/four.htm>

Biti, Vladimir (1997.): *Pojmovnik suvremene književne teorije*. – Zagreb: Matica hrvatska, 479.

Bolčić, Silvano (1994.): *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*. - Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 171.

Bolčić, Silvano (2004.a): O 'svakodnevnici' razorenog društva Srbije početkom devedesetih iz sociološke perspektive. - U: Mirjana Prošić-Dvornić (prir.): *Kulture u tranziciji*. - Beograd: Plato, 138-145.

Bolčić, Silvano (1995.): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. - Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 233.

Bourdieu, Pierre (1979.): *La distinction. Critique sociale du jugement*. – Paris: Editions de Minuit, 672.

Bourdieu, Pierre (1992.): *Što znači govoriti*. – Zagreb: Naprijed, 210.

Bourdieu, Pierre / Burdije, Pjer (1999.): *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 125.

Bourdieu, Pierre / Burdije, Pjer (1999.a): *Nacrt za jednu teoriju prakse*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 254.

Bruneteau, Bernard (2005.): *Stoljeće genocida*. - Zagreb: Politička kultura, 185.

Boudon, Raymond / Budon, Rejmond (2005.): *Imoralizam: sumrak vrijednosti? sumrak morala?* – Podgorica: CID, 108.

Castells, Manuel (2000.): *Uspon umreženog društva*. – Zagreb: Golden marketing, 583.

Chauvin, Sébastien (2003.): The Society and Individuals (review). - *Contemporary Sociology*, 32 (4): 2003.

- Claussen, Deltev / Klausen, Deltef (2003.): *Granice prosvetiteljstva: društvena geneza modernog antisemitizma*. – Beograd: Biblioteka XX vek, 350.
- Cocchiara, G. (1984.): *Istorija folklora u Evropi*. – Beograd: Prosveta.
- Cornu, Daniel / Kornu, Daniel (1999.): *Etika informisanja*. – Beograd: Clio, 190.
- Čaldarović, Mladen (1978.): Društveni procesi i društvene vrednote: period između dva svjetska rata i razdoblje od 1941. do 1950. godine. – U: Rudi Supek (1978.).
- Čale Feldman, L.; Senjaković, R.; Prica, I. (1992.): Poetika otpora. – *Narodna umjetnost*, 29.
- Čolović, Ivan (1990.): Politički folklor. – *Vreme*, (4).
- Dahrendorf, Ralf (2005.): *U potrazi za novim poretkom*. – Zagreb: Deltakont, 158.
- Delumeau, Jean / Delimo, Žan (1987.): *Strah na Zapadu: od XIV do XVIII veka*. – Novi Sad: Dnevnik, 578.
- Devereux, Georges (1990.): *Komplementaristička etnopsihoanaliza*. – Zagreb: August Cesarec, 473.
- Doubt, Keith (2003.): *Sociologija nakon Bosne*. – Sarajevo: Baybook, 169.
- Duda, Dean (2002.): *Kulturni studiji: ishodišta i problemi*. – Zagreb: AGM, 136.
- Dukić, Davor (1998.): *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*. – Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 206.
- Elias, Norbert (1996.): *O procesu civilizacije*. – Zagreb: Antibarbarus, 599.
- Frank, Robert H. (1996.): The political economy of preference falsification: Timur Kuran's Private Truths, Public Lies. – *Journal of Economic Literature*, 34 (1): 115-123.
- Gallagher, Tom (2001.): The Value Orientations Method: A Tool to Help Understand Cultural Differences, www.joe.org/joe/2001december/tt1.html.
- Gellner, Ernest (1998.): *Nacije i nacionalizam*. – Zagreb: Politička kultura, 165.
- Giddens, Antony / Gidens, Entoni (1998.a): *Posledice modernosti*. – Beograd: Filip Višnjić, 176.

- Giddens, Antony / Gidens, Entoni (1998.b): *Sopstvo i društvo u razdoblju pozne modernosti*. - U: Ivana Spasić (red.): *Interpretativna sociologija*. - Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 191- 206.
- Goldthorpe, John H. (1966.): *Social Stratification in Industrial Society*. - U: Reinhard bendix, Seymour Martin Lipset (eds.): *Class, Status and Power, Social Stratification in Comparative Perspective*. – New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 677.
- Goldthorpe, John H. (1985.): *On economic development and social mobility*. - *British Journal of Sociology*, 36 (4): 549-573.
- Goldthorpe, John H. (1984.): *Intoduction*. - In: John H. Goldthorpe (ed.): *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*. – Oxford: Clarendon Press, 370.
- Golubović, Zagorka (1973.): *Čovek i njegov svet*. – Beograd: Prosveta, 592.
- Gurvitch, Georges (1965.): *Suvremeni poziv sociologije*. – Sarajevo: V. Masleša, 640.
- Hardt, Michael (2001.): *Globalno društvo kontrole*. – *Zarez*, 3 (54): 29-32.
- Havelock, Eric/ Havelok, Erik (1991.): *Muza uči da piše*. - Novi Sad: Svetovi, 176.
- Hastings, Adrian (2003.): *Gradnja nacionaliteta*. – Sarajevo: Buybook; Rijeka: Adamić, 197.
- Hirschman, Albert O. (1991.): *Strasti i interesi*. – Zagreb: Stvarnost, 139.
- Hodžić, Alija (1986.): *Vrijednosne orijentacije društvenih grupa*. - *Revija za sociologiju*, 16 (1/4).
- Hodžić, Alija (1987.): *Inteligencija u socijalizmu*. - *Revija za sociologiju*, 17 (3/4).
- Hodžić, Alija (1990.): *Društvene grupe i vrijednosne orijentacije*. - U: Mladen Lazić (red.): *Sociološki faktori razvoja*. - Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 97–121.
- Hodžić, Alija (1991.): *Etnocentrizam društvenih grupa i nacionalnih zajednica*. – U: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*. - Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 115-128.
- Hodžić, Alija (1996.): *Izbori '95 u novinama*. - U: *Izbori u medijima: Hrvatska 1995*. – Zagreb: Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva /Centar za medije Instituta «Otvoreno društvo» - Hrvatska.
- Hodžić, Alija (1999.): *Izbori '97 u novinama: neravnopravna politička igra*, U:

- Izbori u medijima, Hrvatska 1997.* – Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava.
- Hodžić, Alija (1999): Zaokupljenost drugima. - U: *Mediji i rat.* – Beograd: Agencija ARGUMENT; Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva, 23–53.
- Hodžić, Alija (2000.): Preoccupation with the «other». - u: *Media & war.* - Zagreb: Centre for transition and civil society research; Agency Argument, 19-39.
- Hodžić, Alija (2000.a): Socijalna struktura i mobilnost seoskog stanovništva. - *Sociologija sela*, 38 (147/148): 79–105.
- Hodžić, Alija (2002.): Nastajanje političke elite u Hrvatskoj. – U: *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska.* - Beograd / Podgorica / Zagreb: CEDET / CEDEM / CTCSR, 380.
- Horkheimer, Max / Horkhajmer, Maks (1976.): *Tradicionalna i kritička teorija.* – Beograd: BIGZ, 252.
- Horkheimer, Max; Adorno, Theodor (1989.): *Dijalektika prosvjetiteljstva.* – Sarajevo: Veselin Masleša, 295.
- Huizinga, Johan (1964.): *Jesen srednjeg vijeka.* – Zagreb: Matica hrvatska, 405.
- Ivić, Nenad (1996.): Kombolova povijest književnosti kao sinegdoha poezije. – *Kvorum*, 12 (6): 120–140.
- Janićijević, Milosav (1977.): Klasna svest i društvena struktura. - U. Mihailo Popović; Milosav Janićijević (ur.): *Društveni slojevi i društvena svest.* – Beograd: Institut društvenih nauka, 510.
- Jauss, Hans Robert (1978.): *Estetika recepcije.* - Beograd: Nolit, 457.
- Jenkins, Richard / Dženkins, Ričard (2001.): *Etnicitet u novom ključu.* - Beograd: XX vek, 334.
- Karuzo, Igor (1969.): *Socijalni aspekti psihoanalize.* – Beograd: Kultura, 164.
- Kasapović, Mirjana (2005.): *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država.* – Zagreb: Politička kultura, 231.
- Katunarić, Vjeran (1991.): Uoči novih etnopolitičkih raskola: Hrvatska i Bosna i Hercegovina. – *Sociologija*, 33 (3): 373-385.
- Katunarić, Vjeran (1991.a): Dimenzije etničke distance u Hrvatskoj. – U: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj.* - Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 129-139.

- Katunarić, Vjeran (1991.b): Politika, etnoreligioznost i autoritarnost. Hrvatska i Jugoslavija. - U: *Socijalna struktura i kvaliteta života u Hrvatskoj*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 115.
- Katunarić, Vjeran (1997.): Mostovi, kategorije i ljudi: socijalna distanca u Hrvatskoj 90-ih godina. (Rukopis)
- Katunarić, Vjeran (2003.): *Sporna zajednica*. – Zagreb: Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 335.
- Keane, John / Kin, Džon (1995.): Mediji i demokratija. – Beograd: Filip Višnjić, 144.
- Kluckhohn, Clyde (1951.): Values and value orientations in the theory of action, U: Parsons, T. ; Shils, E. (eds): *Toward a General Theory of Action*. – Cambridge: Harward University Press.
- Kluckhohn, F. R.; Strodtbeck F. L. (1961): *Variations in Value Orientations*. - Evanston, IL: Row, Peterson and Co.
- Kordić, Snježana (2007.): Akademičke bajke. - *Književna republika*, 5/6.
- Kosik, Karel (1967.): *Dijalektika konkretnog*. - Beograd: Prosveta, 251.
- Kosik, Karel (2007.): *O dilemama suvremene povijesti*. – Zagreb: Razlog, 486.
- Krištofić, Branimir (1997.): Menageri i modernitet. - U: Branka Golub, Branimir Krištofić, Drago Čengić: *Znanstvene i privredne elite*.- Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 41-65.
- Kryshtanovskaia, Olga V. (2005.): Has-Beens: Trends of Downward Mobility of the Russian Elite. – *Sociological Research*, 44 (2): 7-54.
- Kuran, Tamur (1987.): Chameleon voters and public choice. – *Public Choice*, 53 (1): 53-78.
- Kuran, Tamur (1989.): Sparks and prairie fires: A theory of unanticipated political. – *Public Choice*, 61 (1): 41-74.
- Kuran, Tamur (1991.): The East European Revolution of 1989: I sit surprising we were surprised? – *American Economic Review*, 81 (2): 121-125.
- Kuvačić, Ivan (1968.): Teorijski pristup za shvaćanje suvremene omladine, *Sociologija*, 10 (1).
- Lazić, Mladen (1987.): *U susret zatvorenom društvu*. – Zagreb: Naprijed, 175.
- Lazić, Mladen (1994.a): *Sistem i slom*. - Beograd: Filip Višnjić, 207.

- Lazić, Mladen (1994.b): Opšte pretpostavke istraživanja. - U: Mladen Lazić (red.): *Razaranje društva*. - Beograd: Filip Višnjić, 5-19.
- Lazić, Mladen (1994.c): Društveni raspad ili preobražaj? - U: Mladen Lazić (ur.): *Razaranje društva*. - Beograd: Filip Višnjić, 296.
- Lazić, Mladen (2000.): Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva. - U: Mladen Lazić (red.): *Račji hod*. - Beograd: Filip Višnjić, 21-64.
- Lazić, Mladen (2005.): *Promene i otpori*. - Beograd: Filip Višnjić, 202.
- Ledić, Jasminka (1999.): *Škola i vrijednosti*. - Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 112.
- Le Goff, Jacques (1982.): *Intelektualci u srednjem vijeku*. - Zagreb: GZH, 193.
- Lenjin, Vladimir Ilić (1947.): *Ekonomika i politika u epohi diktature proletarijata*. - U: V. I. Lenjin - J. V. Staljin: *O oktobarskoj revoluciji*. - Zagreb: Kultura..
- Liders, Christiane; Lüter, Albrecht (2000.): Germany at War: Competing Framing Strategies in German Public Discourse. - *European Journal of Communication*, 15 (3).
- Maguire, Joseph; Poulton, Emma (1999.): The War of the Words?: Identity politics in Anglo-German Press Coverage of EURO 96. - *European Journal of Communication*, 14 (1).
- Marcuse, Herbert (1983.): *Sovjetski marksizam*. - Zagreb: Globus, 224.
- Mendras, Henri (1986.): *Seljačka društva*. - Zagreb: Globus, 310.
- Merton, Robert (1979.): *O teorijskoj sociologiji*. - Zagreb: CDD, 198.
- Mihailović, Srećko (1997.): Rat je počeo 13. maja 1990. - U: *Rat je počeo na Maksimiru: govor mržnje u medijima*. - Beograd: Medija centar.
- Milić, Vojin (1960.): Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji. - *Statistička revija*, 10 (3/4): 184-231.
- Miller, Margaret (1963.): *Communist Economy under Change*. - London: Institute of Economic Affairs. (Parkin, 1969.)
- Milosavljević, Olivera (2002.): Izbor ili nametanje tradicije. - *Republika* 14 (281): 17-30.
- Močnik, Rastko (1999.): *Koliko fašizma?* - Zagreb: Arkzin, 160.
- Morin, Edgar / Moren, Edgar (1979.): *Duh vremena (2)*. - Beograd: BIGZ, 223.

- Mouzelis, Nicos (2000.): *Sociologijska teorija*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 270.
- Nohrstedt, Stig A.; Kaitatzi-Whitlock, Sophia; Ottosen, Rune; Riegert, Kristina (2000.): From the Persian Gulf to Kosovo: War Journalism and propaganda. – *European Journal of Communication*, 15 (3).
- Novosel, Pavle (1968.): Omladina u suvremenom svijetu. - *Sociologija*, 10 (1).
- Pantić, Dragomir (1977.): Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva. - U: Mihailo Popović; Milosav Janićijević (ur.): *Društveni slojevi i društvena svest*. - Beograd: Institut društvenih nauka, 510.
- Parkin, Frank (1969.): Class stratification in socialist societies. - *British Journal of Sociology*, 20 (4).
- Pešić, Vesna (1977.): Društvena slojevitost i stil života. - U: Mihailo Popović; Milosav Janićijević (ur.): *Društveni slojevi i društvena svest*. – Beograd: Institut društvenih nauka, 510.
- Polanyi, Karl (1999.): *Velika preobrazba*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 334.
- Popović, Mihajlo i dr. (1977.): *Društveni slojevi i društvena svest*. – Beograd: Institut društvenih nauka, 510.
- Pusić, Eugen (1977.): Vrijednosti i društvena regulacija. – U Duško Sekulić (red.): *Vrijednosti i društveni sistem*. – Zagreb: Filozofski fakultet, 282.
- Robertson, Roland (2006.): Civilization. – *Theory, Culture and Society*, 23 (2/3): 421-427.
- Rubin, Iljič Isaak (1978.): Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti. – Zagreb: Stvarnost, 397.
- Sassen, Saskia (2003.): Is politics possible when you have no power? - *Soz:mag – Das sociologie magazin*, 4, Zürich.
- Scruton, Roger (2003.): *The West and the Rest: Globalization and the Terrorist Threat*. - ISI Books, 200.
- Seidman, Steven (1992.): Modernity and Ambivalence (Review). - *Contemporary Sociology*, 21 (1): 285-286.
- Sekulić, Duško (1986): Socio-profesionalna mobilnost u Hrvatskoj. - *Revija za sociologiju*, 16 (1/4): 41-55.
- Sekulić, Duško; Šporer, Željka (2000.): Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj.- *Revija za sociologiju*, 31 (1/2): 1-20.

- Sekulić, Duško et al (2004.): *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 444.
- Sekulić, Duško; Šporer Željka (2006.): Religioznost kao prediktor vrijednosnih orijentacija. – *Revija za sociologiju*, 37 (1/2): 1-19.
- Simmel, Georg (2004.): Sociologija društvenosti. - U: Ivan Kuvačić: *Uvod u sociologiju*. – Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 547.
- Smith, Anthony D. (2003.): *Nacionalizam i modernizam*. – Zagreb: Politička misao, 291.
- Solar, Milivoj (1981.): *Smrt Sancha Panze*. – Zagreb: Matica hrvatska, 238.
- Supek, Rudi (1968.): Problemi socijalizacije omladine. - *Sociologija*, 10 (2).
- Supek, Rudi (1977.): Društveni determinizam i istraživanje vrednota. – U: Duško Sekulić (red.): *Vrijednosti i društveni sistem*. – Zagreb: Filozofski fakultet, 282.
- Supek, Rudi (red.) (1978.): *Društveni procesi i društvene vrednote*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 228.
- Šabić, Ana Gabrijela (1992.): Čitanke u Europi (1). – *Napredak*, 133 (1): 71–82.
- Šabić, Ana Gabrijela (1992.a): Čitanke u Europi (2). – *Napredak*, 133 (3): 280–293.
- Šakaja, Laura (2001.): Stereotipi mladih Zagrepčana o Balkanu: prilog proučavanju imaginativne geografije. - *Revija za sociologiju*, 32 (1/2): 27-37.
- Škiljan, Dubravko (2000.): Semantics of War. – U: *Media and War*. - Zagreb: Centre for transition and civil society research – Zagreb; Agency Argument – Belgrade, 302.
- Šušnjić Đuro (1961.): Neki rezultati analize sadržaja dnevnog lista «Borba». - *Sociologija*, 3 (1).
- Šušnjić, Đuro (1976): *Ribari ljudskih duša*. – Beograd: Mladost, 215.
- Tamir, Jael (Yael) (2002.): *Liberalni nacionalizam*. – Beograd: Filip Višnjić, 289.
- Taylor, Charles / Tejlor, Čarls (2000.): *Prizivanje građanskog društva*. - Beograd: Beogradski krug, 410.
- Tomasevich, Jozo (1979.): *Četnici u drugom svjetskom ratu*. – Zagreb: Liber, 445.
- Traveso, Enzo (2008.): Memorija pobijedenih. – *Zarez*, 10 (225).
- Trilling, Lionel /Triling Lajonel (1990.): *Iskrenost i autentičnost*. – Beograd: Nolit, 200.

- Urry, John (2000.): *Sociology beyond societies: mobilities for the twenty-first century*. – London and New York: Routledge, 255.
- Uspenski, Boris A.(2003.): Ruska inteligencija kao osobiti fenomen ruske kulture. - U: Roić, Sanja; Ivić, Nenad: *Predrag Matvejević: književnost, kultura, angažman*. – Zagreb: Prometej, 174.
- Wallerstein, Immanuel (1986.): *Suvremeni svjetski sistem*. – Zagreb: CEKADE, 491.
- Wallerstein, Immanuel / Vollerstin, Imanuel (2000.): *Utopistika*. - Beograd: Republika, 81.
- Wuggenig, Ulf (2002.): Carstvo (Empire), Sjeverozapad i ostatak svijeta: «Internacionalna suvremena umjetnost» u razdoblju globalizacije. – <http://eipcp.net/transversal/0303/wuggenig/hr>
- Žerjavić, Vladimir (1989.): *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. – Zagreb: Jugoslavensko viktinološko društvo, 191.

BILJEŠKA O AUTORU

Alija Hodžić je osnovnu školu i gimnaziju završio u Stocu, a studij sociologije i postdiplomski studij antropologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Za vrijeme studija, 1968. i 1969. godine, bio je član redakcije, a potom glavni i odgovorni urednik lista «Student».

Prvo je zaposlenje našao u popravnom domu za maloljetne delinkvente u Stocu. Od 1973. godine radi u Institutu za društvena istraživanje u Zagrebu, gdje se pretežno bavi empirijskim sociološkim istraživanjima jugoslavenskog i hrvatskog društva. Pokazalo se, tako se barem čini, da se istražujući kolektivno uzdizanje i posrtanje stanovništva jednog društva u stalnoj transformaciji, čitavo vrijeme bavio maloljetništvom.

Svoje radove je objavljivao u znanstvenim studijama, knjigama, zbornicima i sociološkim časopisima. Bio je angažiran u radu socioloških udruženja i redakcija socioloških časopisa.

BIBLIOTEKA znanost i društvo

Institut za društvena istraživanje u Zagrebu

Zagreb, Amruševa 11

Tel. +385 1 4810 264; fax: +385 1 4810 263

e-mail: idiz@idi.hr

Glavna urednica

Jasenska Kodrnja

Uredništvo

Vlasta Ilišin

Mladen Labus

Dinka Marinović Jerolimov

Iris Marušić

Katarina Prpić

Duška Seferagić

Tajnica

Darinka Žeželj

Lektura

Bosiljka Milinković

Grafičko oblikovanje naslovnice

Igor Karuzo

Grafička priprema

TERCIJA d. o. o., Zagreb

Tisak i uvez

M. A. K. GOLDEN d. o. o., Zagreb

Naklada

500 primjeraka

Iz recenzija:

U rukopisu se analiziraju osnovni akteri konstituiranja starog i novog poretka (političke elite i inteligencija), učinci njihova djelovanja – prvenstveno na planu konstrukcije i dekonstrukcije vrijednosti, kao i nekih ključnih instrumenata djelovanja, u procesima školske socijalizacije i javnog informiranja.... Iako se na prvi pogled radi o razmatranju pojedinih „fragmenata“ društvene zbilje, njihov izbor je takav da u cjelini pružaju širu sliku o preprekama koje se kontinuirano pojavljuju pred modernizirajućim nastojanjima aktera. Teorijska informiranost autora, koja je interdisciplinarnog karaktera, osigurava da se iz pojedinačnih uvida rekonstruira cjelovita slika o aktualnim društvenim promjenama, a stalno oslanjanje na empirijsku građu, prikupljanu u vlastitim istraživanjima, objektivizira to nastojanje i čini ga uvjerljivim.

Prof. dr. Mladen Lazić

U rukopisu Alije Hodžića raspravlja se o važnim problemima s kojim se sučeljavaju postsocijalistička društva, a posebno hrvatsko društvo koje je na samom početku transformacije zahvaćeno ratom i svojevrsnom nacionalnom revolucijom. Osnovni problem je da li se hrvatsko društvo s izabranim dominantnim orijentacijama i strategijama može, kroz vlastitu izgradnju, uspješno integrirati u suvremene procese globalizirajućeg svijeta... Posebno treba istaći vrijednost empirijskih podataka kojima se služi i opreznost koju pokazuje prilikom zaključivanja na temelju njih. Ti podaci su zapravo tragovi koje društvo u svojoj produkciji i reprodukciji ostavlja o sebi i koje (da bi možda moglo poslužiti i samospoznaji) treba prepoznati, skupiti, sistematizirati i interpretirati. Alija Hodžić to radi na vrlo zadovoljavajući način.

Prof. dr. Josip Rastko Močnik